

Юрій МУШКЕТИК

ГЕТЬМАН, СИН ГЕТЬМАНА

Повісті

І С Т О Р І Я У К Р А І Н И В Р О М А Н А Х

Юрій
МУШКЕТИК

Гетьман, син гетьмана

П О В І С Т І

ВІД АВТОРА

Цей текст я назвав повістю. Зізнаюся, я далеко не впевнений, чи це повість. Може, це дещо белетризований історичний нарис чи белетризована історична хроніка, але так воно лягло на папір, просто мене віддавна мучить отсей відтинок нашої історії, на якому ми згубили нашу незалежність і який називають Великою Руїною. Це роки, сповнені важких нежиттєдайних змагань, неключимих підступів і тиску наших сусідів, безуспішної, нерозумної боротьби власних зверхників за владу, за булаву, доносів, наклепів, ударів з-за рогу. Це роки, рясно залиті кров'ю козаків, сльозами дітей, волянням вдів, на що ніхто не зважав. Цей відтинок історії вельми схожий на нинішній, і хоч сьогодні не лється так кров, як тоді, але не поменшало безголів'я, не поменшало нікчемної боротьби за владу й не побільшало прагнення дійти згоди в ім'я свого народу, в ім'я України. Я аніскільки не сподіваюся, що хтось із цих безумців схаменеться, але якщо хтось із читачів замислиться й стане твердо на українській землі, мені того буде достатньо.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

— Юрасю.

Мовчання.

Спираючись на важку, сучкувату, полаковану палицю, Хмельницький ступив на край рундука.

— Юрасю.

— Я тут.

Звів очі д'горі. Посеред широкого двору ріс велетенський волоський горіх, сонячне проміння грало в широкому різьбленому листі, стрибало зайчиками по стовбуру.

— Я тут.

— Чого ти туди заліз?

— Білки крадуть горіхи.

— Нехай крадуть. Вони також хочуть їсти... І жити. Злазь.

— Та... не можу.

— Став праву ногу на гілку, що нижче, а сам тримайся за ту, на якій сидиш. А тепер ліву ногу на гілку, яка нижче.

Юрась зістрибнув на землю. Дивився знизу вгору на батька. І тому враз тонко-тонко защеміло в серці: такий був схожий Юрась на його самого. Тільки якийсь мовби сонний, чи понурий.

— Біжи за Тясмин, на луг, — кивнув головою ліворуч, — і скажи косарям, нехай ідуть пити горілку. Ні, стій. Не так. Скажи, що борщ уже зварився.

Юрась підтюпцем рушив до воріт. Одне плече нижче, друге вище, й сам якийсь недоладний. Хмельницький сів на лавицю г'анку. Його погляд упав на «свиню» на лавиці. Свиня — з величезного огірка-жовтяка. Прорізаний рот, очі, чотири палички — ноги, хвіст з нехворощини. Звісна річ — різав Юрась. Уже шістнадцять, а він... О-хо-хо-хо-хо! Тиміш у його віці вже ширмував шаблею. Той був воїном. Трохи розбишакуватий, неслух, але... А Юрась...

Схитнувся — запекло в грудях. Посередині грудей, у ямці. Але то — серце. Він знав. Уперше це сталося кріпко... До цього поболювало за швидкої ходи або коли підніме щось важке. А тоді... Тоді йому нагло впала звістка про злу раду під Вітебськом. Зрадили москалі. Зрадили його, Переяславську угоду, першим пунктом якої була спільна боротьба проти ляха до повного визволення України-Руси. Поляки ж поманили дурних московитів, сказали, що після смерті короля московського царя оберуть на польський трон. І вони зійшлися в наметах під Вітебськом, учинили односторонній мир, а козаків, які прознали про те збіговисько, не пустили в намети. Отоді Хмельницький розпасювався, зірвав зі стіни шаблю і вар'ював, і скипав та гукав: «Підемо до турка! До чорта в зуби, але тільки не до москалів!» Не пішов. Отоді йому вперше гостро запекло в грудях. Отоді гірко пошкодував про деякі свої попередні дії.

Але й після того був настав просвіток. Козаки власними силами вигнали ляхів з Білорусії, одвоювали Могилів, Старий Бихів (там дістав смертельної рани наказний гетьман, ніжинський полковник Золотаренко), й тоді ж Хмельницький, який вже почувався хворим, виправив на Польщу корпус під рукою наказного гетьмана, київського полковника Ждановича. І той корпус у спілці з військом семигородського князя Ракоція Дьєрдя Другого взяв Краків і Варшаву. Але Москва направила туди свій корпус — розкладати українське військо, діяли підкупом, махлярством, страхали, козаки почали хитатися, й корпус вернувся. Тоді ж москалі почали виганяти козаків з білоруських міст. Тоді й стався в Хмельницького другий серцевий напад.

Тепер ось... Тепер ось надходить край. Це знав, це почував. І на кого він покине все? Ну,

господарство... Тут він розпорядився, є кому доглянути. А Україна? Хто її догляне, додбає?

Увечері зажадав, щоб усі вийшли з покою, залишивши його з Юрасем. Лежав на ліжку, застеленому турецьким килимом.

— Юрасю, сядь сюди. — Взяв за руку. — Юрасю, добігає нитка мого прядива до краю. Ну, ну, тільки не пускай сльозу. Все в законі Божому, всі приходимо й відходимо. Я своє прожив. Літав на конях, сік ворогів шаблею, кохав... Ось вас, дітей, у мене шестеро. Чотири дочки, гарні дочки. І ви з Тимошем гарні... — Глибоко зітхнув. — Немає його. Тільки ти. Усе на тобі. Кермував, проривався, помилявся. Того не вернеш.

І стали в очу дві найбільші помилки. Перша — це коли після перемоги під Жовтими Водами, під Корсунем, далі під Пилявцями, зупинився. Погромив ляхів, розсіяв, треба було вдарити ще раз, востаннє. Особливо після Пилявців. Жовті Води, Корсунь — це його удача, та й військовий розмисл. Там з обох боків війська було небагато, трохи як більше по п'ять тисяч. Правда, польське військо добірне — пограничний корпус. А під Пилявцями — там уже була громохка битва: з кожного боку трохи більше як по сто тисяч, у поляків важкі й легкі панцирні гусарії, драгунії, а з допоміжними, всілякими стременими, обозними — то і всі триста тисяч. Важка то була перемога, але ж і зацна, й важлива. А він і після неї все літо стояв, спочатку довго віватували, запивали її. А далі вів перетрактації з поляками — їм на користь. Усе літо. П'янила голову проминула звитяга, гадав, що вже провчив ляхів, що будуть вони поступливіші й мудріші. А їх треба було стерти з лица землі, як те казав Кривоніс. Забрало розуму. А далі... Уже не так і давно... Запропонував король шведський ударити разом на Варшаву й Краків, спопелити Річ Посполиту, а тоді разом таки поперти москалів із завойованих козаками Гомеля, Могильова, Нового Бихова, які москалі одібрали в козаків. Подібне запропонував удруге й семигородський князь Дьєрдь. Не послухався Богдан. Вважав, що порушить обіцянку, дану московському цареві. А той не задумався, вступаючи з ляхами в спілку під Вільно. Так, Хмельницький послав Дьєрдю корпус козаків, але москалі той корпус розклали й свого досягли. Корпус Ждановича вернувся деморалізований, небойний. Ото тоді Богдан відчув, що розлучається зі світом.

А після Пилявців ще гриміли битви: під Збаражем — Зборовим, де була повна перемога, яку татари одібрали зрадою, й була Берестецька поразка, і був ще погром поляків під Батогом, й остання велика облога польського війська на чолі з королем Яном II Казимиром, й ще одна зрада татар, а далі настала безсила рівновага, ні те, ні те військо, ні Річ Посполита, ні козацька Русь-Україна не мали сили до великої потуги, й хто знає, чим би це скінчилося, якби Хмельницький не поїхав у Переяслав. Це була друга його велика помилка, яку не міг спокотувати. І ось тепер уже немає й часу на спокоту.

— Юрасю, усе в світі має свій початок і кінець. Я своє прожив, як послав Бог. Ну, ну, не хлипай, а слухай уважно. Юрасю, ти будеш гетьманом. Я просив про це генеральну старшину, й вона пообіцяла. Я давно мріяв, ще при Тимошеві, щоб гетьманство стало спадковим. Монархією. У цьому наш найбільший рятунок. Будуть у тебе діти. І стане гетьманом твій син. Нелегко тобі буде, нелегко. Отож кріпись. Я пообіцяв московитам триматися їхньої сторони, отож з тим і відійду з цього світу. А ти — як хочеш. Як тобі покаже. Я тебе не закликаю триматися моєї обіцянки. Може, вона й не найкраща. Дивись. Радься зі старшиною, а найперше — з Виговським. Чоловік він мудрий і козацькій справі відданий. Вір йому... А тепер нагнись, я тебе поцілую. Може, завтра договоримо.

Завтра не договорили. Лунали в гетьманському домі, в гетьманському дворі голосіння, а далі скорботна процесія розтяглася від гетьманського двору, від Чигирина до Суботова майже на вісім верст, де й поховали гетьмана в ним же збудованій домовій еллінській церкві.

А ще по кількох днях у широкий гетьманський двір у Чигирині набилося люду, що не проштовхнутися. І вже сиділи на купі колод під повіткою, і в господарчому дворі на возах, і почіплялися за гілки дерев, і йшли та йшли, аж тріщали паркани, поки два осавули, наперши плечима, трохи відтіснили тих, які пхалися у ворота, та зачинили ворота, заклавши їх двома дубовими брусами.

Старшина сиділа у великій світлиці, Юрась у малій. При ньому були булава і бунчук — ще за життя Богдана Хмельницького старшинська рада проголосила його гетьманом.

Старшина ж була розгублена: ну не вартував Юрась гетьманського чину, найперше, триває війна з Польщею, ну як він поведе полки?! І як дасть лад їм самим, старшині, коли кожен з них тягне в інший бік: Григорій Лісницький, призначений покійним Хмельницьким за наказного, — у свій, ще й довго не хотів віддавати булаву, полтавський полковник Пушкар — у свій, суддя генеральний Богданович-Зарудний, вихователь Юрася, тягнув руку за нього. Гомоніли й так, і так.

До Юрася в світлицю зайшов дядько Яким Сомко, смачно плямкав губами, втирався долонею. Поки всі колотилися, він не кепсько підобідав на кухні варениками із сметаною. Сів на ослоні біля Юрася. Дістав люльку, тютюн. Краєм ока спостерігав за небожем. Бачив, як тому маркітно на душі. Юрась усе ще вагався. Він уже сказав старшинам, що відмовляється від булави, а тепер шкодував про те. Почував у душі гнів на Виговського, адже знав, що булаву віддадуть йому. Сомко зітхнув. Був це вельми гарний з виду чоловік, просто красень, міцної статури, кругловидий, з чепурними вусами.

Сомко мовив розважливо:

— Бачу, небоже, важко тобі. Ну що таке ця булава сьогодні, в будь-чиїх руках: це щоденна гризота, вічний страх і неспокій, скільки зазіхають на неї (й стелюся в душі, адже й самому вона кортіла, адже вважав себе вартим її — соратник і товариш покійного гетьмана, вдатний воїн і господар), скільки буде гризні, а може, й крові. Чи ж вистачить у тебе сил, чи не зломитися, не струїш собі життя. Це з одного боку. — Набив люльку, закурив, розігнав долонею дим. — А з іншого... З іншого — для справи було б добре, аби вона була в тебе. Батькова слава, батьків авторитет тебе б прикрили, й ніхто б не важився однімати її. Для держави нашої козацької було б краще, для всього люду. — Прокашлявся. — Найкраще було б, щоб ти — гетьман, а біля тебе наставник — регент. Таким бачив батько біля тебе Виговського. Міг би, небоже, пробач, і я ним бути. Але старшина дивиться інакше. І великий шмат правди — на її боці. Йде війна, й треба вести в бій полки. Чи готовий ти? Батько завжди був попереду, цим і брав. Та й чимало старшин дуже норавливі. А злякаєшся ти від скреготу шабель? А похилишся? А чи зможеш старшину втримати?..

І Юрась вчув той скрегіт і зіщулився душею. Гнівився на Виговського й чомусь трохи на дядька і рішуче подумав: «Ні, булави не візьму».

Сомко пішов, увійшов Іван Брюховецький, ще батьків вірний слуга. Нагнувся, темною хустиною обмів від пороху Юрійові чоботи. Подивився, хотів щось сказати, не сказав.

Старшина говорила, перебиваючи один одного, полковник ніжинський Гуляницький, полтавський Пушкар, прилуцький Дорошенко. Ми, казали вони, не відкинемось від його царської величності, їх підтримав і Виговський: «Безпечніше нам його царської величності триматися». Тоді присутній тут начальник московських стрільців Артемон Матвеев поклав на стіл скручений у трубочку сувій паперу:

— Прочитаєте статті, ствержені на раді у Переяславі й скріплені підписом Богдана Хмельницького.

Виговський взяв у руки сувій, розгорнув, побіг очима по рядках.

— Це зовсім інші статті, — голосно мовив він.

— Як інші, ті самі.

— Не ті, — так само твердо мовив Виговський. — Дайте нам ті.

— Де це бачено, щоб такий документ у дорогу брати. Це ті статті. Копія. Ну, дещо розширені й уточнені.

— Брехня, — стояв на своєму Виговський. — Тут ось, щоб московські воєводи стояли по всіх містах українських, а було тільки в Києві, і податки щоб збирали не українські люди в гетьманську скарбницю, а московські — в царську...

— Звідки ти знаєш, що не ті? — вирячив очі Матвеев.

— А кому ж краще знати. Та ж я сам їх писав. Підписувати не будемо, це — обман, — знову твердо сказав Виговський.

Старшини загомоніли.

У цю мить загуркотіли тулумбаси, які стояли на вгороді, вони кликали до ради.

— То що ж будемо робити? — запитав Іван Богун, красень-полковник, хоробрий воїн.

— Нам би трохи часу, — сказав генеральний обозний Тимофій Носич. — Щоб гетьманич підріс. Школу закінчив.

Зарудний підвів угору стиснений кулак.

— То нехай так і буде. Юрась — гетьман з булавою, а Виговський при ньому ніби старший... Тобто на той час.

Старшина виходила на ганок. Але першим вийшов Юрась. Витер рукавом піт і сказав:

— Панове рада! Щиро дякую за гетьманський уряд, що ви мені дали, шануючи батька мого, тільки ж через свої молодії літа і недосвід не можу я ще держати такого уряду. Обирайте іншого, старшого, заслуженого.

Осавули, які стояли внизу між козаками, загукали: «Кого хочете настановити на гетьмана?»

— Хмельницького!

— Панове, я ще молодий, не маю сили кермувати, до того ж сум і журба мене пригнітили, — знову подав голос Юрась.

— Нехай булава буде при Хмельницькому, — став на східець ганку якийсь сотник, — а поки дійде літ, на той час править Виговський.

Так рада й ухвалила, й записали «гетьман на той час».

...Зайшла ніч. Юрій стояв у саду й крізь вишневе віття, крізь стиглі вишні дивився вгору. В глибокій синяві неба в сузір'ї Волосожар мерехтіла зірка. Кожна жива душа зв'язана з якоюсь зіркою, тільки не знає, з якою, й навіть не знає, чи зв'язана. Юрій відчував її інтуїтивно, знав, що то його зірка, вона то яскравіла, то ледь пригасала, й він знав: доки вона ярітиме в небі, доти він питиме з келиха життя. Зітхнув легко й радісно і пішов до спочивальні.

З того дня Москва вже не переставала гострити ікла на Виговського. Хоч сам він спочатку шукав з нею порозуміння, визнавав над собою царську руку, Москва повела проти нього жорстоку, неключиму боротьбу. Найперше вона визнала вибори неістинними — мовляв, не було всіх полків. Але й по тому, як вибори пройшли повторно, в Корсуні, з представниками всіх полків і міст, вона правила своєї. Тривав шалений підкуп старшин, їм безсоромно сипали в кишені золото, засовували за пазуху соболів, дехто їх і викидав, а інший би й хотів викинути, та не ставало сили: надто приємно лоскотало соболіне хутро груди, надто дорого воно коштувало: за одну шкурку можна купити хату. Врешті Москва скликала в Переяславі, на звичлім для себе місці, ще одні вибори, але коли московський дяк почав правити про якогось нового гетьмана, а майдан погрозово загудів, дяк шурнув за пазуху, витягнув скручений у трубочку папір і закричав, що великий государ схвалює вибори Виговського.

— Якби було треба, він би й на чорта дістав папір, — тихо сказав Богун. — Там їх на всіх заготовано.

Однак на цьому Москва не зупинилася. Почали знаджувати булавою всіляких славолюбних непорядних людей. Найпершим пішов на московському налігачі полтавський полковник Мартин Пушкар, чоловік літній, який вирішив: або нині, або вже ніколи — пішов, схиливши свою дурнорогу голову проти Виговського, й скільки той не пропонував зійтися ладком, обговорити се діло, й він, Виговський, згоден провести будь-де-будь ще вибори, Пушкар рив ратицями землю, поки Виговський не пішов на нього й поки не принесли дурнорогу голову на вістрі списа. Але знайшлися інші дурнорогі: запорозькі ватаги Барабаш, Брюховецький, старий Безпалій, переяславський полковник Цицюра,

ніжинський Золотаренко. Всі вони обіцяли вірно служити Москві. І якщо Сомко чи Золотаренко ще обстоювали якісь козацькі вольності, то Брюховецький казав: «Зробіть мене гетьманом, а я вам все, все віддам». Шалена доба, яка триває й донині, шалене запроданство без честі й совісті.

А тоді врешті на Україну посунули московські війська під орудою князів-бояр Трубецького, Ромодановського, Пожарського, Львова. Й схрестив з ними під Конотопом шаблі Виговський, і були вщент побиті московські війська, як пишуть самі московитські історики, «на березу річки Сосновки за два часа вылег цвет русской конницы — лучшей в Европе». І побігли москалі, й цар утік з Москви. Але побігли недалеко. Знову зібралися на силі, посунули кількома колонами й розкинули густі шпигунські тенета, тенета підкупів. Найдужче обещували Юрася. Знали-бо, козаки святобливо моляться на його батька. І захиталася влада Виговського.

Тим часом помер київський митрополит Сильвестр Косів, треба було обирати нового. Виговський скликав у Святу Софію єпископів з обох берегів України, запросив і київських воевод. Але вони не прийшли, зажадали з царської волі, щоб київський митрополит приклонився перед московським патріархом, відкинувшись від константинопольського, й щоб вибрали того, на кого вкаже Москва. Єпископи не погодилися й обрали Гедеона Балабана, єпископа львівського. А що Москва його не визнала, а Київ був у її руках, Балабану довелося втікати до Чигирина.

Виговський метався, як рибина в сіті. Москва заповзлася з усіх сил скинути його з гетьманства. Не гребувала обіцянками й не шкодувала золота для Барабаша, Брюховецького, Сомка, Золотаренка. Кожному обіцяла булаву. По всій Україні ходили обманні московські листи, буцімто гетьман запродує Україну полякам. Ніхто самої угоди Виговського з поляками не читав, а рекли, нібито ляхам віддана вся Україна, ніби будуть і воеводи ляські, й військо, і панщина. А оскільки польське ярмо було давнє, достатньо натерло українські шиї, одне те, що угода з ляхами, викликало спротив гетьманові. В угоді ж ішлося про конфедерацію: три держави — Литва, Польща й Велике князівство Руське (Україна) — складають конфедерацію під скіпетром спільно обраного короля; кожна держава має свою адміністрацію, своє військо, свої школи; унія — скасовується, запроваджується релігійна рівність. Либонь мало віриться, що ляхи до кінця дотримувалися б цієї угоди, але на той час вона була така.

Юрасю туркотіли у вуха, що булава — його, що мусить її відвойовувати. У молодій, сливе ще дитячій душі клекотіла заздрість. Він послав колишнього батькового джуру Івана Брюховецького на Січ, й там проголосили Юрася гетьманом.

Юрась сидів біля Чигирина в селі Борках, бо ж у Чигирині величався Виговський, листувався з польським королем і царем («А це ж я, я мав би листуватися!») й отримав дві великі перемоги: одну на борному полі — потрощивши під Конотопом Москву, другу на дипломатичному — уклавши Гадяцький трактат з поляками. Юрій сидів біля відчиненого вікна в світлиці й читав Гомера, Цицерона, Юлія Цезаря, — знав-бо й грецьку, і латинську, і старослов'янську мови, й бачив себе Цезарем попереду когорт, де блищать мечі й сяють щити, хоч і почувався замалим до того, а ще перечитував праці свого киево-могилянського вчителя: «Лебідь», «Алькоран», «Ключ розумення», в яких Галятовський обстоював необхідність захищати свої права мечем. Погляд упав на яблуню в золоті яблук. Чомусь згадалося, як стояв батько під яблунею з новою, третьою своєю дружиною, тепер Юрійовою новою мачухою. Біліла її лебедина рука, пестила батькового чуба, а він цілував ту білу руку, а свої руки тримав біля її пазухи. Юрась те побачив випадком, з-за кущів глоду. Побачив і спаленів, він ще не був і парубчаком, але щось його змлоіло, щось його обсіпало жаром, і на диво безсоромно подумав, що й він колись отако триматиме руки на молодих персах.

Іноді ходив з рушницею понад комишами — стріляв качок, якось на стежці стрівся йому бобер, та такий великий, як гора, геть сивий. Юрій пес Дунай кинувся до нього й злякано відскочив, певно, зрозумів силу його велетенських зубів, — і думав про Прісю, надто вона запала йому в серце. Якось, начитавшись греків, подумав, що найкраще було б прожити над річкою, при пасіці, з мудрими книжками і думками, але відчував, що того не зможе.

Однієї неділі його навідав дядько Яким Сомко. Пили грушевий узвар (дядько Яким ще й медовуху), гомоніли.

— Ну як там править гетьман? — запитав Юрій.

Сомко витер чепурні вуса.

— Править він на всю губу. Тільки не кінчиться те добром.

— Чого ж, — підштовхував його до заперечення Юрій. — Я читав гадяцькі статті. Таких ми ще не мали ніколи. І військо своє, і урядники свої, і гроші свої, і свій великий князь.

— Отож, — мовив Сомко. — Він хоче бути і великим князем, і гетьманом, і київським воєводою. Швидко скрутить собі шию.

— Чому?

— Ти думаєш, ляхи підписали ту угоду щиро? Де там! Почнуть потроху обкушувати, поки не залишиться гола палиця, й нею нас по голові. Треба триматися московської сторони.

— А хіба московити хочуть, щоб ми мали вольності?

— З ними легше. Принаймні на якийсь час дадуть їх. А ми тоді їм назад не оддамо.

— Не знаю, — замислено мовив Юрій, і тепер він виглядав не хлопчаком, а дорослим чоловіком. — Батько казав мені: дивись, я вже добуду в московській кормизі, а ти думай, зважай. Вельми гірко він думав про свою клятву Москві. Я це бачив.

— І однак... Ляхи — вороги одвічні. Шляхта не поступиться. Вона прагнутиме своє вернути.

Розійшлися невдоволені один одним.

У степу, на горбі, над річкою Красною, яка плинула в широкій зеленій долині, над селом Германівкою під Обуховом зібралася чорна рада. Два генеральних старшини — Верещака і Сулима — стали на возі, щоб прочитати гадяцькі статті, на затвердження яких їздили у Варшаву на сейм, розтлумачити їх, але ніхто не став слухати. Одне те, що укладені з ляхами, віковичними ворогами, одвертало од них. Рада перейшла у бійку — Верещаку, Сулиму стягли з воза й порубали. І нині на місці їхньої смерті стоїть високий блискучий хрест, як пам'ятник нашим міжусобицям і нашому безголів'ю. Іванові Виговському вдалося вихопитися на коня, й, відбившись шаблею, він вимчав у степ... Військо кричало на гетьмана Юрася Хмельницького, який був тут же. Сидів на зрубі криниці, пив холодну криничну воду, чекав кінця. У Красну збігав з гори потік, спадав водоспадом. Під ним купалися голі дівчата, звідси, з гори, їх було не зовсім видно, але розпалені уявою козаки не могли встояти на місці. Жага любові і смерть обнялися в ту мить.

Обирали гетьмана в широкій долині Жердовій біля Трахтемирова. Трахтемирів — давній козацький осідок. Тут Сагайдачний переховував свої гармати, тут Наливайко збирав своє військо, в шпиталі при монастиреві жили старі та поранені козаки. Намети стояли по краю долини попід лісом, палахкотіли вогнища — варився куліш, уже лунали й підігріті горілкою пісні. Міддю побликували бані трахтемирівського Успенського монастиря, переморгувалися із золотими банями Переяслава по той бік Дніпра. Яри, урвища, бескеття робили це місце безпечним і затишним. Понад глибоким урвищем над Дніпром вилася стежина, по якій їздили козацькі дозорці.

Вибори відбувалися ранком. На все горло викукуруювали свої сні півні в сусідньому селі Зарубинцях, з тужливим криком тягла понад Дніпром вервечка журавлів. Панувала одностайність: Хмельниченка кричали всі козаки. Він сидів на стільцеві з пенька, тримав у руці люльку. Чарував сам його вид — нестемений Богдан Хмельницький. Ті ж брови, ті ж карі очі, та ж усмішка, тільки було в ній щось надто дитинне. Але те мине.

У Переяславі чекав з військом воєвода Трубецькой з наказом привести козаків до повної покірливості й тоді затвердити вибори.

По тому старшина зібралася в трапезній монастиря, аби зложити умови нової злуки з

Москвою. Тут сидів московський посол Яцина і Юрась Хмельницький — пониклий, відсутній, мрійний шал від гетьманства відступив, лишилися тривоги й думки. І сидів у кутку сивобородий чернець, ніхто не знав, хто він, але саме він почав перший говорити:

— Усі хочуть, щоб козаки комусь служили: ляхи — їм, москалі — їм, турки також, ніколи козак не був вільний у своїх помислах і діяннях.

Писар Семен Глухівський почісував за вухом (за півухом, другу половину йому колись відсікли шаблею), крутив у руках перо. Старшини подавали свої думки непоспішливо, пам'ятали, як Виговський опротестував царську грамоту яко махлярську, брехливу і що казав про ті пункти. Тут було багато недобррозичливців Виговського, але тепер усі висновували, що в основу договору з Московією треба покласти гадяцькі статті.

— Усі ми мудрі по кривді, — мовив Лісницький, — вар'ювали проти Виговського й проти його трактату, але кращого ніколи не мали.

Казали, щоб тільки гетьман зсилався з Московією, щоб поза ним не приймали листів ні від кого, бо то будуть навіть пасквілі, щоб, окрім Києва, більше ніде московських ратників не було, а коли московське військо надсилатимуть на Україну, то щоб воно було під рукою гетьмана, щоб і козаки, й посполиті стояли під судом гетьманським, а не московським, щоб українська церква перебувала під рукою царгородського патріарха й була особною від московської церкви, щоб скрізь по Україні закладалися школи «всякого язика», де і як хто бажатиме. Зложивши умови, кілька разів виправивши їх, переписавши, послали до Трубецького з Яциною та полковником Дорошенком. Трубецькою прочитав статті, довго по-цапиному метляв бородою, а тоді промекав:

— Я маю нові статті, щоб, затвердивши їх, не допустити на будучину зрад, усобиць, свавілля. До вас на раду не поїдемо, нехай гетьман сюди прибуде й заприсягне під хрестом на вічне підданство.

Даремно козацькі послі усовіщали Трубецького, даремно просили їхати на правий берег Дніпра, воевода гнув своє, щоб козацька старшина зложила умову посеред московського війська. Щоб для того прибула сюди. Дорошенко наполягав, щоб, коли козацька старшина прибуде на лівий берег, Трубецькою вирядив на цей бік своє поважне посольство. Трубецькою і це відхилив, він сказав, що поїде воевода Бутурлін приймати присягу від козацького війська. Інакше він пошле на козаків своє військо та військо Шереметьєва, яке підійшло з Києва.

Бутурлін сидів у човні, але чекав, коли перевезеться гетьман. На березі йшла пересвара: одні старшини радили їхати, інші — не їхати.

— Ну не поїдемо, й що тоді далі, — сказав Тетеря. — Половина полковників — усі лівобічні — вже у Переяславі.

Юрій ішов до берега. На лузі диміли вогнища, чорніли казани — козаки готували обід. Розлігся голосний вереск: величезний кабанюра вирвався з рук коліїв і мчав до очеретів. То втівав обід. За ним гналися козаки — з оголеними шаблями, з рушницями, бахкали безладні постріли, але кабан утівав. Уже аж біля очеретів упав на передні ноги, повалився на бік. Юрій позаздрив козакам: їм тільки й думки, що про обід, а йому ось...

Чаром стояв ліс. Старий-престарий. Ліворуч Дніпро валив крутий берег, величезний дуб упав кроною у воду, інший похилився на берег, над водою висіло коріння. Блискавицями шугали чайки, вервечка чапель зі скрипом тягнула над лісом. Пахощі луку, пахощі річки дурманили голову.

Юрій підійшов до берега, на веслах великого дуба сиділо двоє голих до пояса козаків, і один — на кормі. То — Олелько Чорний, гетьманів стремений і комуннік (зв'язківець). Чорний — прізвище Олелька, а сам він білий-білий, волосся, коли він загібає його рукою, двома золотавими хвилями розтікається по голові й розвівається з-під шапки, і вус чепурний — пшеничний, а очі голубі. Красивий Олелько надзвичайно, дівчата, та й молодіці, так і пасуть його очима, і він не проти погратися з котрою. Олелько — безстрашний, ніколи ні перед ким не хилився, нікому не догоджав, хіба що трохи гетьману — вчив його їздити верхи, вчив козацького ремесла, й гетьман прихильний до

свого стрепенного, сам не знає чому, може, через те, що йому бачить не дано того, що дано Олелькові, а може, за його легку вдачу. Вчора, коли гетьман недбало кинув на засланий обрусом стіл булаву, Олелько казав: «Ціну має тільки те, чого людина не має, а те, що вона має, втрачає ціну». І Юрій подумав: як же мудро сказав цей парубок. І звідки він такий узявся?

Олелько народився недалеко від Чигирини в селі Іванівці. У його матері було четверо старших братів і дві сестри. Одна, найстарша, Ївга, вже дівка, його мати, нагуляла хлопчика — Олелька. Його батько Самійло женитися на Ївзі не захотів, та й не міг — бідність безпросвітна, панський конюх — утік на Запорожжя. Ївжині батьки були суворі, не могли знести ганьби. Ївга з дитиною жила у засторонку в хліву. Тільки коли притиснули морози — впустили в хату, під піч. Там, у підпіччі, Ївга й жила з малим, туди ж у великій морози заносили й курей, а біля підпіччя дринзало телятко й пускало струмінець у черепок від горщика. Той черепок, ледь підрісши, мав наставляти Олелько. Ївга була красуня, і сільській багатій Свирид Ковбасюк, вдівець з трьома дітьми, сказав Ївжиним батькам, що візьме Ївгу за жінку, але без дитини. Батьки таки випхнули її за Ковбасюка. А куди дівати дитину? Воно якийсь час ще жило під піччю. А потім його віддали в панський двір — пасти гуси. А далі пасло овечки й свині; свині — то найгірша, найтяжча робота: вони не слухаються, пруть, куди їм забажається, отам Олелько набігався й нагартував свою вдачу. Ріс він хлопцем кмітливим і таки неслухняним, жвавим, дошпетним на вигадки, самостійним, дарма що байстрюк. Коли пас ягнята, до крові бився з іншими хлопцями. Якось вони були «женили» його з дівчинкою Килиною, яка пасла гусенята, справили «весілля» з музикою і вінчанням, а тоді дражнили «молодий і молода», «жених і невіста, наїлися тіста», й Олелько кидався на них з кулаками. І захищав не тільки себе, а й дівчинку-сироту Килину, заступався за неї й дружив із нею. І оповила їх чиста глибинна прозора ніжність, яко між братом і сестрою. Часто вони, сховавшись у бур'яні за панськими погребями, гралися в «гостювання», «у панів», і він прихилився серцем до дівчинки. А була вона легка, як вітер, і сміх її був солодкий і милий. Хлопці Олелька не вельми любили, але побоювалися. Та ще коли пішла про нього слава, що він характерник. Якось він пообіцяв хлопцям, що принесе кавунів з баштану, а був там дуже злий сторож Градобик з таким же лютим псом. Олелько заліз на клен і звідти придивлявся до баштану. Поруч з баштаном порала свій город — сапала — тітка Оришка, вона видивилася з краю два кавуни, викотила їх і віднесла під клен, щоб забрати увечері. Олелько зліз із клена, забрав кавуни й відніс на пастівник. А Оришка потім розказувала всім про нечисту силу: «Нікого-нікогісінько не було в полі, а вони десь поділися». Олелько сам підтримував розгоłos про своє характерництво. І тепер козаки казали, що він стане за билиною — і його не видно, що вміє завертати кулі й на бурці перепливати через Дніпро. Підрісши, Олелько подружився з Нестором. Нестор був у Виговського конюхом. Нестор мовчазний, похмурий і дужий неймовірно. Одного разу та ж Килинка упала у воду, яка понесла її на млинове колесо. Але поблизу саме був Нестор. Він вхопився руками за колесо й зупинив млина. У те б ніхто не повірив, якби не бачили на власні очі. Олелько, вирісши, сам перейшов до конюшні. Й хто зна, скільки б ще служив у пана Шиманського, але одного разу він віз сіно з луку й на дорогу впав оберемок. А саме їхав позаду ридваном пан Шиманський. І наказав відшмагати Олелька на конюшні. Це вже вдруге. Вперше — за вишні, які Олелько з плоту обривав у панському саду. Але тоді тільки трохи. А тепер на всю силу — Олелько ледве підвівся. А наказав шмагати Олелька пан не стільки за сіно, як за інше. Він побачив, як Олелько стояв з дівчиною Килиною під вербами, взявшись за руки. А на ту дівчину пан давно накинув оком. У нього був свій гарем з кількох тілистих дівчат, вони вважалися вишивальницями, але справляли й іншу службу — стелили панові постіль. І от він хотів забрати у «вишивальниці» Килину. І його роздратувало, що вона стояла з Омельком.

...Олелько діждався вечора, скрутив великий крутень сіна, пішов до ями за клунею, куди зсипали попіл, розгріб попіл, знайшов жар, запалив скрутень, а тоді підніс його до панської стодоли й до клуні. А сам утік. Він сидів на греблі на вербі, а внизу гасали панські гайдуки, гнали до лісу — де б ще той капосний хлоп міг подітися. Олелько ж пішов до Виговського. Й показав йому, який він вправний вершник, як уміє поводитися з кіньми, і той взяв його до своєї конюшні. Олелько ще побував у останньому поході Виговського, під Конотопом рубав москалів на березі річки Сосновки й побував під Германівною, де скинули з булави Виговського, — а що він міг вдіяти.

Од Виговського потрапив до Юрася.

Олелько встав з корми, подав руку Юрасеві — щоб той не замочив ноги. Мить провагавшись, мовив:

— Ви б не їхали туди, пане гетьмане.

Юрій здивовано поглянув на стременного.

— Там дуже багато московського війська.

Юрій не сказав: «Не твоє діло» — мовчки ступив у човен.

Посеред Дніпра вони розминулися з сином Бутурліна, якого воевода послав замість себе.

Ще кілька днів грали в переваги-ваги в самому Переяславі.

Тим часом похмурими днями середини жовтня московити оточили місце за містом, де мала відбуватися рада: війська боярина Василя Шереметьєва, князя Григорія Ромодановського, вірні цареві полки чернігівський, ніжинський, полтавський, прилуцький, лубенський, миргородський.

Юрій розумів, що не йдеться до доброго, що це перший крок на тернистій дорозі, на яку став. Зранку молився в церві: «Боже великий, допоможи мені і моїм козакам. Я чистий перед тобою, не обійди мене своєю ласкою, своєю мудрістю. Мій батько живота не жалів за Тебе, стільки мук прийняв за те, щоб не були ми холопами на своїй землі, стільки крові пролив. А тепер ось... як же мені бути, страх мене палить, страх мене тріпає, дай, Боже, вистояти мені, пошли сил і терпіння. Не покидай мене, Боже, я молодий і кволий, поможи мені».

Трубецької повів мову жорстко, нахраписто: він уже забув, як був погромлений Виговським під Конотопом і як міняв штани, добігши до Путивля.

— Великий державець мені наказував, щоб у Новгороді-Сіверському, Чернігові, Старобуді, Почепі, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані і в інших містах були воеводи й правила. — Його брезкле обличчя налилося синявою.

— Великий цар, державець обіцяв усім нам лишитися за стародавніми правами і вольностями, — несподівано заговорив Юрась, дивуючись власній сміливості. Його вкотиві очі дивилися наївно, майже дитинно. Але говорив серйозні речі. — Нехай цар згодиться, щоб ці міста були при війську запорозькому. Ми вказали це в статтях, їх схвалило все військо.

Складених козацькою радою статей Трубецької не взяв до рук. Далі думний дяк Лопухів прочитав нові умови, пробелькотів їх так, що годі було щось зрозуміти. Гетьману заборонялося приймати послів з чужих земель, він повинен виступати в походи, куди накаже цар, у гетьмана відбиралося право ходити по своїй волі на війну, заборонялося козакам перебувати на Білій Русі й ще багато дечого.

Юрій микуляв очима й скрізь натикався на похилені вістрями вперед бердиші стрільців і на такі ж гострі погляди.

— Цього не було раніше.

— Статті трохи поширили, — Шереметьєв.

Оточені московським військом, старшини з козаками понуро мовчали, зиркали туди, де маяли московські корогви й чорно дивилися жерла гармат.

Похилили голови обозний Тимофій Носач, суддя Іван Безпалый, писар Семен Остапов, полковники Іван Лизогуб, Яків Петренко, Іван Силич, а навпроти них повипинали бороди й груди боярин Олексій Трубецької, білозерський намісник Григорій Ромодановський, дяки Грибоєдов і Хитров. Отакі були вільні вибори. У міській соборній церкві брали присягу до віку бути вірними цареві, стояти проти царевих ворогів, слухатися бояр і

воевод. Поруч Юрася стояв паволоцький полковник Іван Богун, розтоплений лій стікав зі свічі й крапав йому на чоботи, але Богун не помічав того. Юрась стояв і пригадував останню розмову з батьком, його слова, що він сам помре вірний московській присязі, а ти вже чини, як захочеш, батько про щось здогадувався, на щось натякав, але що він, Юрій, може зробити? Він тільки бачив неправду, насильство замість обіцяного братства.

Олелько мовчки прийняв Юрія в човен. Той одвів погляд.

Темною, похмурою була та ніч у Трахтемирові. Пугукали пугачі, яких була сила-силенна в старому лісі, Юрій дивився вгору — примеркли зірки у Волосожарі.

Повезли москалі з Переяслава затверджені статті і повезли в залізі зловлених трьох братів Івана Виговського: старшого, Данила, закатували по дорозі до Москви, двох інших, покатованих, завдали до Сибіру. І упіймали та повезли славного Нечая. Залишилась по ньому пісня:

...Ой крикнули козаченьки: «Утікай, Нечая. А я тебе, мій Нечая, Не убезпечаю, Тримай коня в сіделечку По своїм звичаю».

Нечай відказує, що не звик утікати, не втікав він і цього разу, й повезли його занютованого в залізо північні «брати».

Тихо, похмуро, наче з похорону, роз'їжджалася генеральна рада з-під Переяслава. І тільки повернувшись у Чигирин, постали докори й нарікання. На Юрія, на старшину, докоряли один одному. Юрій нітвся, мовчав.

— А де ви всі були? — мовив Іван Богун, козак достойний, хоробрий і правдивий. — І я там був. Молотите навздогін качілкою.

— Так нас оточили. Кожному життя дороге.

— Отож!

Постановили послати до царя посольство — він справедливий, він добрий, — аби скасував Переяславську умову. Говорили з боярами, знову посилалися на угоду Богдана Хмельницького, й бояри посилалися на неї, але самої угоди не показували. Врешті сказали, що цар звелів, щоб було по Переяславській умові, та ще й додав, що в умові Хмельницького немає, в яких містах не стояти московським воеводам і війську, отже, можна стояти скрізь. А ще бояри сказали, що все це «козні» Виговського й вам не випадає за ним іти. Окремим листом просив Юрій Хмельницький, аби не були покарані Данило Виговський, Іван Нечай — брат Данилів, Григорій Гуляницький та ще кілька, просив майже слізю, вказував, що це піднесе його авторитет у козаків, що це тільки всім на користь. Але цар переказав: коли Юрій приїде в Москву, тоді про це й будемо гомоніти. До Москви Юрій їхати не хотів, адже знав, що потрапить там у павучі тенета.

...Розтривожений, з потовченою, пошарпаною душею ступав стежкою Хмельниченко. Тією самою стежкою, якою біг посланий батьком по косарів. Тоді він був згнічений, зляканий, але не так, інакше, й тоді фортуна ще не покидала їхній рід.

І тоді ще якась надія гріла його: батько одужає, відкине палицю, скочить на коня й заграє по двору, а далі по вулиці — як завше. Батьки, поки живі, здаються нам безсмертними. А тепер почувався прикро й принижено: йому дорікали ті самі старшини, які віншували його під Германівкою і в долині Жердовій. А що він міг зробити — стати насупроти бояр? І його б схопили, повезли й замучили в московських катівнях?

Юрій підійшов до перелазу над левадою і враз зупинився. Перед ним постало щось таке, чого він не бачив і в снах. Макове диво. Це була дівчина, може, ще навіть дівочка. Личко кругле, рум'яне, брови плисові, дугами, кучерики над чолом, на голові вінок із дикого маку й волошок. Юрій так спантеличився, що аж заціпенів. Не міг ступити ногою. Не міг мовити слова. Врешті мовив:

— Пріся? Я тебе не впізнав.

І знітився, й спаленів. Так, це була Пріся. Давно, ще як була дитиною, її мати приходила

до Хмельницьких тіпати коноплі, віяти просо, порати город, а з нею і Пріся, яку не було на кого покинути вдома. І Юрась, котрий не любив бешкетливого хлопчачого товариства, грався з нею. Робили з огірків свиней, а з жолудів поросят і пасли на мураві. Юрась виносив коржики, ламали їх і гостювалися — ходили одне до одного в гості. Пріся була метка дівчинка з муратинням довкола носика, з двома кісками за плечима. А тепер перед ним стояла красуня з довгою косою, у якій червоніла стрічка, з кучерями над чолом. Вона також трохи сфрасувалася, на обличчі густіше виступив рум'янець, закліпала довгими віями. Якось дядько Яким Сомко, побачивши, як вони «пасуть товар», пожартував: «Дивись, Юрасю, а то ця дівчина зробить з тебе свинопаса».

А дівча враз стрепенулося, одним скоком взяло перелаз і побігло по стежці. Юрій і далі стояв оторопіло. А потім таки звернувся до хлопчака, який пас двоє телят:

— Чия це дівчина?

— Це Пріся. Крутькова. Вона од вашого панського двору живе за три хати, у тітки. Як померла її мати в Іванівці, тітка забрала її до себе.

І наче полуда спала з очей Юрія. Це вона-таки, вона... Чому ж він так тратився, чому не зупинив її? Але колись вона була ніби зовсім не така.

З якогось часу Юрій почав думати про дівчат. Млосно, жаско, жагуче. Думав, а наблизитись боявся, не знав, як до них підійти, що сказати. Знав, що він трохи не такий, як інші хлопці, трохи невдатний, і не вірив, що може сподобатись якійсь дівчині. І ось тепер!.. Наче сонечко викотилося з неба. Але ж він гетьман! Немає такої дівчини, яка б відвернулася від нього. Від гетьмана — так. А від Юрася? Геть заплутався. А тобі як хочеться? Звичайно, від Юрася.

У дворі розпитав у конюха Оникія: що за люди Крутьки? Вдова. Троє дітей, хлопець і дві дівчини. Бідність. Все десь на підробітках. Але роду хорошого. З того дня Юрій не випускав Прісю з мислей. Хоч і інші думки, інші турботи оповили його. Наступали грізні події. І Росія, й Польща готувалися до рішучих дій. А Україна — розпанахана поміж ними, кожен їхній рух віддавався їй болем.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

У Борисові збиралася комісія, щоб полагодити польсько-російські справи, вона погодилася, щоб там були й українські послы. Спираючись на Москву, послы мали добитися, щоб поляки визнали те, що було укладено за Гадяцьким трактатом, найперше — скасувати унію і залишити православ'я й на церковні посади ставити людей по вільному вибору, й щоб українсько-руська мова була по всіх судах і адміністраціях, щоб українських послів приймали в Польщі не інакше, як на українсько-руській мові.

Хоч мали на те малу надію, бо пам'ятали слова з указу царя Олексія: «Дабы слагатели, также печатники или друкари малороссийских книг смертью казнены были». Але, може, то він продиктував з п'яну, чи з бодуна, та й поляки либонь про те не знають. Ця ж угода має діяти на українських землях, які є під Польщею. Про мову вписали не випадково. Московія та Польща вчепилися зубами в українські чорноземи, й кожне намагалося відхопити аби більше.

По один бік довгого столу сиділи надуті бояри Микита Одоевський, Петро Шереметьєв, князь Федір Волконський, думний дяк Олександр Іванов і дяк Василь Михайлов, які перед цим добряче пообідали й потай пускали пшики у важкі шуби, від чого в горниці стояв сморід, з другого боку сиділи бундючні поляки, українці примостилися на торці столу. З перших хвилин стало зрозуміло, що комісія не має жодної ваги, в Польщі знали всі, що обрання царя Олексія на польського короля по смерті Яна Казимира — то є піна в очі москалям, що того ніколи не буде. Поки послы перекидалися пишномовними, високомовними словами, під Брестом московське та литовсько-польське військо почало перекидатися розжареними ядрами, князь Хованський здобув Брест, пішов на Ляхівець, але супроти нього вийшов з невеликим, але добірним військом гетьман Чернецький і литовський Сапега, розтрощили московське військо й погнали його за Смоленськ. Починалася велика війна. На Україні збиралося велике московське військо під урядом боярина Василя Шереметьєва, а польський гетьман Станіслав Потоцький з польським військом вступив на Поділля; чекали, коли виросте трава, щоб піти походом.

На березі маленької річечки Кодачки під Васильковом радилися, чи ждати поляків тут, чи йти на них. На раді, окрім воєвод, був Юрій Хмельницький, старшина і полковники. Сиділи у світлиці попової хати, попада з наймицками подали узвар у великих кухлях. Шереметьєв сидів під образами, пив з маленького кухля, поглядав пихато й грізно. Цей чоловік не чув під собою землі, похвалявся небавом бути вже у Варшаві й пити з королівської чаші. Його підтримував переяславський полковник Цицюра, такої ж вдачі, як і боярин, та й намагався догодити йому. Він був наказним над лівобережними полками.

— Щоб з таким військом та чекати! У тебе, боярине, скрізь лад, ратники озброєні, платня їм виплачена, гармати добрі, пороху та олова в достатку, коней доволі, возів також, уся снасть справна. Поляки ж відважні тільки перед тими, хто їх лякається, шляхта їхня зубожена. — Цицюра підвівся і вже вигукував: — Ми й короля з королевою положимо, правда ж, гетьмане? — обернувся до Юрія Хмельницького.

Той сидів у глибокому фотелі біля лежанки. Він не хотів нікуди йти, він боявся війни, у якій йому треба гасати на коні перед військом, як те робив батько Хмель, боявся кермувати полками.

— Поляки відкличуть своє військо від шведів, — зауважив, надпивши з келиха.

— Яке там військо, воно вив'ялене шведом, — палахкотів Цицюра; він був давнім прибічником Москви й хотів їй догодити. Плекав зачаєну надію на булаву. Решта полковників мовчали.

Обізвався князь Грицько Козловський:

— Моя рада — стояти на місці та укріпитися залогами. Тут і міста, й замки, а на чистому полі що? Ми, маючи запасів доволі, вистоїмо, звівечимо поляків голодом, вони самі пориватимуться на нас, отут ми їх і притопчемо. А так... Ми навіть не знаємо, скільки у них війська.

Обличчя Шереметьєва скривилося, він дивився з осудом на князя, тим-то інші високі

урядники підтримали Цицюру. Князь Щербаков мовив глухо:

— Отакі нерозумні речі маємо слухати...

— Рушаємо на Краків і заберемо Польщу, — підняв угору руку Шереметьєв.

— Я стоятиму там, де мені буде вказано, — послішив погодитись Козловський.

— Я теж. Живий чи мертвий не зйду з місця, — палахкотів Цицюра. Він низенький, пузатий, коротконогий, і важко було уявити його в бою.

Інші козацькі полковники мовчали, вони ж бо добре знали, яка непевна в полі ця дівця — військова фортуна.

Юрій поїхав до Чигирина. На порозі рідного дому його зустріла сльозами сестра Настя. Її чоловік, Іван Нечай, брат славнозвісного Данила Нечая, був захоплений у Новому Бихові, відвойованому козаками у поляків, бо не хотів віддавати так тяжко здобуте козаками місто москалям. Юрій вже тричі писав до царя, щоб випустили Нечая з московської неволі. І оце втретє прийшла відповідь, що Нечая не випустять, бо він дець непоштиво відгукнувся про великого государя. Юрій обняв Настю, заспокоював її, а в самого серце наливалося гіркотою. Він просив і Шереметьєва написати цареві, але той знехтував його прохання.

Шереметьєв стягував до Києва полки, щоб рушити на Польщу.

...Літо добігало кінця. Ще щедро світило сонце, ще голубіло небо, але скрізь уже відчувався близький подих осені. Дерева вже не лопотіли радісним листям, пташки пурхали без співу, калина викинула червону барву. А яблука падали в садах з глухим стукотом, і молоді качки робили перші обльоти над річкою.

У неділю Шереметьєв давав наперед побідний бенкет над Либіддю. Річечка прудко бігла між зелених верб, у яких, як у чуприні літнього чоловіка проглядає сивина, проглядали окремі жовті листочки. Сиділи на згірку на розстелених килимах, челядники носили горілку й вино у великих пугарах і страви на тацях. Воевода сидів сам, він не посадив поруч себе гетьмана й взагалі мовби не помічав його. Коли до воеводи нахилився князь Козловський, він сказав, неначе й тихо, але так, щоб чули козаки, які сиділи неподалік:

— Цьому гетьману ще гуси пасти.

Митрополит Денис Жолобин почув це й прикро подивився на воеводу. Він узагалі скільки міг опирався Москві, бачачи, що та зі всіх сил намагається скасувати всі права київської митрополії, підгорнути її під московський патріархат і під московську світську владу.

Шереметьєв гороїжився, він випив більш ніж треба й нахвалявся так, що чути було по обох берегах Либеді:

— З оцим військом, дорученим мені государем, я всю Польщу поверну на попіл і короля приведу в Москву, закувавши в срібні кайдани.

Ректор Могілянської школи не стримався й кинув:

— Треба Богові молитися, а не вихвалитися.

Шереметьєв поставив очі рогом:

— З моїм військом я переможу й без Божої помочі. І тебе, попе, не питатиму.

Ректор жажнувся, жажнулась і козацька старшина. Тільки один значковий засміявся на те, підніс келиха й голосно сказав по-московському:

— За победу.

То був польський вивідник, шпигун, наступного дня він зник з табору й виповів полякам, скільки зібралось московського війська, скільки козаків, а також про неприязнь між московськими і козацькими урядниками, й про мідні копійки, які отримує московське військо замість срібла.

Польському війську теж було нічим платити, гетьман Любомирський клянчив гроші для війська в короля (хоч на ньому шабля — наділки смарагдами биті, ефес золотий, на шапці аспис і діаманти, нагрудник відсвічує золотом), той наказав швидше писати до збирачів податків, аби вони мерщій брали на військо, одначе народ зубожів і витиснути з нього гріш було важко, та й збирачі половину клали до власних кишень, тоді Любомирський звернувся до багатій шляхти й сам першим поліз до власного гаманця, війську заплатили. Отож Любомирський з військом рушив на Волинь. Головне військо вів коронний гетьман Станіслав Потоцький, а з-під Білгорода на злуку з ними вийшло шістнадцять тисяч кримських та ногайських ординців.

Юрій думав про війну, але не менше думав про Прісю. Не знав, як з нею зустрітися й що сказати. Порився в старій, ще материній скриньці і взяв у ній золотого дуката на шовковому шнурочку. Ліниво йшов вулицею, роззирався. Ось і Прісин двір. Дівчина стояла за ворітьми й скликала курей:

— Цюру, цюру, цюру.

Молоді півники та курочки бігли до її ніг, клювали просо. Стара зозуляста курка намагалася їх прогнати, але Пріся кишнула на курку, й та відбігла геть. Юрась зупинився. Переминався з ноги на ногу.

— Прісю, підійди сюди, — мовив тихо.

Пріся спаленіла, підійшла.

— Простягни руку, — сказав Юрій і швидко поклав Прісі в долоню дукат. — Я їду на війну, — не знати для чого сказав, уже крокуючи вздовж вулиці. Він дійшов до Тясмина. Стояв на березі й дивився, як на тому боці під очеретом плавають норці — красиві птахи з довгими шиями, вертляві, сторожкі. Вони пірнали й довго залишались під водою. Якось Юрій бачив, як козаки намагалися полювати норців, але це їм не вдавалося: гримів постріл, і водночас норець зникав під водою, здавалося, він бачив, як мисливець натискає на гачок.

Назад Юрій вертався тією самою вулицею. Але тепер Пріся стояла під вербою, яка росла біля клуні, й не сама, а з козаком. Козак хвацький, дебелий, у збитій на потилицю шапці, в сивім жупані. Круті плечі, міцна шия, великі руки. Юрію замлоло під серцем, затримав кроки — хотів почути, про що вони розмовляють, але хлопець і дівчина мовчали. Вдома Юрій зупинився перед дзеркалом, що висіло на стіні між двома вікнами: смоляні дугасті брови, густий чорний вус, густий чуб «під макітру». От тільки вид дитинний і ніс великуватий. Вийшов з хати й став за хвірткою. Челядник Ничипір вів на налигачі телицю.

— Хто то стоїть під вербою? — показав у кінець вулиці.

— То Пріся Дудчина й Нестор Басок. Вдовиченко. Гарний парубок. Либонь прийшов попрощатися. Завтра він іде з сотнею.

«Отже, буде в моєму війську», — подумав Юрій.

У похід вирушали в неділю. Стояли туманні ранки, а дні зацвітали рожево. Вирушали невесело, старий кобзар Нелида витинав «Горлицю», але вона нікого не веселила. Йшли бо на війну. Попід тинами, попід парканами — жінки та дівчата, й діти, і Прісю Юрій запримітив, але вона дивилася не на нього, а кудись у козацьку лаву. А за містом по ліву руку — стерні, по праву — нежата нива, над якою літали хмари горобців — навівали тугу.

Юрій їхав на буланому коні. Козацький син і сам козак, не знав, як це важко всидіти увесь день на коні. Боліли рамена, боліли ноги в стременах — хотілося поставити їх на якусь твердь, сонце, хоч і осіннє, пекло голову, він давно скинув броню й кутався в бурку з золотою застібкою біля горла. Шапка на ньому була з двома соколиними перами, така, яку носив його батько. Позаду полку їхала його карета, але він соромився сісти в неї в поході, заліз у неї тільки тоді, коли стали на ніч. Небавом до Чигиринського полку приєдналися інші полки, які йшли під його рукою. З Шереметьєвим з'єдналися під

могилою Переп'ятихою, московське військо вже стояло табором, розкинувши по долині рябі намети. Юрій підійшов до воеводиного намету, оддав добридню, Шереметьєв привітався через нижню губу — холодно й пихато. Юрій не став затримуватися, пішов до свого табору. Він ішов і думав: чого ці москалі так пиндючаться, чого кокойожаться, адже йдемо на одну справу, під одні кулі.

Шереметьєв не радився з гетьманом, указав його місце: сам ішов на Котельну, а козаки з Юрієм ішли шляхом Гончарихою ліворуч, щоб відтинати від московського війська ординців, коли ті з'являться.

...Верби й верби понад шляхом, а кругом поле, скільки ока, незжаті ниви, а на них хмари горобців, пилюку вітер зносить убік, вона — до самого неба й до самого обрію, з ним ідуть майже всі правобічні полки, лівобічні — Полтавський, Гадяцький, Прилуцький та інші — з москалями. У москалів вози важкі, навантажені припасами і зброєю, в козацьких возах також зброя, овес для коней, мішки з сухарями, пшоном і таранею. Зупинилася біля якогось хутора, Юрій сидів посеред двору на лаві (в хаті спекотно), помітив, що в щілини тину на нього дивляться діти. Не стільки на нього, як на штуковину у його руках, то були срібні дзигарі досконалої роботи, Юрій любив бавитись дзигарями. Він підкликав малюків, показав дзигарі.

Вийшли удосвіта, обідали в якомусь селі, Юрій їв козацький куліш у хаті старости, поглядав на сволок, де поряд з випаленим хрестом чорнів напис: «Благослови господи дім цей і живущих у ньому. Сія храмина створена рабом Божим Онікієм 1642 року, 10 дня, місяця апріля».

Увійшов осавул і сказав, що там селяни розбирають з комори панський хліб, пан лях — утік, там буча й бійка, ніхто не знає, як його ділити.

— Діли на їдців. Постав старосту, й нехай він каже, в кого скільки дітей.

Осавул подивився здивовано: мудре рішення сказав гетьман, він від нього такого не сподівався.

І знову буланий під гетьманом важко ставить на дорогу великі копита, кінь — смирний, тихий, це Олелько підібрав такого гетьману, під ним же самим не кінь, а вороний загнuzданий чорт, злий, як гад, так і норовить куснути за ногу. Під'їжджають дозорці від Шереметьєва, довідатись, чи тут усе гаразд. Їм відповідає осавул, тільки раз гетьман запитав, чи не знають вони, де ляхи. Дозорці не знали. Юрій думав про те, як поведе козаків у бій, як розташує військо: звичайно, радитиметься з Богуном, Дорошенком, Носачем. Потерпав, чи не злякається, не виглядатиме страхопудом у першому бою, та й як закінчиться цей бій. Мав надію на Бога (так казав йому батько), але в тому-то й річ, що справжньої віри не мав. Десь вона ніби в ньому, в молитвах, але не такою мірою, щоб бути певному в усьому. Їхали через села, й кругом бідність, нужда, он із старої хати виглядає у віконце троє дитячих личок, а мати товче під вікном у ручній ступі ячмінь і заспокоює їх. Пани з сіл повтікали.

...Московське військо, перейшовши Фастів, прямувало на Котельну, а Юрій і далі йшов Гончарихою, висилали в татарський бік роз'їзди, але вони нікого не помітили. Світило сонце, купалися під білою хмарою голуби, чичикала сорока.

...Поляки захопили козацький роз'їзд і витрусили з нього: скільки у Шереметьєва війська (вісімдесят тисяч) і що він гадає, буцім поляки з Потоцьким ще біля Тернополя, а Любомирський узагалі десь аж за Віслою, й що москалі прямують на Чуднове.

Поляки вирішили йти назустріч двома крильми: праворуч Потоцький, ліворуч Любомирський, гармати посередині. Військо було велике, а ще більший обоз. За кожним шляхтичем їхало по кілька возів, а там дорогі шати, срібні й золоті кубки, заморські вина, посуд, на привалах величалися один перед одним, шляхтич не повинен виглядати бідно, у кожного кількадесят челядників: кухарі, офіціанти, постільничі. Увечері ходять один до одного в гостину. Обоз розтягнувся на кілька миль. Поляки проминули поруйновану корчму, обидва гетьмани учвал виїхали на могилу, звідси вони запримітили в чагарниках біля Любара людей. Послали розвідників, і ті доповіли, що то супротивник. Потоцький вирядив гінця до Нурадина, аби прислав частину орди, яка йшла степом на віддалі, а сам повів кілька полків назустріч супротивнику. Москалі відбили татар і відступили. Вони затаборували й обкопалися валом. Декотрі польські воєначальники радили діджатися

всіх гармат, але Потоцький вирішив ударити одразу. Москалі почали відходити, але поляки й татари налетіли на них, і вони знову сховалися в табір та зачалися за валом: гусари гарцювали на конях, панцирі сяяли на сонці, обозники-слуги вешталися поміж кіньми, підносили питво панам просто в сідла.

— Гей, ви, страхопуди, виходьте битися!

Почалася гарматна перестрілка. Поляки бачили, як злітають у повітря, наче рябі птахи, московські намети, до них долітали крики поранених і тих, які конали. У поляків теж були втрати, але менші.

Шереметьєв сидів біля свого намету. Перед ним стояв Цицюра, хотів щось сказати, не зважувався.

— Що ти мимриш, дурню, — зі злістю мовив Шереметьєв, — це ти попер нас у цю пастку. Ти казав, що поляків жменька, а їх — хмара. Що Любомирський далеко.

Цицюра не виправдовувався. Стиснув і так вузькі губи, опустив долу маленькі зміїні очі. Хотів був догодити боярину, а вийшло он як. А в цей час у його полку біля багаття сидів козак з польських реєстровиків, який прослизнув через вал, і читав листа: «...Якщо ви триматиметься москалів, вас поб'ють, заберуть у полон. Москалі платять вам мідні гроші, усіх вас доведуть до розору, Москва запрягає вас у ярмо невольниче, побійтеся ж ви Божого гніву, відречіться від москалів. Король вибачає вам і теперішні, й минулі ваші гріхи...».

— Цс-с-с, — злякано цитькнув маленький козачок з кучими вусиками. — Полковник.

Козак з польського табору оглянувся, він зрозумів, що сховати листа вже не зможе, і вкинув його у вогонь. Листок спалахнув і злетів чорним голубом. Цицюра зрозумів усе. Але що він може зробити? Оддасть козака на спитки, щоб ще раз довести боярину власну відданість? Вже один раз довів, тепер має халепу. Ще невідомо, як усе обернеться. І він околясом пішов до свого намету.

А в боярському наметі Шереметьєв диктував писарю листа до Нурадина: обіцяв йому втричі більші подарунки і всілякі гаразди. Ніхто з москалів іти в татарський табір не наважувався, послали козака. Але Нурадин передав листа полякам.

Від того дня розпочався вже не вперше бій двох хижих круків на стражденному тілі їхнього сусіда. Розпочався герцями в полі. Виїхало троє ляхів і замахали шаблями. Кидали образливі слова, погрози. Тоді з табору виїхало троє козаків. Поляки на білих конях, козаки — на гнідих. Помчали навстріч. І завихрили герці. Білі й гніді коні мелькали, й годі було розібрати, хто кого потинає. Спочатку впав козак. Гнідий кінь помчав без вершника по полю. Земля була суха, чути, як цокотять копита. Далі — невідь-як це сталося — один за одним упали два поляки. Одного кінь поволік — нога застряла в стремені — до свого табору. Третій поляк кинувся навтьоки. По тому виїхав зацний воїн, гетьман Ян Собеський. Сонце вже котилося з гори, й позолочений панцир сяяв, аж сліпив очі. Він наблизився до валу, грав конем, грав шаблею й не згледівся, як з-за валу вимчали четверо москалів і облетіли його. Собеський вибив шаблю з рук у одного з них, але решта троє ринули на нього, затреміла шабля у руці гетьмана — йшлося до полону, один з москалів тримав у руці аркана, Собеський поставив коня цапом, перерубав у повітрі аркан і щодуху помчав до своїх. Москалі кинулися навздогін, але куди було їхнім коням до гетьманового румака. По тому оддзвеніло ще кілька герців, а далі Шереметьєв вирішив зробити вилазку на ворога. Кілька сот ратників вийшли за вал, тихо посунули до польського табору, але на півдорозі зупинилися: розвідники донесли, що за піхотою стоять кінні гусари.

Шереметьєв виліз на воза. «Цей дурний Цицюра... Його треба було за язика почепити на вербі, один Козловський говорив правду», — шепотів він.

— Козаки! — гукнув на всю силу. — Стійте стіною, в Києві я дам вам нагороди, яких ще ніхто нікому не давав.

— Ти нам життя дай! — гукнув козак із сережкою у вусі.

Над полем кружляло чорнокруччя.

— І що ж тепер робити? — увечері казав воєвода в своєму шатрі вже зовсім іншим голосом — зніченим і приляканим. Адже табір був обложений майже з усіх боків, а в полі купчилися татари.

— Треба й далі відступати козацьким способом, — сказав, закурюючи люльку, обсмалений у походах Богун, орел з добрим і мужнім серцем.

— Як то? — запитав Шереметьєв.

— Обіч поставити вози, а на них гармати. Усередину — коні та піхоту. На вози покласти мушкети та гаківниці. Вози перти вперед. З гармат і гаківниць одбивати ворога. Й щоб списи теж були на возах. Але зараз ми в чагарях. Треба прорубати просіку, викорчувати кущі та дерева попереду. У вас є сокири й лопати.

Інші полковники підтримали його.

Москалі рубали запуст — швидко вирослий підлісок. Козаки шикували і в'язали один за одним вози. Інші москалі знімали намети-катраги. Вози в'язали у вісім рядів. Рушили серед ночі. Утікачам здавалося, що вони йдуть непомічені, але поляки пильно стежили за ними. Вони були вже й попереду, й позаду. Москалі та козаки перли вози, аж очі їм вилазили з лобів. Стояв скрип, форкали коні всередині, тихо лаялися осавули й московські начальники. Татари налітали з поля, пускали хмару стріл і мчали назад. На деяких стрілах горіло клоччя.

А валка повільно посувалася. Іржали коні, лунали команди. А обіч посувалися вороги. Йшли гусари з прапорцями на списках та крилами за плечима, йшли квадрати піхоти: карабінери, мушкетери, аркебузники; ось зупинилися, смальнуло у віз ядро: полетіли тріски, миттю кілька козаків перескочили вози, відкинули поламане колесо, прив'язали березову глицю-тичину, яка була ніби полоз, йшли далі.

Ударила з воза маленька козацька гарматка-сова, але ядро не долетіло. Поляки реготали. Козаки витирали шапками набряклі, обкусані комарами обличчя. Розгорнулася польська піхота, пішла в наступ. Козаки стріляли, поки вони наближались до возів, взялися за списи. Скидали поляків з возів, самі стрибали на вози й били згори. Поляки будь-що намагалися розірвати вози. Їх відтрутили.

Таки перейшли чагарі й вийшли на чисте, поляки знову кинулися на них з усіх боків. Ударили з гармат, налітали на конях. Обложені також палили з гармат, поляків, які стрибали з коней на вози, брали на списи. Вози вперто, хоч і важко, посувалися через багна. Спустилися в яр, почали братися на гору. Налетіли татари, пустили хмару стріл і помчали в поле. Настала ніч. Розпочалася злива. Кресонули блискавиці, оголивши зловісні сизі хмари.

Шляхтичі знемагали від дощу. Обидва польські гетьмани ночували в одній кареті, вони не виспалися, вдосвіта вилізли похмурі, злі. З-за синьої хмари вискалилося багряне, сардонічне сонце, поляки побачили, що ворожого табору немає. Москалі й козаки йшли всю ніч. Дійшли до Чуднова над Тетеревом. Всю надію покладали на зустріч з Юрієм Хмельницьким, з його військом. І тут Шереметьєв з своєї дурної голови наказав підпалити Чуднів. Місто згоріло, лишився цілим замок, який і зайняли поляки, звідти степ проглядався на велику відстань.

Валка вперто сунула вперед.

— Ой пропали ми, пропали, — тонкий, розпачливий крик. І тут же густий, хрипкий:

— Заткни пельку, сучий сину!

І в другому місці:

— Зачем мы сюда пошли?

І на нього нагримали.

До Шереметьєва підійшов Богун.

— Ваша вельможносте, далі прямо йти не можна. Там яр. Треба повертати ліворуч.

— Так это далеко. А здесь вон видно деревню. Там отдохнем.

Таки не послухався.

Потоцького била лихоманка, він не міг ходити, його носили на ношах. Поляки підвезли всі, які були у них, гармати й били по обозу ненастанно. Долягало козакам і безкорм'я коней. Чоловік з десять пострибали в поле, щоб укосити трави, гурт татар налетів на них, але козаки стали в кущу лаву, підвели коси. Коси погрозово блискотіли під сонцем, татари відринули. Козаки вернулись.

Табір стояв на місці. Поляки вирішили перекопати дорогу й відвести воду від струмка, який пробігав повз табір. Боялися, що ось-ось може надійти Хмельницький. Тоді вирішили залишити довкола табору піхоту й артилерію, а Любомирський з кіннотою рушив назустріч Юрію.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Юрій з військом повагом посувався по Гончарисі. За Хмельниченком невідступно їхав Олелько Чорний. Хилитався в сідлі, й хилиталася в голові веселенька думочка: ось скінчиться цей похід, і він приїде додому й побачить дівчинку Килинку, таку хорошу, таку тиху й гожу, як лілія на воді. І змиє з душі всю кіптяву, все чорне й недобре. Загосподарює. Так, він вірний гетьманові й бачить, який той безпорадний, але добрий, чуйний, і його, Омельків, обов'язок слугувати йому, оберігати його. Але колись треба буде подумати й про себе. Перед ним на луці сідла лежала велика перепеча соняшника, він виламав її в селі на городі й лушив насіння. Стояв погожий вересень, обабіч слалися вижаті поля, хмари птаства пурхали по стернях. До Юрія під'їжджали то чорнобородий красень Гуляницький, то хитроокий Лісницький, прихильники Гадяцького трактату, заводили з гетьманом балачку про лихі переяславські статті, про царську відмову на Юрієве прохання, гетьман хилитався в сідлі, хилився думкою то сюди, то туди. Так прибули до Слободища. Майже водночас підійшли туди й поляки. Слободище було поруйноване, вулиці завалені колоддям, битою цеглою, всіляким мотлохом. Ще на підході до Слободища передові козацькі загони кресонули з татарськими чамбулами, а далі татари хмарою полетіли на козаків. Поляки стояли ліворуч, оддалік — хитрували, щоб скурити козаків татарською силою. Сонце вигравало на позолочених панцирах. Але козаки вже підготувалися: гримнули гармати, вдарили самопали, й татарву понесло вогняною силою. Юрій сидів на коні за лавою і бачив, як падають коні, як летять на землю татари, ще було й моторошно і звитязно, проте один бамбул прорвався, перескочив через низенький земляний вал — в один кінець — і помчав туди, де стояв гетьман. Юрій не встиг стямитись, навіть як слід злякатися, а на нього вже з хмари гарматного диму мчав татарин у гостроверхій шапці, з повідцем у зубах і метнув короткого списа. І тут, немов з-під землі, вирнув Нестор Басок, в невидиму мить рубонув шаблею, перерубав списа, й той двома половинками упав на землю. Аж тепер Юрій злякався. І ледве втямив, хто його порятував. У нього затремтіли ноги, заходили в стременах, руки випустили повіддя, але він знову підхопив їх. Відтак їх у нього взяв Олелько. Тим часом, спішившись, в наступ пішли поляки. Ішли щільною лавою, над головами маяли корогви. Знову вдарили козацькі гармати, кілька корогв упало. Польський стрій зламався, але посувався вперед. Вдарили самопали, мушкети — козаки били прицільно, й лава на очах танула.

Юрій бачив, як одного поляка з орлячими крильми за плечима розірвало навпіл гарматне ядро, як козаки навалилися й посунули вперед гармату, як од валу ліз козак у голубому жупані й тримався обома руками за живіт, як козак-гармаш з гнотом на довгій палиці нагнув її й припалив од гноту люльку, а тоді підніс до гармати, й вона гуркнула; ще одне ядро прошурхотіло над Юрієвою головою, вдавило в сідло, кінь басував, кінь рвав повіддя, й гетьман, не тямлячи себе, скочив з нього й побіг назад, вбіг у долинку, в свій шатер і впав на коліна перед іконою Божої Матері, яка висіла в кутку.

— Господи, врятуй мене і моє військо, спаси нас, — і шепотів ще якісь слова, вже не тямлячи, які.

Любомирський лютував: «Скрутимо в'язи підлому хлопству!» — гукав. Поляки й татари огорнули двома крилами горбик, на якому стояли козаки, луг був мокрий, грузький — поляки поки що не могли напасти кінно. А в козацькому таборі стояв безлад: старшина з'їхалася до купи й радилася, що робити; більшість раяли помириться з поляками, ніхто не хотів бою. Ніхто не кермував військом, строї розладналися, козаки й самі сперечалися між собою. Юрій ще ніколи не був у бою: «Боже мій, визволи мене з цього пекла, — шепотів він молитву, — не хочу я нічого, піду в монастир, молитимуся Богові».

— Треба відколоти орду від ляхів, — казав писар Семен Голуховський.

Написали листа, відправили до Нурадина, але він передав листа Любомирському.

— Поляжемо ми тут нізащо, — мовив Кравченко.

Хмельницького душа гойдалася на терезах то туди, то сюди. Він вирядив водночас гінців і до поляків, і до москалів: Шереметьєву писав, щоб той швидко йшов на з'єднання. «Ми приїхали сюди не для війни, а шукати злагоди», — писав польському посланцеві. До

поляків поїхало козацьке посольство. Любомирський напіндючився, закусив губу, але Дорошенко був не полохливого десятка, він теж підніс голову.

— Правда за нами, — мовив. — Й маємо шаблі та самопали.

Нурадин, який стояв збоку, під ним грав сірий арабах, мовив заразом до обох, у нього вже погинуло кілька чамбулів, і він не хотів нових втрат:

— Не годиться величатися в такий час. Коли лютуватимеш на них, тільки завдаси шкоди. Талан і хоробрість ще не покинули козаків. Коли їх роздратуєш, вони кусатимуться. Не дралуй бджіл, обходься з ними ладком. Від цього тобі буде більша слава.

— Козаки багато заподіяли лиха, — мовив Любомирський. — Миру не буде! — Броня на його грудях хижо блимала. — Цю ребелію треба знести до короля.

— Вогнем і мечем тільки й можна їх упокорити, — сказав регіментар Покруцький. — Вогнем і мечем. І канчуком.

— Вже хіба мало ви парили канчуками хлопські і козацькі спина, — блиснув з-під лоба жаринами очей Богун. Ті очі буравами вертіли й на диби брали. — Вже забули Хмеля, його науку. А тут його син, він тієї ж породи. Але просить миру.

Юрій гаряче молився в наметі. Враз там посутеніло: оглянувся — до намету зайшли Дорошенко, Кравченко, Ханенко, Лісницький.

— Гетьмане, — голосно мовив Лісницький, — відклади молитви на потім і подумай про нас. Бо скоро ми не будемо потрібні навіть москалям. Скорімоь Богу. Подбай про нас.

Юрій зацікавився з пучками біля чола. Він не знав, що робити. Поглянув на Богуна, той щойно вирвався з бою, на його обличчі, паленому внутрішнім вогнем, нічого не можна було прочитати, дротяна сорочка в нього на грудях була розірвана. Обличчя — в гарі й кіптяві.

У цю хвилину в намет убіг Олелько Чорний, гетьманів вістовий. Старшини здивувалися: чого він тут. Чорний — прізвище Олелька, а сам він білий, його чуб, коли Олелько без шапки, розтікається золотавими хвилями, і вус у Олелька пшеничний, а сам він тонкий у стані, вертлявий, жвавий, сміливий.

Виговський спочатку оддав його в обоз, а далі привіз у Чигирин і там зробив стременим. Олелько ж виріс у панському дворі, дражнив індиків, катався на злому лінивому кнурові Азі, літав на конях по пастівнику.

Нецеремонно, непоштиво пропхавшись крізь високу старшину, підбіг до Юрія.

— Ваша мосць, там Виговський дожидається, каже: «Треба — пильно».

Юрій підвівся з колін. Прізвище Виговського кольнуло неприємно, одначе й подумав, що може той чимось зарадить, адже вельми мудрий.

Виговський чекав у стороні од бойовиська під дикою яблунею. Чепурні вуса, біле, бліде обличчя, чепурний сам. Вклонився гречно, як то й має вклонятись гетьману. Виговський нині — київський воєвода й депутат сейму.

— Юрасю, — сказав він, як бувало раніше, і це «Юрасю» залоскотало щімким спогадом, ласкою й трохи черкнуло по самолюбству гетьмана. — Юрасю, ти із військом в безвиході. Оточені з усіх сторін. Погинете всі.

Оце «всі» боляче пропекло свідомість гетьмана, воно прикро прив'язувало його до «всіх».

— Відкинись від москалів, від переяславських статей, що вони вам дають. Ярмо московське. Люті, неправедні статті. Довірся мені. Я все-таки ще щось важу. Я допоможу замиритися, укласти договір з поляками.

— І цей договір буде кращий за московський? — спромігся на таку думку Юрій.

— Спробую, щоб він був укладений на основі гадяцьких пактів. Ручатися не можу. Можливо, будуть ці статті формальні. Але у вас немає викрутку.

Юрій стояв потуплений, згнічений важким тягарем. Ліворуч попереду бахкали гармати, лунало татарське «алла», нагадуючи, що часу немає.

— Пиши свою згоду, — тоном наказу мовив за спиною Юрія Лісницький.

У польський табір знову пішли Дорошенко, Кравченко і Лісницький. Їх зустрів Виговський. Вони вернулися й принесли угоду на мир від польного гетьмана Любомирського. Решта старшин з'їхалися в гурт, ніхто не кермував військом, усі дивилися на два тугі ворожі крила, які облягли козацький табір. Бій все ще тривав.

Сурмачі заграли розмир.

— Вирядіть послів до коронного гетьмана, щоб скласти умови, — наказав Любомирський. — А війська нехай роз'їдуться. Бийте ретарду.

Після того одразу поїхав до головного війська. Незабаром були привезені статті, які потім називались чуднівськими: Виговський добився, щоб в їхню основу був покладений Гадяцький трактат, але поляки обкраяли його, насамперед викресливши про Велике князівство Руське.

Сурми все ще грали розмир.

Тим часом військо під команду Шереметьєва рушило до Слободищ. Воно пройшло не більше верстви, як наткнулося на шанці, спробували прорватися через них, аж тут поляки вдарили з усіх трьох боків. Таки трохи пройшли до якогось сільця, яке було вщент поруйноване, й поруйнована була гребля на ставку, вода затопила луку. Тут і впорожні не можна було проїхати. Обоз повернув праворуч, щоб вийти на суходіл, але в цей час хмарою налетіли татари, стріли затулили небо, на овиді бовванів ліс, намагалися добитися туди, але зусібіч почали стріляти польські гармати, польська піхота з довгими списами кинулася в атаку. А ліс манив, а ліс вабив, і через силу таки допленталися до нього. Окопалися, як могли. Поляки ж оточили табір, і палили з гармат, і нападали з усіх боків.

А в чудновському замку зібралися депутації польська і Хмельницького. Перечитували угоду. Козаки наполягали на гадяцьких статтях, по трактату Виговського. Поляки заперечували категорично, щоб козацька держава називалася Великим князівством Руським, як це було за статтями Виговського. Бо ж це говорило про самостійність Української козацької держави. І дописали, що козаки не повинні мати зносин з іншими державами. По тому був банкет, Юрій Хмельницький сидів у наметі з польськими гетьманами. Ляхи віватували, пахолки розносили келихи з напоями, співали якісь панії, ляхи перепилися й погрожували знести з землі цю козацьку ребелію, й не зважали, що тут сидить і слухає їх гетьман цієї ребелії.

Запах розкішних страв не долітав до московсько-козацького табору. Там стояв голод, їли конину, смерділи кінські і людські трупи. Коней нічим було годувати. Доходило до краю. Шереметьєв викинув корогву на перемову. Поляки погодилися. Вони вимагали, щоб московське військо вийшло з України.

По перемові Шереметьєв оголосив у таборі, що поляки випускають всіх — тільки без зброї. Першими підуть козаки, за ними — московські ратники. Поляки навіть виставили охоронну лінію. Розімкнули вози. Першим вийшов Цицюра зі своїм полком, за ним — ніжинці, переяславці. Гуляло в небі сонце, нудно, по-осінньому цвірінькали в гаю птахи. Черідка диких гусей прямувала в небесній синяві до Дніпра. Козаки йшли понуро, повільно, вели попідруки поранених. Ішли скошеним лугом, з якого вже були зведені стоги, лишилися тільки обтопані стожарища. З-під ніг випурхували жирні осінні перепілки. Відійшли від табору на два постріли з лука, як раптом на них з трьох сторін налетіли татари. Це було схоже, як налітають коршаки на курчат. Іржали коні, мелькали шаблі, свистіли аркани. Беззбройні козаки піднімали для захисту руки, але їх рубали татарські шаблі. Одному козакові вдалося схопити татарина за ногу й стягнути з коня, він вийняв у татарина з піхов до половини шаблю, перерізав аркана на шії, скочив на

коня й кинувся в поле. Четверо татар погналися за ним, вони швидко наздогнали втікача й порубали його.

Козаки в полі метнулися назад до табору, але москалі зімкнули вози, не пустили їх. Деякі козаки вилазили на вози, на вал, москалі збивали їх пострілами з рушниць, кололи списами, рубали шаблями, кидали назад під ноги татарським коням.

У полі ж і далі чинилося страшне побиття козаків, ще більше їх тягли в полон. А москалі тюкали, свистіли, реготіли, пританцьовували, підстрибували, шаленіли, тицяли в поле пальцями, дехто повистрибував на вози й танцював там, показуючи один одному на найтрагічніші, на їхній погляд найсмішніші, сценки з полону і загибелі козаків. У іншому місці, збоку, москалі розімкнули вози й продавали татарам козаків, які були залишилися в таборі — за гроші, за краєць хліба, навіть за кілька яблук. Виводили їх зі зв'язаними руками й давали татарам. За півгодини все було скінчено. До козаків Хмельницького встигло добігти й сховатися там з десятком козаків з Цицюрою. Решта були порубані й полонені. Їх продають на турецьких і татарських невільничих базарах у Кафі, Козлові — на галери, в дальні східні країни в довічне рабство.

Але даремно тріумфували москалі. Ледве було покінчено з козаками, татари і поляки взялися за них. У полі в розкішному вбранні сиділи рядком три польські комісари, москалі підходили до них і кидали їм до ніг рушницю, шаблі, списи. Тут налетіли татари. Вони ввірвалися в табір, шаблями вигонили московських ратників у поле. Ті лазили в ногах у татар — просили пощади. Їх гнали в неволю. Не відкупився Шереметьєв козаками. Даремно волав Шереметьєв, гукав, що він князь і воєвода, що вони ж домовились, що заберуть тільки козаків, двоє немолодих татар теж накинули йому аркана на шию і повели до Нурадина.

Двадцять два роки просидів боярин у підземеллі татарської фортеці Чуфут-Кале біля Бахчисарая, те підземелля совіцькі екскурсоводи показували туристам, примовляючи: «Здесь сидел славный русский полководец, настоящий русский патриот боярин Василий Шереметьев».

Після Чуднова Юрій поїхав до Корсуня. Треба було порадитися з козаками, що робити, як далі жити. Юрій хитався, як на кладці на гойдалці: триматися булави чи зректися її. Падав на серце жаль за поруйнованим краєм, після посухи розпочався голод. Народ не знав, до якого берега йому приставати. Ходили чутки, що от-от буде страшний суд, трус землі, станеться по всій землі війна, потечуть вогняні ріки, й уже народився у Вавилоні антихрист, який спокушатиме людей. Хвилювалися й козаки. Одні казали: нехай Юрко покладе булаву, інші були супроти того. Старшини ж гомоніли, що треба вручити булаву Виговському. Юрій покликав на раду Беневського, польського посла, багатолітнього досвідченого дипломата, одного з авторів Гадяцького трактату. Але тепер поляки були проти Виговського, бо він хотів єднати Україну з Польщею тільки федеративно, насправді ж добивався самостійності Україні, стояв за Велике князівство Руське.

Беневський прийшов у хату до Хмельницького вночі. Низенький, натоптуватий, кругленький, але жвавий, вертлявий, сипав словами, як з рукава, потирив білі пухкі руки. Блімала лампада, тьмяно горіла одна свічка в трисвічнику. Сів на лаву.

— Так що оце ви, ваша милість, гадаєте зложити булаву? Таке гомонять.

— Я молодий, без досвіду, — понуро мовив Юрій. — Та ще й нездужаю.

Беневський роздумував. Усе-таки в цей час ліпше Юрій, ніж хтось інший.

— Велика шкода. Але це ще не причини, щоб відрікатися від гетьманства. Старшини дадуть булаву Виговському. Вони не відважуються говорити мені у вічі правду. Але я знаю. Одне вам спасіння, триматися того, що було перше, а інакше вороги зайдять вас. Візьмете собі за писаря Тетерю, він чоловік з розумом і до вас прихильний.

Гомоніли довго. Беневський улещав — такий наказ отримав від Потоцького, заворожував голосом, ворожбитськими рухами рук. Наводив приклади з історії, казав, як нелегко було і його батьку, й врешті Юрій згодився з ним.

Наступного дня на дворі, де жив гетьман, зійшлася рада. Прийшли майже самі полковники та сотники. Юрій прийшов останнім. Він поклав на землю шапку, а на неї булаву й сказав тихо-тихо, що зрікається гетьманства. Беневський тримав довгу промову, вихваляв козаків, ганьбив москалів і на кінець сказав, що ліпшого, як Юрій Хмельницький, їм гетьмана не знайти, взяв булаву і вручив її Юрію.

— А тепер, — мовив, — ходімо до церкви та подякуємо Богові, що все так скінчилося.

По тому був банкет, схожий на учту. Юрій сидів похнюплений, пониклий. У праве вухо йому щось шепотів чигиринський сотник, але раптом зліва до нього почав гукати білоцерківський полковник. Юрій не чув. Той гукнув раз, вдруге, а тоді з усіх сил:

— Слухай мене, гетьмане, а то я такий, що можу й горло підрізати.

Усі заціпеніли. В усіх головах зблиснула думка: якби полковник гукнув таке до Богдана, той зарубав би його на місці. А Юрій знітився, повів вислими плечима й мовив:

— Мовчи! — І випив келих горілки. Це був перший келих у його житті. — Мовчи, бо й у мене є шабля.

Поволі розкутурхалися. Козаки пили люто. Стояв чад і дим, було душно. Дехто познімав кунтуші й лишився в жупанах. Порозтріпувалися вуса, чуприни. Юрій встав і тихо вийшов.

Назад їхали навпрошки: через Бердичів, Погребище, Звенигород, Шполу. Юрій був вовкодухий, один раз навіть потягнув у віконце карети за чуба гайдука, який реготівся. Їхали полем, удалині манячили хутірці, за ними синів ліс. І синів під копитами верес синіми плесами, а поля не орані, бо лемеші поперековували на шаблі. Сумне це видовисько — неоране поле. Сухі грудوماхи землі, бур'ян, по якому пурхають щиглі і посмітюхи. А там і Шпола — відпочинок. З'їхали з пагорба, вгорі курликав журавлиний ключ. Гетьман задивився на нього з віконця карети. І враз машталір тпрукнув на коні. Напереріз зліва летів верхівець на бурій кобилі. Підлетів, поставив кобилу цапа — й до віконця карети. То був Олелько Чорний.

— Вашмосць, повертайте за мною. Попереду засідка, татари. Я під'їхав до них ззаду, побачив. По всьому краї розсипалась татарва. Усіх женуть у бран.

Справді, татари розлетілися по всьому Правобережжю. То поляки платили їм за союзництво українським ясиром. А далі так само платитимуть козацькі старшини, московські воеводи. Кривавим цвітом зацвіла українська земля. Страшна доба. Не раз вдасться до тієї плати з лиха Юрій Хмельницький.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Кишинка тіпала коноплі. М'яла їх на терниці, вибирала велику кострицю, меншу вичісувала гребенем. Вулицею пробігла якась молодиця, хустка зсунулася з її голови, волосся розпатлалося. За нею пробігла друга, за тією — третя. Кишинка сполошилася. Куди й чого вони біжать? Немов на пожежу. Але ж диму не видно.

Вийшла на вулицю. Просто на неї бігла Харченчиха, поруч, чіпляючись за її спідницю, дріботіла дівчинка років семи. Харченчиха зупинилася, трималася за груди, які ходили ходуном.

— Тітко Параско, куди ви так біжите? — запитала Кишинка.

— Кладинога приїхав до зборні з-під Чуднова. Там, кажуть, набито наших козаків. — І побігла.

Кишинка вже чула про побоїсько під Чудновом. Її поривало й собі побігти до зборні, але зупиняв сором: жінки біжать запитати про своїх чоловіків, синів, а вона?.. Вона тільки двічі постояла з Олельком під вербами. Щоправда, коли Олелько від'їжджав, то запитав, чи Кишинка сумуватиме за ним. Не стямилася, як ноги самі понесли до зборні. У дворі — юрмовисько, жінки щільно оточили осавула Кладиногу, кожна запитувала про свого чоловіка. Він щось відказував, та врешті виліз чи на бочку, чи на пеньок і гукнув голосно:

— Молодиці, заспокойтеся, наша сотня не билася під Чудновом. Усі живі, в сутичці з татарами загинули тільки Дереза та Петренко.

— Ой божечки, божечки! — пролунало з натовпу — то голосила Дерезиха.

Кладинога скочив на землю, рішуче розштовхав жінок і пішов до зборні. Він ішов мимо Кишинки, суворий, грізний, вона аж відступила на крок. Але коли порівнявся з нею, раптом затримав ходу. Мовив тихо, не дивлячись у її бік:

— Живий Олелько, кланявся тобі. — Останнє Кладинога придумав, але чому б не порадувати дівчину. Вона така гарна, така працьовита. У Кишинки серце застрибало горобчиком, і аж сльози набігли на очі. Їй нічого не треба, аби тільки Олелько був живий.

Юрій приїхав у Чигирин, а звідти в Суботів, на батьківський хутір. Ходив по хутору, все тут було знайоме з дитинства, все нагадувало про батька. З оцієї криниці, з оцього жолоба вони напували коней, під оцією повіткою батько вчив його теслярства.

...Про що він думав, молодий хлопець з доброю душею, на якого впала така відповідальність, не випадково прирівнював себе до батька, шукав у нього відповіді, підтримки.

Батько був не тільки відважним вояком, мудрим керманичем полків, а й дбайливим, кукібним господарем. Юрій не міг не зізнатись собі, що просто заздрить батькові. Він умів усе додати, вмів поводитися з людьми. Тобто поводився так, як лягало йому на серце. Міг на високій старшинській раді оскаженити, вихопити шаблю й рубонуту по неслухняній руці, вмів присоромити крутим словом, вмів і вмовкнути, втишитися, а ось він, Юрій, торопіє перед власними старшинами, запобігає перед ними, корить себе, а інакше не може.

...Різали курей, патрала рибу — приїхав поважний гість дядько Яким, Яким Сомко — переяславський полковник, батьків шурин. Яків Сомко — ставний, плечистий козак, кругловидий, з рум'яницями на щоках, темно-русий, а брови та вуса чорні — красень-чоловік. Він ходив у походи з Богданом Хмельницьким, зажив доброї слави, був татковим побратимом. А те ще, що дядько Яким — веселий, дотепний, товариський чоловік, він розкутурхав усіх, попліскував Юрія по плечах, хапав за стан не тільки челядниць, а й чужих молодіць, пригощав турецьким тютюном конюхів та пастухів. Увечері вони довго розмовляли в малій вітальні. У кутку мовчки сидів Іванець Брюховецький, довголітній батьків слуга («подай чоботи», «викреши вогню»), батько йому довіряв, і він був присутнім на найтаємніших бесідах. Слугував Мартинець, як його називали, і Юрієві,

Юрій його виділяв з іншої челяді, купував одяг старшинський, садовив з собою за стіл.

Говорили-таки все про те: що воно буде, що діяти. Юрій розповів про останню раду, про те, що трохи були не обрали на гетьмана Виговського. Сомко похитав головою:

— Дуже він верткий. Хоч і не дурний чоловік. Хотів козацької України окремої, але те нині неможливе: і Москва, і Польща, і турки, і татари не дадуть дихати. Треба триматися когось одного. Але так, щоб він поважав наші закони, наші вольності — триматися за них.

— Найпевніше — триматися царя московського, — прорік він.

Юрій на те не зреагував. Він почав умовляти Сомка прилучитися з своїм полком до нього, адже він є гетьманом обох берегів Дніпра. Сомко похитав головою, погладив половіючі вуса.

— На царя треба покладатися. Віра одна. І цар приступніший, добріший...

— Ну, а як вас шпетив воевода? — не стримався Юрась. — За те, що холопом і підніжкою не назвалися.

Сомко почервонів.

— Ну, у них так прийнято підписуватись: вашої царської милості холоп і підніжка. Й бояри так підписуються. А я підписався власним іменем. Бо й батько твій, і Виговський холопами не писалися.

— А яку угоду нав'язали нам москалі, — знову мовив Юрій.

— Ну... її згодом вдасться перев'язати.

— Чи вдасться...

Запала ніякова мовчанка.

— Я поміняв і писаря Голуховського, — мовив Юрій. — Я правильно зробив? — звернувся до Брюховецького.

— Старого пса не гоже вміщувати в нашу бесіду, — прикро мовив Сомко. Брюховецький підвівся, вийшов, ні слова не мовивши. Вони не помітили, як по-зміїному блиснули його очі. А вночі, коли Сомко спав у кутовій опочивальні, він не знати чого раптом прокинувся — сон у бувалого воїна чутливий, — різко сів на ліжку і встиг вхопити Мартинця за занесену з ножем руку, скрутити його, був бо вельми дужий.

Наступного дня за велінням Сомка Брюховецькому зголили чуприну, провезли на свині через все місто й три дні тримали прикутим до стовпа. Коли розкували — ранком його не стало. Небавом довідалися, що Мартинець подався на Січ.

Юрію було шкода Брюховецького, той був вірним слугою, був з ним під Чудновом, і в Корсуні, Юрій і почував себе якось безпечніше, коли Мартинець перебував поруч. Він просто не знав, що коли з-під Чуднова посилав Брюховецького з листом до Сомка, Мартинець чимось вельми не сподобався тому й той трохи не вбив його.

Увесь цей час Юрій думав про поляків, про москалів, згадував батька, хотів відгадати, як би чинив батько, й не міг. Пам'ятав, як батько йому перед смертю сказав: «Я присягнув московському цареві і буду вже до кінця йому вірним. А ти — як хочеш». Він хотів ще щось сказати, на щось натякав? Батько починав із Запорожжя, думку запорожців вельми шанував. І захотілося йому поїхати на Січ. Далєбі, звідси до неї зовсім близько. Там і Мартинця побачить. І кошового Сірка.

На Січі його зустріли привітно, шанобливо. І Юрко розумів, що найперше те в честь його батька, запорожці завжди вважали Хмеля своїм.

Ходив по Січі, розглядався, дослухався до розмов, він здогадувався, що вони неприхильні до того, що він піддався полякам, але самі вони з делікатності про те йому не казали. Тільки осавул, який його супроводив по Січі, якось мовив: «Поляки — то не нашого Бога

люди, з ними ми каші не зваримо». Обідати ходили в козацькі курені, курінний садовив Юрія біля себе, в голові столу, кухар найперше ставив перед ними вагани з вареною рибою. Запорожці тричі на день їли рибу. Курінний вибирав з ваганів найкращого судака або стерлядь і клав перед гетьманом. Він возив його й по Великому Лузі. Юрій побачив, що Великий Луг справді великий — верст на сімдесят чи й більше в довжину й верст двадцять п'ять в ширину. Його творить сітка проток. Протоки, затоки, прогної, річки й зарічки, озера, болота, острови й півострови, а на них дуби, осоки, явори, вільхи, верболози, очерети — ціла зелена держава, тут не в диво було заблукати й досвідченим козакам, турки ж, які іноді на галерах в погоні за козаками запливали сюди, вже не могли виплутатися, тут їх і громили, й топили запорожці.

А на островах, на луках, в хащах гибіль всілякого птаства, звіра: он, порохкуючи й повискуючи, поспішає в кущі, підганяючи смугастих поросят, дика свиня, а вепр не втікає, нахилив величезну голову, наставив ікла проти човна, поблискує злими очима. Юрій невільно потягнувся до рушниці, але осавул зупинив його:

— І картеч не візьме. Вона від лоба ковзає, наче від броні. Хіба що попадеш у вухо. Але це важко.

Вибухнув табун пеліканів, баклани шугали у воду, як чорні блискавиці, качки майже не втікали з плес, запливали в чаполоть.

— А ось тут ми притоплюємо думбаси і стерни, — розповідав осавул, погладжуючи руді вуса. — На яких через море ходимо. І гармати в кущах на березі ховаємо.

Ночував Юрій у хаті багатого козака, яка стояла за Крим-Базаром, деякі багаті козаки мали свої хати, які здебільшого стояли порожні. Він зустрів на Січі Брюховецького й забрав до себе. Мартинець засяг у запорожців ласки. По тому Юрій хотів ще побувати в запорозькій паланці, поїхав у Самарську. З ним поїхали осавул і Брюховецький.

Їхали понад Дніпром, понад порогами. Юрій зупинив коня над першим, Козацьким, порогом. Дивився, як вода пришвидшувала біг, вигиналася над великим каменем, наче Бемське пекло, як по ній пливла зірвана десь лілія. Біло-біла велика квітка, ще жива, але зараз її обітре на всіх каменях, на всіх лавах і виплюне пожованою з пекла. Це навіяло невеселі думки.

А тоді по воді пішов пліт, плотарі на ньому стояли голі з тичинами в руках, повертали важкі кормиги, попереду лоцман з бородою, як ліс, він тримав над головою стиснену в кулак руку, слів за ревом води не розібрати, він кермував нахилом руки. Ось пором звівся вгору, враз шугонув і потонув у піні, здавалося, вже навіки, виринув, полетів вниз.

— Плотарі голі, — пояснив осавул, — якщо розіб'є пліт — може, хтось врятується. Колоди тоді стають стійма, б'ють людей. Попід тим берегом їх плаває багато до самого льоду — доступитися туди зась, а по льоду витягають потопельників.

Стало моторошно, й гордість пойняла за цих людей.

Юрій зупинився в Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі, який стояв на березі річки Самари. При монастирі — козацький шпиталь, сам монастир огорожений високим частоколом з дубових обаполів, з-за якого можна відбити й татарський бамбул. З монастиря поїхали берегом Самари вгору, вона тут тече майже паралельно Дніпру. Самара тече в широкій неглибокій долині, понад нею могили й могили без кінця, скільки їх, які народи тут ходили, випасали свої отари, їздили гарбами з камінними, схожими на жорнові камені, колесами, котрі скрипіли на весь степ, перекликаючись із журавлями вгорі. А кругом степ, степ — не охопити оком. Він тільки-тільки прокидався. Лісячими хребтами вигиналися під вітром торішні трави, посохлі, бронзові — нежар, але поміж них то там, то там жовтими хусточками пробивалися тюльпани (коли перебрідали через таке плесо, копита в коней ставали жовті), в глибших, мокрих долинах синілі півники, величезний, випитий пташками будяк шелестів сухими пелюстками, татарський шабельник пробивався понад водою. З трави інколи лунав свист. Маленький, білий, ніби облитий сметаною, козачок із супроводу сказав:

— Жовтобрюхи. — Й розповів, що їх тут багато й що ці змії-полози великі — аршинів по п'ять, по шість, а то й більше, і дуже злі та небезпечні: їде козак степом, а полоз побачить і женеться, а тоді скрутиться кільцем і стрибне, й повалить вершника з конем.

— Бридня, — мовив осавул, набиваючи люльку. — Вигадки. Козаки, як косять траву, часто перетинають їх косами. І рубають шаблями. Ото правда: буває, порубають його на шматки, а ті шматки довго воруються, звиваються, стрибають.

Проїхали ще трохи, й раптом хтось із козаків закричав: «Татари!» Справді, на них здалік летіла жива хмара. Й тут осавул приклав руку до чола, сказав: «Тарпани».

Справді, хмарка наблизилась, і вже було видно розкошлані гриви та кінські храпи. Дикі коні зупинилися враз, вперлися передніми копитами в землю, повітріщали очі. А тоді заіржали й гайнули назад у степ.

Підїхали до риболовецького стану. Козаки-рибарі саме тягнули мачулу — велику, прокатранену в дьогті сітку, тягли важко, виволокли на берег захекані. Сітка була повнісінька риби, й риба все велика, меншу двадцяти дюймів козаки вкидали назад у річку, риба вистрибувала з сітки й стрибала по берегу, величезні, двоаршинні щуки зіпали зубастими пащами, намагаючись дострибати до води. Рибалки били їх по голові довбнями.

— От до такої не підходь, — осавул показав на велетенську зелену, з якимись наростами на голові щуку, — хапоне — матимеш халепу.

Тут же на березі лежали «столи» — розщеплені вздовж навпіл великі дуби, на них рибалки розробляли рибу: розпускали, вибирали ікру, робили кав'яр. Ікру, кав'яр продавали в Україні, Московії, Польщі і далі — в Європі, вона давала січовикам основний прибуток. Особливо цінувалася запорозька в'ялена щука, вона вважалася залассям. Величезний, пудів на п'ятнадцять-двадцять сом ворувив вусами, дивився на людей великими, здавалось, осмисленими очима. Від того було трохи моторошно.

Проїшли в лісок, на галявину, до стану. За тією галявиною була інша, на ній стояла напівземлянка-хижа. Там жив козак-сидень, гніздюк. Він випасає воли, овечки, весною купує малі телята, за літо на ситих травах вони стають бичками. Пізно восени він жене їх на продаж на ярмарок у Полтаву, Миргород чи й далі. Має добрі гроші. Одначе тяжке й небезпечне це його сидіння, поруч татарських кошів, хоч він і сплачує їм, і має од коша ярлик, але скільки свавільних розбійних ординців гасає степами, та вистачає й своїх зарізак, втеклик з України або Польщі, та й втеклик з війська москалів, а страшні зимові стужі, а вовчі зграї... Від нужі ж зовсім спасу немає. Витримає сидень два-три роки, блукаючи за отарою з гирлигою і двома-трьома злющими псами-куртами й тоді подається з грошима кудись подаль від цих лихих місць, купує ґрунт, ставить хату.

Потрійна, зварена у великому казані юшка дуже смачна, та ще до неї козаки з Січі прихопили барильце з оковитою. А степ підспівував, а степ глухо гудів, і густо тягли у високості пташині зграї, поспішали до своїх гнізд.

...Юрій вернувся на Січ. Його щедро частували, але горілка йому не смакувала, друзів він не набув. Після довгих розмов з кошовим, суддею, писарем, осавулом зрозумів, що запорожці його не підтримають, вони тримали руку Москви, а він був гетьманом від Польщі.

І та й та сторона наводили свої резони — їх наводять українці і понині, й кожному його резони здаються ваговитішими, кращими.

Юрій нічого не здобув собі на Січі. Але, вернувшись додому, відчув себе умудренішим і засів за читання творів, які пропустив в Академії: за Епікура, Юлія Цезаря, Цицерона, Плінія Старшого та й за своїх — Зизанія, Транквіліона Ставровецького, Смотрицького, Лазаря Барановича, шукав істину й намагався проглянути в шляхи, по яких людина приходиться до неї. Якось до нього зайшов митрополит Йосип Тукальський, який мусив утікати з Києва, бо Москва мостила свого митрополита, з Тукальським Хмельницький вельми здружився. Побачивши в руках Юрія томик філософії Бекіна, сказав:

— Що ти шукаєш у цих книжках?

— Дорогу, яка може привести до істини. Нашу дорогу.

Тукальський спохмурнів.

— Немає в нас такої істини, а отже, й дороги. У кожного — своя. У Суховія — своя, в

Тетері — своя. У Сомка — також, хоч у нього з Золотаренком дороги сходяться, а отже, не полагодять. Обоє на Москву дивляться. І туди ж пишуть один на одного. А Ніжинський протопіп Филімон — то на того, то на того. Сомко вдатніший, але проштрафився перед Москвою, не підписався холопом і підножкою. А там такого не прощають. Там — усі раби, ще й пишуться цим. А ми вже звикли хилитися.

— То що, отче, в світі немає правди?

— Немає.

— А як же дивиться на те Бог?

— А так, як і всі.

— Ви що, отче, не вірите в Господа?

— Я вірю, але це не заважає мені мати свій розум.

— Це вже філософія.

— А хіба вона — зло? Церква не одгороджується од Аристотеля. Платонова філософія од Бога, а от християнська церква її не прийняла. А прийняла Аристотеля.

Юрій погладив вуса.

— Хоч Аристотель і був безбожник.

— Так. Тоді ще не знали Ісуса. Аристотель казав, що світ — це боротьба двох начал, двох первенів. І що вони досконаліші, то запекліша боротьба.

— Виходить, розум — зло.

— Не зовсім. Але він часом буває хитрим і крутить нами. Бджоли, мурахи не мають розуму й живуть у досконалості.

— А що ж то таке досконалість?

— Боже провістя, Боже натхнення. Він один раз поставив людей на правильну стежу, але вони з неї зійшли.

— А чого ж він не поставив на неї нас?

— Ну, ви вже, ваша милість, розпочинаєте справжній диспут. Давайте краще поговоримо про грішні мирські діла.

— Зачекайте, то куди йде людина? До досконалості?

— Здавалось, мала б іти. Але не йде. Вона захланна й жорстока. Не добро править світом, а меч і вогонь. Надто в нашій краї.

— То що, відкинути меча?

— Для нас це було б ще гірше. Нам треба міцного меча і кріпкої руки. І розуму до них. Бо ми ніколи не керуємось розумом. І не знаю, чи колись керуватимемось ним, чи й далі в нас правитимуть пустоголові себелюбні мужі.

Юрій не знав, що йому думати: кпить з нього Тукальський, гартує на подальше чи просто констатує факт.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Гетьман їхав містом у легкій колясці. Проїжджаючи повз двір Крутьків, витягнув шию — чи не видно Прісі. Не видно. Думав про те, що дома знову на нього чекає самотність, спомини про батька. Думав про нього невідступно. Батько тяжів над усім його життям. Найперше — над урядкуванням і просто над життям. Поки був живий батько, все було на місці, все було до ладу, ніщо Юрася не турбувало. Батько все визначить і все розсудить. Суворий, він любив його. Це Юрій знав, це відчував. Він повсякчас натикався на все, що нагадувало про батька. Надто вдома. Інколи навіть вчувалися батькові кроки.

— Зупини! — раптово наказав машталіру.

Вийшов з коляски й зайшов до корчми. І це знову йшло од батька: він іноді, хоч і не часто, заходив до корчми, пив з простими козаками. І козакам подобалося це, вони любили його. Батько Богдан пив і не впивався. І сів у гурт з козаками й навіть посполитими, й співав з ними: «Ой беруть дуку за чуб, за руку, третій в спину б'є...» Хоч сам — найбільший дука. Шляхтич. І шляхтичі оточували його: Виговський, Мрозовицький-Морозенко, Іван Богун. А Кривоноса не любив, і той платив тим же.

У корчмі було людно. За довгим столом гуляв поставець, там сиділо з десяток козаків, на самому краю примостився сліпий кобзар, біля його ніг спав хлопчик-поводир. Натомилося хлоп'я, та й як не натомитись, коли міряли ногами Україну з краю в край, кобзар рідко коли затримувався на одному місці, а ночували вони де доведеться. Ото ідуть вони безкінечним, порожнім степом, жайвір у небі заливається, сонце палить їм голови, ковила чеше ноги, дикі тарпани промчать, як татарський бамбул, ідуть, а до людського житла ще далеко, ось і споночіло, зійшов блідий, наче з переполою, місяць, зорі трусяться навколо нього, підморгують комусь на землі, тільки не їм, перепел кричить споночіло, а то й вовк завіє в бур'яні. Якось вони присіли відпочити, й троє вовків підійшли до них. Сіли на хвості, світять голодними очима й потроху підсовуються до них. Поводир Савка заціпенів. А кобзар мав і на вовків управу, швиденько нарвав довкола себе сухої трави, вийняв кресало, викресав вогню й, сліпий, якось підпалив траву. Ще й ударив по струнах. Вовки метнулися геть.

— Втекли, втекли! — закричав Савка.

— І втечуть. Від мене втечуть.

А прийде кобзар у село, сяде десь під тином, візьме до рук бандуру, й затихнуть у кущах солов'ї, жайвори в небі, дівчата на колодках. І слухають пісню, й голублять сиротину-хлоп'я, й не одна зронить сльозу.

Савка почувався за Трохимом, кобзарем, як за муром. Старий сам не поїсть, а останнього крайця оддасть Савці, і вкриє його полою свити, й погладить по вигорілому волоссячку. Тепер воно спало в теплі й добрі.

Корчмар, вирлоокій, з цапиною борідкою, хотів повести гетьмана до окремого ванькирчику, але гетьман сів за столик, який корчмар поспішливо витер фартухом.

— Є пиво добре, є токай, — нахилившись, зашепотів він.

— Пива, — мовив Юрій.

Корчмар зник за дверима й за мить повернувся:

— Зараз Юлька принесе, з льоху, холодного.

Юрій намагався триматися розкуто, а все ж почувався мулько. Корчмар підійшов до кобзаря, щось йому говорив, підштовхував під лікті, показував на двері. Юрій зрозумів, що той хоче спровадити кобзаря надвір.

— Нехай сидить, — сказав голосно. — Принеси йому пива. За мій рахунок.

Трохим повернув до нього сліпаки. Хтось щось прошепотів йому на вухо.

— Дякую, вашмосць, — сказав кобзар, але не запобігливо, а з гідністю, хоч і гречно.

Литкаста, стегнаста Юлька принесла пиво. Юрій глянув на червоні литки, і йому стало млосно. Хіть уже давно змагає його, але не доводилось йому скуштувати жіночої принади. То в колегії, то вдома, то тепер завжди на людях. Та й не знав, як до тих жінок підійти. За столом підвівся опецькуватий козак з рудими вусами — з кухлем у руках, очевидно, він хотів підсісти до гетьмана, але його потягнули за полу — це нечемно, — й він знову сів. Юрій помітив те.

— Кобзарю, йди за мій стіл. Приведіть його.

— Я сам.

Він прийшов, сів поруч, не розхлюпавши пиво з кухля, якого тримав у руці.

— Звідки йдеш, кобзарю? — запитав Хмельницький.

— Здалеку, зі Стародуба.

— Й де бував?

— Багато де. І в Чернігові, і в Ніжині, і в Переяславі.

— Й що там?

Терешко пожував губами.

— А що саме цікавить пана гетьмана? Як люди живуть? Живуть, як і жили. Тільки день од дня гірше. Ти ж гетьман обох берегів, під Польщею, хоч не хоч, — кобзар говорив грамотно. — Ну, а чимало полків на тому березі визнають владу Москви. Ніжинці, чернігівці, переяславці.

— А ти яку владу визнаєш?

— Тільки Божу.

— Якби я міг так, — тихо мовив гетьман. — Розкажи мені, що люди кажуть.

Терешко хотів підвестися.

— Зараз я візьму бандуру.

— Не треба на бандурі. То правда чужа. Ти ходиш, ти чуєш, і боятися тобі нема чого.

— У піснях правда людська. Здебільшого гірка, а моя яка правда? Світ широкий, а жити в ньому тяжко. Надто нашому люду. Піввіку ляхи з нас кров пили, а тепер і москалі питимуть.

— Думаєш, питимуть?

— А інакше навіщо ми їм. Ніхто чужий нам добра не хоче. Я знаю, я чув, ти також прихилився з неволі. Ти такий же невільний, як і інші. А світ жорстокий, суєтний і ненадій. І прожити в ньому важко.

Гетьман похилився над столом:

— Се правда.

І враз підвів голову.

— Де очі втратив?

Кобзар відпив пива.

— Я, гетьмане, теж корисливий, закланний. Коли буває важко добути шмат хліба, надто для нього, для Савки, а хочеться м'якішого, та ще й з чимось смачним, я бабусям і жінкам розказую, що це я їх втратив у турецькій неволі. А вам скажу правду: співав я на хорах у церкві, задрімав — усю ніч сіно возив, — похилився, а регент помітив, турнув мене, і впав я на свічника. А голос у мене є. Я таки вам заграю на бандурі.

Подали бандуру, й кобзар розпочав пісню. Пісню стару, про старе й вічне цього краю горе:

Ой на горі вогонь горить. Під горою козак лежить. Накрив личко китайкою — Заслугою козацькою. А в головах ворон кряче, А в ніженьках коник плаче...

Голос у кобзаря був чистий, жебонів, як струмок між лозами.

По тому заспівав:

Никли трави жалощами, гнулось дерево з туги: Дознавали наші предки тяжкої наруги. Кого били — потопили в глибокій Посаві, А кого судом судили в далекій Варшаві. Осудили недобитків на великі муки.

Пісня теж про колишне, але вже й нове. У пісні Юрій відчув натяк на щось недобре, може, й на себе. Через те сказав сердито:

— А ти щось нове заспівай.

І кобзар тихо вдарив по струнах:

По цім боці із ляхами Гетьман волю носить, А по той бік од москалів Вже люд наш голосить.

Відтак струснув головою. І вдарив веселої — він не боявся гетьмана, не боявся нікого, але не хотів лишати по собі тільки лихої пам'яті: «Як засядем, браття, коло чари» — й козаки підхопили, гримнули дружно, голосно, аж затрусилася стеля.

Юрій підвівся:

— Налий усім по кварти, а йому, — показав пальцем на сонного хлопця-поводиря, — коржиків медових і поїсти чогось.

Удома чекав управитель, складав звіт, неначе читав по папірцеві: скільки волів погнано на продаж у Гданськ, почім продано поташ, дьоготь, які ціни на пшеницю та жито, — Юрій морщився, дожидався, щоб той швидше закінчив, і тут же покартав себе: батько було все брав до відома, в усе вникав. А йому всі справи були осоружні.

Вийшов у двір. Лихі думки смоктали серце. Раптом почув веселий голос. То Олелько на рундуку комори правив теревені:

— Отож на Пилипівку дівчата готували страви. І тут до хати зайшло п'ятеро козаків — запорожці. Вийняли карти, почали грати. Купка срібла на столі. А дівчина Векла взяла віника — замести хату. Шасть віником під стіл — а там висять п'ять довженних хвостів з китицями. Нечисті у них у гостях, грають у карти. Спершу злякалася. А тоді під стіл, і всі хвости позв'язувала до купи. І — до нас у садок. Там отаке й таке... Ми — за шаблі і в хату. Чорти звинулись, але, пов'язані, повалились на купу. А ми тоді їх шаблями. А то ще було...

Юрій усміхнувся. Добре тому Олелькові, легкий чоловік, веселий і кабешний, скрізь йому ведеться.

Пройшов до шафарні. Батько шафарював горілку кількох видів, сам умів випити. Обдивлявся вмуровані бочки, рури, руриці, корита для солоду, барила й барильця для горілки. І радів, що йому не кортить її пити. Але людина не знає своїх прийдешніх стежок.

Наступного дня поїхав на полювання по Тясмину під Медведівку. Два єгері сиділи на веслах, а він із рушницями — на сіні, посеред човна. Олелько йшов берегом — виполохував під постріли з очерету дичину.

Невільно замилювався: Тясмин осінній дуже гарний, він знав його одмалку, з хлопцями бігали дерти качині та чайні яйця, ловити раки: Тясмин широкий і бистрий, увесь у заплавах, зарічках, озерах і болітцях, у яких стіною стоїть очерет і ситняг, і весь рік з тих зарічків тече вода в річку, поїть її, і чиста вона, як сльоза, видно — як попливла під латаття черепаха, як зграйка окунців тремтить біля корча; але щастя мисливського не

було: стрілив по табуну крижнів і промазав, сховав сороміцьку усмішку в вуса, а тоді таки збив чиря, вийшов з човна й пішов вологим лугом, де вже була скошена й отава, там було гибіль бекасів, але вони такі верткі, що тільки одного вцілив, а вертаючись до човна, набачив лисуху й вполював її — оце всі трофеї. А Олелько руками впіймав крижня-підранка, непомітно для егерів причепив Юрію до ягдташа.

Пливли по Тясмину, а вгорі кружляли чотири орли, ширяли, перекидалися через голови, й було видно широкі білі плями внизу на крилах, вони залітали зі степу — полювали за курми в селі.

На нього чекало сонмище справ, і чекав посланець від воєводи Протасьєва. Посланець — лисуватий, з лисячою мордою і лисячими манерами чоловічок — посланець чи вивідник, скорше останнє, він говорив, говорив, розпитував про те й про інше і весь час навертав розмову на чуднівські статті.

— Ви ж прийняли їх з неволі, під насиллям, і які ж вони погані...

— А хіба Переяславські ліпші і ми прийняли їх з добра?! — не витримав гетьман.

— Але ж там по вас стріляли.

— Так, а в Переяславі тільки направляли бердиші в груди. І чуднівські статті кращі.

— Ну, ми ж свої, — мів хвостом лис. — Ми можемо чимось поступитися, щось підправити.

— Так послали ж ми по тому посольство, щоб обгризти хоч деякі статті, й отримали дулю.

— Що таке дуля?

— Кукиш.

— А тепер можна буде обговорити їх пильніше. Воєвода казав, що над тим міркують.

Посланець від'їхав, а Хмельницький зачинився в світлиці й ходив з кутка в куток і думав до розлому в голові. Він вже багато знав, багато чого розумів, насамперед одне, що кришиться, розламується Україна. А розламана вона ніколи не визволиться. Тільки в єдності може бути сила, тільки так вона може повергти ту чи ту силу.

І сів писати листи — один у Москву, другий у Варшаву. Писав сам — так робив Виговський. А сам думав про те, що проти сили є один засіб: хитрий розум. До царя писав — вимагав секурсу — гарантій, твердих гарантій на козацькі вольності, на козацьку свободу. До короля писав — просив, закликав не пускати шляхту в колишні, одібрані революцією маєтки, вони не ваші, вони споконвіку руські, з того знову будуть великі рокоші, великі бурди — себто повстання й бійки.

Але король не мав сили зупинити розшалілу захланну шляхту. Вона правила в сенаті, вона правила у війську. І пани зі збройними загонами поверталися в свої колишні маєтки, забирали в людей хліб, худобу — нібито в рахунок втраченого, завдавали кар за минуле, від квестій скрізь гинули посполиті. І вони повставали поза волею гетьмана, спалахували окремими кострищами, які часом розгорялися широко, гетьман не в силі був їх пригасити й не в силі об'єднати в нову Хмельниччину.

Нестор їхав женитись. Точніше, ще тільки свататись до дочки черкаського полковника. Протекцію йому склав сам гетьман. Там уже все приготовано, там ждуть — свати поїхали підводою раніше, — полковник не оддав би дочку за безрідного Нестора, але дочка — одначка, на кого він покине багате господарство. Хто в таку пору стане в оборону двору. Нестору не зовсім згубилася з думки Пріся, але йому не пораяли засилати до неї сватів, її мати сказала: Пріся ще молода, нехай погуляє рік-другий. У матері на мислі був інший жених. Нестор пережив мовчки. Такий був.

Нестор доїхав до Мошнів, там його накрив присмерк. Уже недалеко до Черкас, але далі дорога тягнеться попід такими горами-кручами, поміж яругами, зарослими лісами, хащами, що поміж ними й вуж не пролізе, зате пролазять розбійники-прибиші, й нікому

немає від них рятунку. Нестор вирішив заночувати у Мошнах. Розглянувся та нагледів гарну хату під гонтом і попросився на ніч. Хата виявилася мошнянського сотника, й той пустив його на ночівлю. Насипав Несторовій кобилі вівса, а самого запросив до хати. Господарі вже повечеряли, але чарку Несторової горілки пінної — сотник випив. Нестору подавала вечерю сотникова дочка Настя, як ставила на стіл миску з борщем, заглянула Несторові в вічі й в ту ж мить пропала. Голубі, такі чисті очі, що в них не видно дна. І Нестор заглянув Насті в очі й пропав теж, полетів, полетів без зупину — й не поїхав далі. Нестор одружився на сотниківні. Сотник не хотів видавати її за Нестора, але Настя сказала тихо, але так, що не повірити було не можна: не оддасте — повішусь. І сотник мусив погодитись. А танцював на весіллі Нестор — хоч на власному весіллі танцювати закон не велить, — що хата ходила ходором, полумиски на полиці танцювали й квітки в горщиках ходили навприсядки по підвіконню. І сам сотник, хоч мав сивий вус, позбивав закаблуки на козлових чоботях.

Вельможне панство зібралося на бенкет з приводу походу на хлопів, на бидло. Сюди, в Залізне, з'їхалися околицьні пани й чимало війська. Походжали сап'янцями, вишитими сріблом, по підлозі червоної зали, в якій стіни були забрані заморським, тропічним деревом, а печі-каміни з кахлів, помальованих червоними квітами, йшли до бенкетної зали, в якій стіни з італійського, катарського мармуру й двері оббиті позолотою, а ручки в них срібні, а над головами позолочені підсвічники. На довгому столі, покритому шльонськими скатертями, на середині стола велетенський печений ведр з кришталевими очима, й печені індики, гуси, качки догори лапами. Пили з дорогих кришталевих чар, закусували на сріблі. На чільному місті луцький підचाший Обертинський підняв келих:

— Я п'ю за перемогу нашого славетного війська, — віват!

— Віват, віват! — загукала шляхта.

На бенкеті був і Виговський. Він сидів осторонь, похмуро дивився в свій келих. Він був тут чужий (хоч видавав за їхнього). Їхній похід він осуджував. Сидів мовчки. Виговський — сибарит, охочий погуляти в товаристві, розважитись. Але тільки в доброму товаристві. Вдома він дбайливий батько, добрий сім'янин. А це товариство йому чуже. Почував власну двоїстість, яку сприймав як нещастя.

Дзвеніли келихи, гойдалося в них золотисте токайське вино, й густе, червонясте іспанське, й світле рейнське. Панянки й панни сиділи на іншому кінці столу, з-під столу виглядали тільки носики їхніх посріблених черевичків. Посередині сиділа пані Липська, бліда, зі стисненими губами, зі зміїними очима. До неї зверталися шанобливо, навіть з деяким страхом. Її дід був Липа, православний міщанин, а вже батько став Липським і досяг високого чину каштеляна, засідав у сенаті у Варшаві й загинув у битві під Батогом. Загинув уже католиком, і пані Софія Липська була запекла католичка, жорстока й зла, помщалася за батька на власних хлопах, немало їх було засічено на конюшні батогами, немало згноєно в темних льохах-ямах.

Вино лилося щедро, і вже в багатьох запліталися язика, і вже двоє чи троє лежали під столами, і трьох чи чотирьох винесли челядники до кімнати-опочивальні. На крісло вискочив молодий гусар, з Сангушків, вино з його келиха плеснуло на підлогу, але він не зважав і вигукнув:

— Панове, я пропоную не брати в похід шаблі, ми те бидло заженемо батогами.

— Віват! Віват! — гукало п'яно панство. — Батогами!

Старий полковник Воронич, білий як лунь, з білими вусами, похитав головою:

— Яка легковажність. Як швидко забули Хмеля, як швидко забули гупі, набиті під Жовтими Водами, під Пилявцями, під Зборовим. Гай-гай.

Увійшов капітан, щось прошепотів на вухо Обертинському. Той підвівся.

— Панове, хлопське військо вже за чотири милі від нас.

— Ганнібал під брамою, — проказав Воронич, — а вони в нахвалки граються.

Виговський подивився зацікавлено. Вранці він від'їхав пріч.

Вирушали рано: йшли гусари, йшли улани, йшли піші жолдаки й ополченці. Аргамаки-арабаші пританцьовували, іржали (застояні), кусали вудила, сяяла сріблом зброя на них, барвисті шлейфи й бунди звисали з кірас і наплічників, леопардові й рисячі шкури виглядали з-під сідел, золоті герби, і бляхи, й нагрудники сяяли на грудях вояків, чаплині пера погойдувалися на кірасах, орлині крила стриміли за спинами в гусар, панії і панянки кидали з балконів і хідників букетики ранніх пролісків і рожі з оранжерей, деякі вояки нахилилися з коней до паній на хідниках, і ті чіпляли їм на кунтуші, на кіраси букетики квітів.

Виїхали за браму. Процесія розтягнулася на півмилі — кожен із шляхтичів мав кілька возів, а у возах одяг, посуд, припаси: ось стануть на ночівлю, челядь напне намети, й підуть од намета до намета на частування: треба мати гідність, треба прийняти кожного по честі.

Але наметів не довелось напинати. Ворога зустріли незабаром. Вийшли на широке-широке поле — пастівник, в ліву руку вставав сосновий бір — старий, густий, темний, а в праву на відстані манячив березняк, посеред пастівника горбатилися дві могили, а далі, майже на овиді — село. Минули могили, стали — під селом чорніли бурти землі, насипані хлопами, — їхня оборона. Стояла рання весна. Травичка ледь пробивалася, поміж нею де-не-де на горбках, на осонні жовтіли кульбабки. Поле було вологе, подекуди біліли калюжі. Перед буртами землі верталосся на конях з десятків верхівців — мабуть, то були дозорці. На горб вимчало з півтора десятка молодих шляхтичів, під ними басували коні, дзвеніли вудила й остроги. Вони вимахували шаблями, гукали:

— Бидло, хама, виходьте на герці! Що, боїтеся? Ось вам! — і робили непристойні жести.

Сангушко з'їхав з горба й поїхав на білому коні до земляних бургтів. І раптом від ворожого гурту відділилась постать на гнідому коні й поїхала йому назустріч. Шляхтичі з подиву виричили очі: повстанець був із шаблею, але голий до пояса. Обидва вершники погнали коні вчвал. Кресонули шаблі, розлетілись, завернули коні, тепер билися на місці. Мелькали шаблі, іржали коні, гризли один одного. І враз голий до пояса повстанець похитнувся, упав на гриву, а далі коневі до ніг.

— Віват! Віват! — гукала шляхта.

Білий кінь якусь мить стояв непорушно. А далі повернувся й пішов до кінної лави. Він ступав неквапно, повільно. Підійшов до лави й став. І так само повільно похилився в сідлі вершник і впав на землю. Кинулися до нього — він був мертвий. Гостряк шаблі проткнув йому горло. Шляхтичі похнюпилися. До них під'їхав капітан.

— Чого похилили голови, — мовив. — Це наша перша перемога. Наш вершник вернувся до нас у сідлі, а той валяється в багнюці. — На ворога! Вперед!

Заграли сурми. Кінна лава кинулася на повстанський табір. Але там були готові до цього. Гримнули гармати, гупнули самопали, швидко загавкали ожиги, у кожній з яких до двадцяти трубочок-дул. Коні падали на землю, вершники летіли через голови коней, а вал плював і плював вогнем. Повстанці стояли в три лави: перша стріляла, третя заряджала, друга передавала заряджені рушниці. Ляхи намагалися перебратися через невисокий вал, коні басували у вологій землі, тепер оборонці скидали вершників списками. А там задні напирали, утворилась товкотнеча, військо знемагало. Страшна це битва: шабельна, списова, бердишова, ще оддалік видно обличчя в лавах, а тоді вони мелькають роз'ятрені, чіткі, закривавлені, й бий дужо, й дивися, щоб тебе не потяли збоку. Панцирі вгиналися під довбнями, шишаки-шоломи тріскалися. І тоді з темного бору вилетіла повстанська кіннота. Деякі вершники мчали охляп, на неосідланих конях. І вдарили збоку, в фланг. І вчинився погром.

Поляки почали втікати, спершу задні, за ними інші, а тоді і всі. Вони чвалали полем, а за ними позривалися й кинулися навтьоки вози, вони перекидалися, золоті й срібні кубки розсипалися по полю, флакони, пудрениці, дзеркальця, пір'я, кришталь тріщав під копитами коней, погоничі шмагали їх батогами, і весь цей гармидер котився на захід. І все ж у поляків були кращі коні, й хоч їхні копита вгрузали у вологий ґрунт пастівника, вони бігли швидше. Втікали без передиху й добігли до міста, вскакували в браму, мокрі, захвойдані, деякі забризкані кров'ю, а більше багнюкою, бо гнали навпростець, не

минаючи калюж і болітець. У місті стояв крик, плач, сполоханий гомін, злякано гуділи дзвони. А далі вже поляки стали до оборони. Повстанці лізли на невисокі стіни, по них стріляли з гармат, з мушкетів, лили на голови киплячу смолу та окріп, а вони дерлися й дерлися. Відтак гримнув потужний вибух, то повстанці розбили мур, у повітря злетів добрий шмат стіни, у пролом кинулися козаки та посполиті, деякі озброєні вилами та косами, розбігалися по місту.

Край не вспокоювався, край не впокорувався.

...Липська чула віддалений гул бою, а тоді просто під її вікнами тріснув один постріл, другий, відтак загупотіли в коридорі важкі кроки, й до опочивальні увірвався гурт розжоханих вояків. Попереду йшов чоловік у кудому кожущку, без шапки, з розтріпаною чорною чуприною. Липська забилася в дальній куток великого, ще подружнього, ліжка, потягла на себе лебедину ковдру. Чоловік ступив два кроки вперед і шарпнув на себе ковдру.

— Що, сучко, зустрілися. Це ти закатувала на конюшні батогами мого батька, ти віддала на втіху й глум п'яним жовнірам мою сестру. Ти таврувала печаттю людей. А я, бачиш, утік.

Софія Липська дивилася осклянілими від жаху очима.

— Рубай її, сотнику, — хрипко мовив хтось з повстанців.

Рука з шаблею ледь підвелася й опустилася.

— Ні, цього їй замало. Нехай спізнає те, що робила іншим. Візьміть її, однесіть на конюшню, випоріть лозою, а тоді поставте на лобі й на дупі по штемпелю.

Липська штемпелювала людей розжареним штемпелем з літерою «р» — раб.

— Може, сотнику, нам на забаву.

— На конюшню. Тільки те, що я сказав.

— Ой ні, ні! — лементувала Липська.

Сотник повернувся й мовчки вийшов з опочивальні.

Повстанська ребелія не впускала ляхів до своїх міст і сіл. Сенат, король слали листи Юрію. Юрій мовчав.

Ледь блимала свічка у малій вітальні. Ледь жевріла думка в гетьмановій голові. Щойно прочитав з Салюстія, що боги благословляють на праве діло. На яке діло, він знав. Але на благословення не сподівався. Й не знаходив розради в мудрих книжках, в того ж Бекона, який прорік торжество розуму. Де те торжество? Дика жага, звірячі хіть і лютість володіють людиною, й не може вона помислити, зупинити себе. От, ще не перегорів на попіл Хмелів жар, який роздмухав він, а польська шляхта пре в колишні маетки, хоч бачить, що люди не хочуть того, що вони вже ковтули волі, що вони вже не змиряться з неволею. І ніхто не може розважити, ніхто не хоче миру та злагоди. На самому початку свого гетьманування Юрій був оголосив нейтралітет, але на те ніхто не зважив. Почали тиснути й Москва, і Польща. Юрій довго роздумував і побачив, що втримати нейтралітет просто неможливо, треба хилитись до когось, і розважив, що Польща слабка, знекровлена, може зовсім впасти, отож і відповів на московські звабливі листи. Відповів обережно.

І не було в нього доброго порадника, таким мав бути Виговський, і вдавав такого, але король зробив його сенатором і воєводою київським, і тепер покладатись на нього було не можна. Був і давній зичливець, покровитель, батьків побратим, герой війни 1654 року в Білорусії, ніжинський полковник, названий Золотаревським, введений в шляхетське звання, він відмовився від того, знову назвався Золотаренком і присягнув Москві, тепер Юрій не міг знайти з ним спільної мови. І Сомко був московської сторони, Юрій написав до переяславців зазивного листа, щоб не слухали Сомка й прогнали московське військо.

Були й добрі вісті: полки прилуцький, миргородський і полтавський зреклися присяги московської й присягли Юрію.

Ще був Богун. Прямий, сміливий до жаскості, не схильний до всіляких крутість. Вислухавши Юрія, сказав:

— Гетьмане, справа наша мало побідна. І ніхто не заплаче по нас. А іншого — немає. Тільки шабля в козацій руці. Битися до решти. Знаємо ми й Солоницю, і Шумейка, і Берестечко. Але на тому наша справа не кінчається. Вона — довічна. Допоки наші нащадки не визволяться. А приклад їм мусимо показувати ми. Зневаживши власні життя, зневаживши тяготи. Тільки це треба тримати в голові. А не якісь інші, бодай і хитрі розмисли.

До Чигирина зібралися на треті роковини смерті Богдана Хмельницького — то більше, два попередні роки не відмічали — війна, вибори — його родичі: дочка Олена зі своїм чоловіком — генеральним писарем Павлом Тетерею, дочка Степанида з чоловіком Іваном Нечаєм, що тримав себе в запустінні, вже підстаркуватий, підтоптаний, любив поїсти доброї юшки, запити її грушевим узваром і полежати після того, але полежати з мрією про гетьманську булаву, зате Тетеря з довгими чорними чепурними вусами, чепурним ротом, чорними бровами — величався перед усіма, в червоних сап'янцях, в адямашках, карабелюю — великою коштовною шаблею, в гостроверхій шапці з діамантами і перами. І приїхала Варвара, Богданова сестра, Юрійова тітка — ігуменя Київського дівочого монастиря, жінка строга, з підтисненими губами, але люб'язна, в строгому чернечому строї. Вона давно не бачила племінника, обцілувавши його, тримала за плечі на відведених руках, мовила:

— Он який ти став — справжній гетьман.

Юрій зашарівся. Перед нею стояв темноволосий юнак з глибоко посадженими очима, гострим носом, маленьким ротом, скромний, соромливий.

— І очі батькові, карі, — додала Варвара й витерла очі хусточкою.

І не приїхали дядько Сомко, й Золотаренко, також одружений на іншій батьковій сестрі, — політика, служба іншим монархам вже порізнили їх з Юрієм. На поминальний обід поїхали в Суботів, Юрій домігся повернути йому батьків маєток, а також сусіднє велике село Медведівку. Зачерпнули кануку, покуштували суботівських страв. Чоловіки випили горілки, жінки — мускателю. Після третьої чарки чоловіки вийшли до малої вітальні покурити, сідали на товстій широкій вербовій лаві, накритій килимом, Тетеря сів на турецькій оттоманці навпроти. Окрім родичів, тут був осавул Ковалевський, до кого Юрій дуже хилився останнім часом, радився, це був лисий худорлявий чоловік, мовчазний, іронічний, був і полковник Петро Дорошенко — козак Мамай і Кудляр в одній особі, все в ньому крупне: губи, ніс, великі вуса, кучерява борода, тільки усмішка дитяча. Тетеря, який недавно приїхав з Варшави, запитав:

— Щось я не бачу Іванця Брюховецького.

— Іванець поїхав на Січ, — скривив у посмішку губи Дорошенко, — і як слуга Богдана у запорожців велику ласку здобув.

— Щось він собі метикує, — мовив Тетеря й повів очима: чи не сказав щось не так. Йому того не можна.

Він — генеральний писар у Юрія і вивідник, шпигун від полків, довірена особа у короля, обіцявся їм вивідувати й доповідати про все, про що довідається в Чигирині. За це вже отримав чималі маєтності — троє сіл.

— І що ж запорожці? — правив далі Тетеря.

— Ніби ти не знаєш, — набив люльку Ковалевський, — за Москвою руку тягнуть.

— Не та стала Січ, не та, — понюхав тютюну Нечай, хотів чхнути й не чхнув. — Набилося туди черні, голоколінчиків, дейнеків, гольтіпак, розбійників, їм аби значних козаків шарпати. Москва їх на те під'юджує.

— А чи в Москві своїх панів, своїх бояр немає, — кахикнув у кулак Нечай.

— Є, але ті їм потрібні... А наші, вони респекту хочуть, щоб давнини, закони наші тут правували, а не чужі, — сказав Дорошенко. — Он і Сомко. Він обома руками за москалів, тільки від них вимагає не чіпати наших законів і наших прав.

— Рвуть Україну, як пси скажені, — Дорошенко.

— Без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, — сказав Хмельницький.

Усі подивилися на нього, надто розумно він прорік.

— Тільки єдина Україна зможе визволитись, — вів він далі. — Вся вкупі. Навіть під одним монархом.

— Москва пише вашій милості листи? — майже улесливо Тетеря.

— Пише, — хитнув головою Юрій, — зваблює. І є в тому свій респект. Але ж хіба вона може захистити.

— А обідрати може, — почухав носа Дорошенко.

— Звісно — орда, — Богун.

— Немає козаку долі на цім світі, — по-старечому прорік Нечай. — Народився він колись вільний, свободний, та втратив свою свободу. І куди пан Бог дивився. Всі пани сусідні з гербами.

— Єресь говорите, — Юрій ступив до вікна. — Колись на землі запанують не герби, а розум. А ми... Ми втратили свій час. Інші народи, інші племена завчасно вийшли на широку дорогу, а ми забарилися в полі. А тепер ніяк не можемо наздогнати. Нині ж маємо подолати розкол. Маємо всю Україну пригорнути під одну булаву.

Усі в подиві дивилися на Юрія. Де набрався цих мислей, де набрався розуму?

— Кажу ж, людина народжується вільною, а тоді хтось забирає її в неволю, — кахикнув Нечай.

— Ми — тільки порох і тінь, сказав колись Горацій, — Юрій повів оком у бік Виговського, й зараз він дихав на нього недобрим духом. — Ви кажете про осібну людину, а тут ідеться про цілий нарід. Як його визволити, як йому стати паном самому собі.

— Ти вже сказав, гетьмане, — дістав з-за пояса люльку Дорошенко. — Починати треба — скріпити під однією булавою Русь-Україну. Будь-якою ціною. Іншого не бачу. Ну, вклонимось ми Москві, то поляки з татарами рознесуть нас у порох. Уже й так розносять. Пустіє Україна. Люди втікають на лівий берег, на Січ, ще далі.

Прочинилися двері. До кімнати зайшла ігуменя Варвара:

— Що ж це ви, козаки, втекли від білої челяді.

Нечай соромітно всміхнувся:

— Що, й вам, матінко, вашмосць, скромно без чоловіків.

— Такі, як ти, чоловіки нехай би зайшли в лози, — відрізала ігуменя. — Таж ви своїх жінок покинули.

Козаки попідводилися, гусячою черідкою рушили до дверей. Останнім ішов Тетеря, він щось домірковував, намагався не забути, ким і що тут мовилося.

Юрій вийшов у двір. Стояв золотий полудень, високим дзвоном вип'ялася синя голубінь, з-за важкої хмари біля обрію випорснуло сонце і вдарило промінням, мов ножами, в землю. Юрій зачудувався. І разом з промінням з лапатою старого горіха посипалося

маєво крил. То з горіха злітали-падали вниз голуби. Білі як сніг, коричневі, сизі, й тупотіли до його ніг. Юрій аж спантеличився: невже впізнали? Колись хлопчиком він опікувався голубами, й дядько Ничипір, тесля, був зробив голуб'ятню. Юрась ганяв їх понад хатою, але ж то було давно, він їх покинув, і вони перелетіли до двох хлопців-розбишак у кінці вулиці: Саливона і Харка. А тепер вони ось обступають його. Він пішов до комори, де саме перевітали пшеницю позаторішню, щоб не вгрілася, не завівся жучок, набрав у підрешіток пшениці і кинув серед двору. Голуби залопотіли крильцями, кумедно хитали голівками, клювали.

У ворота хтось постукав молоточком. Воротній одчинив хвіртку. У неї вступив ще молодий чоловік, сливе парубок. Темний, збронзовілий лицем, широкоплечий, міцний. Юрій не одразу впізнав Нестора. Це ж він перетяв шаблю татарського списа, врятував гетьмана од смерті.

— Проходь, проходь, — запросив.

Той підійшов обережно, щоб не сполохати голубів (Юрій відмітив таку делікатність), постояв, зняв шапку.

— Я до вашої милості.

— Кажи.

— Ну... живу я сутужно. У мене ще двоє менших братів... А недалеко від Канева я набачив сільце, скорше хутір, Халявки, і на самому краю хата, порожня, й шмат поля. Хазяїни виїхали на лівий берег, вже давно, покинули. От би мені...

Гетьман не любив займанщини. Але ж це все-таки Нестор. І несподівано сяйнула ще одна думка: це ж він поїде, а Пріся залишиться. Вона-то не пішла за нього.

— Гаразд, ходімо, я скажу підписку, нехай напише дарчу.

Юрій, звичайно, не знав, що Нестор сказав Прісі, що, коли гетьман дасть йому займанщину, він влаштується й не приїде, а такого воїна шкода було втрачати. А Юрій пішов до комори: там жінки й чоловіки, хлопці й дівчата перевітали його пшеницю: низовий вітер тягнув з поля, й було добре віяти. Челядь саме сідала на перепочинок. Пріся — далеко од усіх, за коморою, на прикоренку. Юрій сів, і враз із нього злетів страх, з яким раніше зустрічався з дівчиною.

— Прісю, а ти пам'ятаєш, як розбила мені носа?

— Я — вам? Та що ви таке кажете!

— Аякже. Твоя мати працювала в нас на городі. І ти біля неї. А я в дворі. Ти прийшла... Я біг, а ти підставила ногу.

— Та невже таке було?

— Було. Тепер мусиш розплачуватись.

— А як?

— А ось так!

Він швидко нахилився й поцілував її в щічку. І побіг. А дівчина сиділа геть спантеличена. Що це собі думає панич. Він же ніколи не посватає її, посватає шляхтянку чи принаймні попівну. От лихо... А може, й не лихо?

Мулько, неспокійно було на душі у гетьмана. Не знаходив того пруга, обіпершись об який міг би заладнати справи. Мало хто слухав його. І по той бік Дніпра, і по сей. З якими реляціями, з якими листами не звертався, а кожен правив своє. Що за час настав, кожне марить себе якщо не гетьманом, то полковником, кожне хоче жити по своїй волі. Горить під кінськими копитами земля українська. Ночі перетворюються на дні: горять ліси, горять села, прості люди не знаходять собі місця. Ламається, колеться Україна, як

крижина весняної пори, яка наплила на кам'яний поріг. Гетьман відправив Дорошенка з п'ятьма тисячами козаків прилучати лівий берег. Вони прилучили Ромни, Зіньків, Гадяч, але яке то прилучення: тільки пішли, там з'явилися московські ратники й знову вимагали присягу за царя. І відправив на лівий берег Григорія Гуляницького, воїна міцного, зацного, це ж він, коли на Україну йшло все московське військо під командою Трубецького, перепинив йому дорогу з ніжинським полком, затримав під Конотопом майже на три місяці, поки не підійшов Виговський і не розгромив московитів ущент. А тепер Ніжин не впустив його, й Переяслав також, обкрутився Гуляницький на Чернігівщині й вернувся ні з чим. А тут і на правому березі земля горить. Пани-ляхи вертаються в помістя, звідки їх викурив батько Хміль, і не допомагають ніякі його, Юрійові, закляття, реляції.

...Сидів і писав настанову посольству, яке їхало на вальний сейм у Варшаву. І писав листа — реверса. Їхали Богданович, Зарудний, Зеленський, Кравченко. Отож їм інструкція. Гетьман писав, він був у кімнаті сам, тільки в дальньому кутку сидів підписок, який ножем із шаблі чинив пера. Юрій клав на папір рівні по-спудейському рядки:

«1) Гарантування свободи віросповідання православ'я, збереження прав православних священників і мирян, реституції їхнього майна, дозволу православному духовенству брати участь у Коронному трибуналі.

2) Ліквідація церковної унії.

3) Реалізація окремих постанов (яких саме — послі знали) Гадяцької угоди 1658 р.

4) Допущення козацької старшини до королівської елекції (виборів).

5) Проведення вільних виборів на гетьманську посаду.

6) Дозвіл займати урядові посади в Київському, Брацлавському, Чернігівському воеводствах православної шляхті.

7) Гарантування амністії козакам і всім тим, хто був при війську в часи повстанської завірюхи.

8) Створення 70-тисячного козацького реєстру, який би виконував накази українського гетьмана.

9) Збирання „стацій“ (податків) реєстровими козаками у вказаних воеводствах.

10) Надання гетьману та деяким генеральним старшинам за окремим поданням певних староств.

11) Визначення за розміром „жолду“ для рядових козаків».

Поклав перо, перехрестився, про себе прочитав молитву.

Не мав віри, що пункти будуть виконані. Й подумав про те, що міцнішим він сам стає у мислі, обходить без підкажчиків, але слабкішим у вірі в Господа. Він уже не вірує, як це було колись: душею. Як добре було малим молитися й просити щось у Бога, і Бог давав йому те маминими й татовими руками. Віра — це дух, всеосяжний і всесильний, а всілякі сумніви ламають її. Помолився ще раз. Чому Бог посилає такі випробування йому і його люду, чому так гірко карає...

Увійшов Дорошенко. Од його постаті віяло силою, рішучістю, вітри степів навіяли йому в груди хоробрості, а силу мав свою. Ось хто міг узяти булаву. Але чар Богданового імені, чар присяги діяли й на нього.

— Як же так, полковнику, що витіснили тебе з лівого берега? — непевно мовив Юрій.

— Бо там такі ж козаки, як і ми. Ще й московське військо. А надто чернь, вона бунтує проти значних козаків. З Січі дух сваволі. То тільки твій батько міг втримати цю галайстру в руках. Ще й підняти її до звитяги. Ти, гетьмане, не знаєш, як бунтує чернь Січі, коли все їй обридне, а надто власні отамани, й вона кидає їх у Дніпро й громить все, що попадає під руку. Старшина присягла тобі, а тоді чернь на неї пішла.

Думав. Не міг досягнути всього, він, учень Київської братської колегії, дитя степів, син мудрого батька-гетьмана, не міг досягнути спонук черні. Повів бровою. Він ще багато чого не міг досягнути, не міг досягнути Польщі, Європи, Московії, всіх приспаних сил, всіх низових і верхових течій. Ой, батьку, батьку, як мені досягнути твоєї мислі, твоєї волі! Але й ти не сягнув усього.

І почував свою малість, свою непевність, свою розгубленість.

До містечка Ставище наближалася польська хоругва. Місто мовчало. Може, спало? Передній рейтар постукав тупим кінцем списа у ворота. І враз за палісадом здійнялась черідка голів. Виходить, не спали. Вище всіх звелася голова з розкошланою сивою бородою:

— Чого вам?

Вершник у шоломі, на бурому коні, шляхтич із тхорячою головою, підвівся в стременах і прорік:

— Я — Андрій Потоцький. Ваш державець. Відчиніть ворота.

Чоловік з розкошланою бородою, а то був бурмістр, відрік:

— У нас немає державців. — Простягнув руку і взяв списа. На кінець списа нахромив папір, простягнув Потоцькому. — Читай. Тут написано, що гетьман велить не пускати колишньої шляхти.

Потоцький подав знак. Від'їхали на мушкетний постріл. Рейтари спішилися. Встановили вилки для мушкетів.

— Вогонь!

Але голови за палісадом вже сховалися.

Підвезли, підсунули гармати, серед них чотири важкого наряду: фолькоти і колабрини. Після третього залпу ворота розкололися. Туди посунули рейтари.

Першим повісили на груші біля церкви бурмістра. Поміж ляхів вертівся худорлявий носатий чоловічок у короткому жупані. Підказував. Повісили ще шістьох. А потім кинулися грабувати: верещали свині, їх кололи й кидали на вози, ревіла худоба, тріщали скрині, висаджували двері в коморах. Потоцький нервував, переживав — це ж плюндрувалося вже його добро — а що міг зробити. Полишивши у Ставища півсотні жовнірів, пішов до інших колишніх своїх маєтків. А через два дні на світанку в Ставище вдерлися московські ратники: «А, ви полякам присягали», — й почали карати тих, хто лишився, й грабувати недограбоване. Ще через тиждень Ставище захопили татари. Ці вже забирали дрібних дітей, дівчат і жінок і палили все підряд.

...У небі погасали сполохи. Дим слався ліворуч, до лісу. Село Ставище вже догоріло, це тліли головешки. Стриміли в небо чорні задимлені комини. Валялися обпалені крокви. Праворуч по долині слався туман.

Процокотіли місток. Юрій Хмельницький натягнув повід. Село вони об'їжджали полем. Сотня позаду йшла в мовчазній похмурості. Далі дорога йшла через інше село, чи хутір, теж спалений. Стояло тільки дві хати. Помахом руки підкликав одного з дозорців, які їхали попереду й щойно вернулися.

— Яке це село?

— Халявки.

Щось зачепилося в пам'яті. «Халявки, Халявки» — і враз згадав: у цьому селі Нестор просив порожню хату. Підвівся в стременах. Розглядався. Он якась постать у білому.

— Діду, підійди сюди.

Старий підшкандибав до розламаних лісних воріт, він опирався на стару іржаву шаблю,

яка тремтіла в руці. За полотняну холощу його штанів трималася дівчинка років чотирьох, либонь внучка.

Не знав, що казати.

— Татари?

— Татари. Побрали всіх, оце я з онукою залишився, в шалині заховалися.

— А ти не знаєш, тут десь мав поселитися в порожній хаті козак, Нестором його звати. — Юрій вже знав, що Нестор не вжився в мошницького сотника. І згодилася йому займанщина.

— Чого ж. У кінці цієї вулиці, остання хата.

Хата також була спалена. Біля неї велика груша, листочки обгорілі, поскручені. З-за колодязного зрубу виглядало личко.

— Підійди сюди.

— Слухаю, пане гетьмане.

— Як тебе звати?

— Настею.

— Ти дружина Нестора? Де він?

Заридала, затулила обличчя руками.

— Забрали татари, погнали...

Кінь перебирав ногами, хропів на головешки.

— Насте, я викуплю його, всіх викуплю, кого побрали. А ти... Тобі тут нічого залишатися. Йди на вулицю, там позаду наші вози, вертайся додому.

Юрій справді викупив увесь полон. Але Нестора серед нього не було.

— Меч повис над нашим краєм, — промовив архієпископ Йосип Тукальський, ще батьків сповідальник, затиснувши в кулаку довгу чорну з просивиною бороду. — А мав би сіяти хрест золотий. Край наш тече молоком і медом. Тік, а тепер кров'ю.

— Це Божа кара, — понуро мовив Юрій і схилив голову над столом.

— Не тільки, — повагавшись, сказав архієпископ. — Ти закликав татар?..

— А що було робити? Москалі... І батько мій їх кликав.

— Батько — для великих битв. Та і його вони зраджували. І під Зборовом, і під Берестечком.

— Якби був живий батько, сидів би я в Академії, задачки вирішував, спудеїв учив. І нащо мені ця біда, за кого маю відповідати?

— Ти в одвіті за край свій, за нарід.

— І чим же я можу відповісти? Молитвами?

— Молитва не допоможе.

— А де ж вихід, де викрут?

— Коб же я знав.

— Ніхто не знає і знати не хоче. Чому ж усі не в одне думають?

— А де воно, одне? Одне — це спільна велика держава. Її немає. Європейські народи її познаходили. Деякі — важко, довго блукали. А думають не в одне, бо не мають в душі Бога. Не мають в душі однієї барви, барви свого краю. Деякі не дозріли розумом. Надто куці розумом. Та й самолюбство, лиха більші за болі краю.

— Я готовий чорту запродати душу, аби захистити свій край.

— Не богохульствуй. Не бери на душу більшого гріха, ніж маєш. Та й з чортом не можна прийти до добра. З гріхами світла не сягнеш.

— Гріхи, гріхи... Я їх хотів... Людина приходить у світ чистою, як янгол, а тоді її починає толочити, ввергати в земну юдоль, в скверну. Либонь тільки в монастирі спекаєшся гріхів. Там ти ближче до Бога.

— Всі в монастир піти не можуть.

— Це кажеш ти, отче.

— Так, я, бо ж був архімандритом. А гріхи... Вони були й тоді, коли люди ще Бога не знали.

— Як це?

— Ну, в древнім світі. В Елладі, в Римі. Тоді були поганські боги.

— Я це знаю. І були розумні люди: Платон, Аристотель. І війни були, ще й які криваві. І ось я думаю, тяжко думаю, як її, війну, відвернути від свого краю. Й нічого не можу придумати. Ось пишу листи, шукаю кращого берега. А його немає. І на тому, й на тому стоять лихі сусіди, подають руку, але тільки для того, щоб захопити в бран. Ще й обіцяють спочатку шати адамашкові. А вилізеш — гужівку на шию.

...Читав «Олександрію» про похід македонського царя. Не сподівався ні навчитися чогось у нього, ні перейнятися його духом. Просто вабила чиясь висока доля, коротав час. Він був доброю людиною, хотів добра вітчизні, але не міг її визволити. Кидався в усі боки, метався, плив до одного берега, вертався назад. Ну, не мав міцної вдачі. То чомусь літописці ославили його, на когось треба покласти вину.

Поляки верталися на лівий берег, москалі — на правий. Горіла українська земля. Кепсько жилося московським ратникам по українських містах: не було провіанту, вони грабували мирних жителів, московському уряду було нічим платити війську, воно розбігалось. Ввели мідні гроші, але їх ніхто не брав, примушували брати силою, десять московських рублів дорівнювали одній срібній копійці. Ратники брали все силою, ще й примушували селян везти нагробоване до Києва. Дійшло до того, що розоряли, обдирали церкви, перекидали святі престоли, дарохранильніці.

Туск і страх стояв над краєм. Страшним було гасло: «Слово и дело государеве». Забирає москаль коня, дядько не дає, москаль біжить до своїх начальників, кричить: «Слово и дело государеве!». І дядька тягнуть на дибу.

У Ніжині москаль вимагав від посполитого горілки, той сказав, що немає, москаль почав бити в барабан, дядько просить: «Та не бий ти в бубон». Москаль: «Он назвал государственный барабан бубном. Слово и дело государево».

На лівому березі шляхта займала свої колишні маєтки, забирала скотину, зганяла селян з землі, чинила розправи за Хмельниччину.

Все це падало на Юрійову голову, адже вважався гетьманом обох берегів Дніпра, і він малів, нітився під ударами тих звісток.

У небі стояли злі знамення: біла мітла, червоний меч, що показував на схід.

Але найдужче вдарила Юрка Хмельницького звістка, що на лівому березі обрано

гетьманом переяславського полковника Якіма Сомка. Сомка, рідного дядька. Щоправда, обрано тільки чотирма полками: Прилуцьким, Чернігівським, Переяславським і Лубенським. Рада більша, в Козельці, з гетьманом не визначилася: одні кричали за Сомка, інші — за ніжинського Золотаренка. Отже, Сомко лишався наказним гетьманом. Та як він міг? Наказного призначає справжній гетьман. А Сомко питався у Юрія? Чорна кров забурлила в Юрія в серці. Недарма посилав він приборкати Переяслав — цю столицю Лівобережжя — Дорошенка і Гуляницького. А тепер він піде сам. Й наказав збирати похід.

Він сидів на сірому, в яблуках аргмакові на могилі, перепускав військо. Аргмак нервово перебирав ногами. Юрій вже не боявся баских коней. Проїшла піхота в білих жупанах, проїхали Чигиринський, Поволоцький полки. Правували до Ржищева. Там долина, обіч якої гори, Дніпро широкий, але мілкий, кіннота переправилася вброд, піхота й гармати по мосту, настеленому на човнах. На мілкому плесі росло латаття, молодий очерет стримів угору стрілами.

Кінь зірвався з могили. Кирея на гетьманових плечах замайоріла полами, як крила кажана.

Стали біля Попівки, за Рубежем. Почали сипати шанці, ставити палісад — на випадок вилазки з міста. Зранку почали палити з гармат, але користі від того було мало: рови глибокі, вал високий, за бенкетами й палісадами здіймалась міцна цитадель. Стріляли більше для того, щоб залякати. Пополудні припинили. По всій долині запалали багаття.

Надвечір біля воріт замайоріла біла короковка. Юрій підкликав осавула: «Поїдь узнай». Осавул поїхав, вернувся, наблизився впритул до гетьмана, сказав на вухо:

— Пан Сомко хоче зустрітись з вашою милістю.

— Яким чином?

— Он на греблі, біля млина. Ви пройдете до середини без варти, й він також.

Зустрілися вже в сутінках. Обидва в чорних киреях, схожі на кажанів. Обличчя ледь вияснявались у світлі блілого серпика місяця. Привіталися, рук не подавали.

— Немає добра на лівобіччі, — не знати для чого мовив Юрій.

— І на правобіччі.

— Якби в одне...

— І я так думаю. Москва мені каже, щоб перекабачував тебе на наш бік.

— Себто під твою булаву?

— Ні, я свою булаву тобі віддам. Аби тільки було на добро.

— Й ти думаєш: Москва зможе нас захистити?

— Сподіваюся. Річ Посполита геть пошарпана.

— Та й Москва несильна.

— А все-таки напиши цареві.

Юрій подивився вгору. Там у гущавині на вербі вовтузилась якась птаха.

— Що я писатиму цареві, гетьман — вільний чоловік, наді мною немає ні коронного гетьмана, ні воеводи. І що я матиму?

— Явишся на пресвітлі очі його величності, — «пресвітлі очі його величності» пролунало більш іронічно, ніж серйозно, — так написано до мене в листі. І йдеться не про те, що матимеш ти, а Україна.

— А що вона матиме? Москва сама сідницями світить. Он вже платить своїм ратникам мідними грошима.

Сомко ступив два кроки вбік, сів на млинову палубу. Юрій сів поряд. Довго мовчали. Тиша була наповнена чимось недомовленим, крихким.

— Чи думав я, що доведеться колись вести з тобою отаку балачку, — кахикнув Сомко.

— А чи думав я? Оце почув би батько. Він королю служив. І всі літа ми були під королем. Він воював за нову Річ Посполиту.

— Так повстав же батько. Бо вже не було снаги. І немає в нас викруту, хоч розбийся об суху землю. Ні цар, ні король не хочуть поступатися й на цятку. А іншої сили немає.

— А може, й є, — Юрій непевно.

— Яка?

— Мені Дорошенко розказував: на початку року п'ятдесят першого Хмельницькому турецький султан запропонував протекторат. Тільки протекторат — захист, під таким жили Молдавія і Валахія, й ніхто їх не чіпав. І нічого більше: ні данини, ні земель наших. Тоді б і татари зашерхли. І не було б ні Берестечка, ні Переяслава. Хміль вже був майже погодився. Та в останній мент передумав.

«Для чого це йому виповідаю, — подумав. — Казав батько: не вір нікому, кругом підступ, кругом зрада. Навіть рідному брату не вір. На кого покластися, кому повірити, за вигоди своєї продасть будь-хто». І далі думав: «І розумних мало. Треба було сколегуватися з Виговським. То чоловік великого клича, хоча й він обкручений колючою дерезою. А все ж при його раді було б легше. А всі інші... І Золотаренко, й навіть дядько... Кожен у свій бік». І сплив на думку напис на батьковій булаві: «Не вір ні приятелеві, ні другові, ні братові, бо в крутий час зрадять тебе. Не одкривай нікому серця, тільки сам можеш захистити його».

— Було таке. Та хто знає, яким боком воно б вилізло пізніше.

— Зате знаємо, яким вилазить Москва.

— І Варшава.

— Й немає в нас інших союзників. Щоб без ярма.

З лугу долітали гасла: «Корсунь», «Ніжин», «Біла Церква», «Брацлав» — то перегукувались дозорці.

— Оце почув би нас Батько Хміль, — по паузі мовив Сомко. — Та він би...

— Хто знає, що й він зробив би.

— Він заприсягнув Москві.

— А тоді каявся. І тою заприсягою ввергнув нас у чорну біду на віки вічні.

— Може, колись визволимось.

Розійшлися ні з чим. Потім московські воеводи ставили Сомкові в провину цю зустріч: нібито він збирався віддати Переяслав Юрію Хмельницькому.

Як зарожевів схід, дозорці доповіли, що від Яготина підходить з великим військом воевода Ромадановський. Хмельницький наказав бити ритарду — відступ. Відходили в густому тумані, який і сховав їх.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Блищить, як дзеркало, водяна гладінь, проміння відбивається від води, сліпить очі. То — Гниле море. З калюж Нестор гребе сіль. Калюжа позагороджувала низесенькими, в півлікті, тинками, сонце випарює воду, лишається сіль — біла, ледь червонувата. Нестор загібає її граблями в купки, потім приїде каламайкою хазяїн-татарин, повантажать, продасть її чумакам з України, Польщі, москалям. Ноги в Нестора порепані — в ципках, в деяких місцях сочиться кров, обличчя задубіло, стало як кора, шия теж у жорстких зморшках, тіло ние, голову цілий день пече сонце, бо ніде ні билини, тільки по березі солоної води росте кермек — нікчемний бур'ян з білими квіточками. Але далі — степ. Орел доглядається з високості: чи живий ще цей неборака, чи можна вже спускатися клявати його очі. А степ хвилюється, манить, надить. Он там татарчата пасуть овечки. Вони в'їдливі, кілька разів підбігали до Нестора, гаркали, як вовченята. Тоді він піднімав граблі, й вони відбігали. Вівці вони пасуть на конях, он вони спутані ходять біля овечого гурту. Деякі попаски відходять убік, до ярка. Отам би затаїтися, надвечір упіймати одного... Нестор не тільки мріє, а й потай плете гнuzдечку з надраного в долині лозового лика.

...Хмарка заволокла сонце, що вже сідало. Сутеніло. Нестор простягнув пучок трави. Буланій безклубий коник потягнувся, ступив уперед, Нестор ухопив його за чілку. Кінь потягнув назад, але не вирвався. Нестор потягнув ще, коняча голова опинилася в кущі в'язовниці, й він одягнув на нього виплетеного з лика недогнuzдка. Кінь одразу скорився. Нестор повів його вниз, у яр, де дзюркотів струмок, а тоді далі, за течією струмка, в гущавину. Продирався з конем через кущі глоду, тернини, ліщини, поки не забився в таку гущавину, що й світла не стало видно. Там сидів ще якийсь час. Тримав коня в повіді, той скуб траву. Коник був поганенький, з гострою хребтиною, зі збитим лівим клубом, либонь, вимореного його пустили відпасатись. Прив'язавши коня, вибирався нагору, прокладав лаз для себе й для нього. Він не поспішав, чекав, поки зовсім стемніє, знав: коня шукають, а в полі його, Нестора, буде видно здалеку. Потім поїхав у зворотний від заходу сонця бік. В той бік, де мала бути Україна, де мало бути село, де мала бути Настя. Про неї думав неперестанно; коли думав, тепліло на серці й почувався дужчим. Ніч стояла темна, він знав, що місяць зійде аж під ранок. Вельми коня не поганяв, бо той міг вступити в сурчину чи байбакову нору, на бігу зламати ногу. Шелестіла тирса, потріскував бур'ян. Один раз попереду почулося іржання: тарпан чи татарський кінь, обійшов трохи ліворуч. Їхати було мультко: хребтина гостра, мов дошка. Кінь пофоркував, і тоді у Нестора здригалося серце. Час від часу читав молитву, не з псалтиря, а яка йшла на думку: «Боже, пошли мені чистий шлях, дай сили, дай мені втекти...». Зійшов місяць, тоненький серпик жав тирсу. До світанку було ще далеченько, але йому зустрівся байрак, і він вирішив там переднювати: хто його знає, що буде далі. Спав не спав: тримав коня в повіді, доточивши його таки ж ликом, кінь пасся. Це колись була українська посполитська шкапина, кінь знав «но» і «тпру».

Другої ночі, теж перед світанком, зупинився у видолинку, де росла тирса. Тирса буває низька — до колін і висока — вище пояса. Тут була й та й та. Пусти коня на відчай душі: вже не було сили весь час стежити за ним. Та й сподівався, що кінь з видолинки не вийде, пастиметься: тільки коні їдять тирсу, корови й вівці — не їдять. Йому ж самому кишки приросли до хребта: за весь час з'їв грудку пшоняної каші, приховавши її з обиду. Заснув як убитий. Прокинувся від якогось холоду на нозі. Підвів голову й вже похолов животом: по нозі повзла велика змія. Він напружився, одним дужим порухом хвицьнув ногою, скинув змію. Вона засичала. Й тоді побачив, що і в головах, і з боків лежать скручені в клубки змії, а кругом — купи наритої землі й нори. Він ліг спати в зміїному кублі. Здригаючись усім тілом, підвівся, переступив змію, відійшов убік. Тут була якась рослинність, схожа на листки молоді капусти. Роздивився для певності, ліг. Кінь пасся за кілька сажнів.

І ще одну ніч провів у ярку, в заростях верболозу, над струмком, який біг кам'яним ложем, а далі розливався в невелике озерце. Помітив, що з озерця на бистрині випливають якісь рибки, але тільки він ворухнеться, вони миттю бризкають в озерце. Там їх упіймати неможливо. Довго мізкував. Вирвав з кіньського хвоста кілька волосин, зробив волосінь з петлею, прив'язав до прута. З-за каменю увів волосінь на пруті у воду. Першу рибинку вловив, але вона зірвалася у повітрі. Друга теж упала, але вже в траву. Їв її сиру, ще живу, без смаку, тільки відчуваючи кольки в шлунку. Так з'їв трьох рибок, три головні. Далі вони перестали випливати на бистрині.

Наступної ночі почув попереду гупотіння. Ще не здогадався, що це, але щось йому підказувало, що се на добро. І справді, незабаром почув клекіт води, а по тому побачив річку. Він виїхав до порогів. Стояв голубий світанок. Пороги ревіли, били, гуркотили, й це були його пороги, українські пороги, козацькі. Вода налітала на каміння, пінилася, порскала, біла вгору тонкими струменями, клекотіла. Над водою кружляло безліч чайок. Пороги глушили риб'яче дріб'я, й чайки та баклани мали добру здобич. Баклани шугали в піняві водорив, чайки черкали води й злітали в небо. Скопа ввігнала кігті в спину рибини, але рибина була надто велика, скопа не могла вийняти кігті, й рибина потягла птаха в глибіню. Але довго стояти зась. Мало на кого можна нарватися: на ляску варту, на прибишів. Хоч цих йому й не дуже страшно: що в нього грабувати? Оцю шкапу, що спустилася до самої води й пила, пила. Солодка Дніпрова вода солодкі миє трави й тверде каміння. Сховався з конем у закамарок між скель. Визирав звідти. Дорогою понад Дніпром проїхали три вершники, не розібрав, хто вони. Коні добрі, а одежа простецька. Тільки тепер настали такі часи, що не кожного по одежі пізнаєш. А це ціла валка — вози волів й вершники попереду та з боків. Либонь чумаки з запорозькою охороною. Так, це вони. Й він виїхав з укриття. Кілька вершників помчали напереріз. Стали. Став і Нестор. Дивилися на це засмалене чудо, на цю гирю, на цю головешку.

— Хто ти?!

— З полону я з татарського... З-під Чигирина я.

Вперше за довгий час наївся козацької кулеші. Не міг знайти місця: збив собі сідниці хребтиною шкапини. А від корця горілки впився й белькотів слова — татарські, а козаки й чумаки сміялися. Чумаки везли рибу з Січі.

Кривава повінь далі й далі заливала Україну. Багряна віхола кружляла над містами й селами, шабельна й мушкетна моровиця, гірша від чумної. Горів хліб, палали хати, а «добрі» сусіди підкладали хмизу. І свої не дрімали. Жадоба й помста вселилися в людські серця. «Я — гетьман, бий того самозванця, він Москві служить». — «Бий цього, він ляхам продався». Водночасся десятком славолюбцям снився один сон: булава в самоцвітах. Вона снилася Сомкові, Золотаренкові, Барабашеві, Брюховецькому, Суховієві, Тетері, Дорошенку, Гуляницькому, Ханенку... А ще ж Многогрішний, Самойлович... І кожному щось обіцяно від сусідів, кожного підпирає чужоземна сила. І не було тій силі діла до людського горя, не було співчуття й милосердя. І так вони, ті гетьмани, не пробудилися від того сну до сьогоднішнього дня й донині гризуться за булаву, й не прояснилося в їхніх головах, що гублять Україну, й так само не покращали наші сусіди, й не зійшло на них милосердя, співчуття, правдивість.

...Запорожці писали Юрію:

«Явно безбожний милостивий пане Юрасю Хмельниченку, гетьмане! Ще минулого року звідомилися ми, низове Запорозьке військо, що ваша милість, упавши в шаленство, не намагається вийти з нього радою зичливих собі приятелів і глибоко занурюється у гріховне вельми згубне озеро, коли підняв чварну війну і нещадне кровопролиття братів наших заради гетьманства зі своїм дядьком, подібним до тебе владолубцем Сомком. Але досі ми мовчали, сподіваючись, ачеї прийдеш до свого розуму й покаєшся. Проте в тому ошукала нас надія, ми одержали тепер певне непомильне, свіже повідомлення про твоє невиліковне шаленство. А уже не тільки ти сам схилився під ляску державу, але й притягаєш гвалтовно із собою під ту ж схизматичну владу та ярмо батьків та братів наших. Ти вже цього літа пролив безліч людської крові і готуєшся пролити її ще... Ми, все низове Запорозьке військо, обурені тими твоїми вельми неправедними затівками та намірами і розоренням, яке вже впало на нашу вітчизну. Радимо, щоб ти цілком перестав горнутися під ляску руку і не забирав із собою іншу братію нашу та щоб не важився починати за гетьманську владу чварне кровопролиття та знищувати вітчизну з дядьком своїм Сомком. А коли поради нашої на твій недуг (ми пропонуємо непомильний медикамент до його лікування) прийняти не зволиш і нас не послухаєш, то вже напевно не сподівайся від нас жодної приязні та зичливості й взагалі чекай від нас своєї смерті — безпечно не спи в своєму чигиринському домі... Кров братів наших пролита через твої беззаконні, Богові немилі чвари, як Авелева волає від землі до Бога на помсту тобі. А коли не вийдеш з Чигирина, то ми невзабарі прийдемо до тебе і не тільки розкидаємо стіни твого дому як гвалтівника й руйнівника вітчизни нашої, але й душі твоєї в тобі жити не залишимо. Маємо певний спосіб, через який можемо тебе гарбати в наші руки і

викинути як непотрібну п'явку з верші. До тебе зичливі приятелі Кошовий отаман з усім старшим і меншим низовим товариством Запорозького війська».

І далі вони писали іншим гетьманам, бо майже всі вони були незичливі вітчизні, а дбали лише про власні добра.

«Вчитали ми з листа вашої вельможності, писаного до нас, не потішну й вельми жалісну новину, що йдеться до відновлення старого лиха цьогобічній розореній нашої вітчизні. Мусили ми немало вразитися, що та нещасна вітчизна наша прийшла численними змаганнями й чварами до занепаду й розору через незгоду своїх начальників і гетьманів. А тепер має дійти, чого не дай Боже, до всеконечного запустіння. Але що ж робити, коли важко викорінити сіячів усіх цих озлоблень і незгод, з нашої братії легковажної, яка неслухно слідує блудові своїх начальників?»

Хочеться навести кілька фраз про те, як пішов на Україну закликаний турчин і як гетьмани не боронилися від нього: «А скоро весна зодягла землю травами і красно квітними злаками, приємними людському зорові, відразу отой ненаситний візантійський смок, що завжди жадає християнської крові, виставивши в полі свою Мохаметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі понтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодро, магометан. І почали вони плюндрувати українську землю, а ми, запорожці, „поглядаючи здалеку на той занепад вітчизни оком нашого розуму, ніколи не могли без сердечного жалю вкусити хліба, а після денних трудів зажити спокійного опочинку, оскільки нас мучило й долягало, що через незгоду гетьманів доведеться нам оглядати повними сліз очима порожню й мертву матір нашу“».

Не прийшли до розуму, не приходять, бо немає в їхніх серцях Вітчизни, а тільки попіл, еднаються, але в зграї, щоб гризти одне одного, повзають на чотирьох перед чужими зверхниками і продаються чужоземним начальникам. А тому, який дорвався до найвищої влади, ця земля, ця вітчизна — чужа, він плазує перед сусідніми зверхниками, злизує порох з їхніх патинків, плює на все рідне. Та зарозуміло патякає про демократію, справедливість, совість.

Гетьмани не дали відсічі туркам і татарам, а разом з військами Ромадановського кинулися втікати, «заткнувши дірку Мурашкою» (залишивши для відсічі один полк з полковником Мурашкою. — Ю. М.), що «за добре здоров'я вітчизни і життя своє там поклав, а ви сам, стоячи наче журавель на купині, здалеку придивлялися до Ладижина і Умані, що ж там діятиметься, добре огородившись для захисту свого здоров'я наметами, щоб не залетіла звідти від вітру якась куля і тобі в розкішних перинах, як павичу в краснопістряному пір'ї, не зашкодила. Хто, роздивившись таке твоє жорстокосердя, може прихилитися до тебе з приязню й зичливістю? Коли одного праведного Авеля кров волала від землі до Бога на помсту свою Каїнові, то що гадаєш — не скаржитиметься і не проситиме справедливості у свого творця Господа пролита через тебе кров багатьох-багатьох братів наших, православних християн?»

Гарно писали запорожці — і до Хмельниченка, й до Самойловича, і доброзичливо, і уїдливо, дошкульно, але те не доходило до користоловців землі нашої, як не доходить воно й нині до теперішніх користоловців, які знову закликають під різними приводами супостатів на наші землі. Каїнів багато, а Авель вже давно повержений. Проте на той час і самі запорожці вже були не ті чисті й безкорисливі лицарі, як то було раніше. На Січ напелешкалась сила-силенна голоколінчиків, п'яниць, нероб, сказати по-сьогоднішньому — бомжів, любителів легкої наживи, просто бандитів, і отримували вони провіант і гроші від Москви. І висунули з свого середовища найгіршого, найпідлішого, найпродажнішого гетьмана Івашка Брюховецького (все повторюється. — Ю. М.). До цього на Лівобережжі змагалися за булаву переяславський Сомко та ніжинський Золотаренко. Обое писали в Москву, що воліють служити цареві. Щоправда, висловлювали умови — прохання залишити козакам їхні давнини, їхні вольності. Сомко вимагав більше, Золотаренко — менше. Між ними крутився Максим Филімонович, ніжинський протопіп, вірний служба Москви, її агент, її шпигун. Москва йому довіряла беззастережно. Присилала подяки, поради, гроші. Багато обіцяла. Филімонович писав то за Сомка проти Золотаренка, то за Золотаренка проти Сомка, помаленьку очорнюючи їх обох, користуючись їхніми подачками і ласкою. А тоді випірнув Брюховецький, який сказав, нехай мене Москва зробить гетьманом, а я їй все-все віддам (як нинішні «гетьмани». — Ю. М.). Филімонович вхопився за Брюховецького. А той діяв неспішливо, приймав з Москви соболі та гроші, роздавав запорозькій голоті й обіцяв їй, як стане гетьманом, добряче потрусити,

пошарпати старшину — дуків. Голота кричала: «Наш, наш гетьман!»

...Филимонович їхав з Москви. Окрім усних інструкцій, опріч того, що був у Москві висвячений на Могилівського та Оршанського єпископа Методія і пообіцяно йому Київську митрополію, віз у важкому, спеціально пошитому чересі на ситому череві золоті дукати. Перше мав заїхати в Київ, до київського воеводи, передати з Москви накази.

...Заходило на ніч. До Києва було й недалеко, але він не важився. Заночував у Броварах, у придорожній корчмі. Попросив собі їжі й горілки. Подавала йому дорідна, литкаста й дупаста корчмарева помічниця, Методій любив таких, поглядав ласо на ті товсті червоні литки, а вона підливала й підливала, і вже спати в клуню на сіно вела його під руку, і вклалася з ним. Він мацав величезні, як паляниці, перса і все інше добро, й сопів, і крєктав на ній, а вона й собі мацала — спочатку те, що принесло йому велику насолоду, а тоді намацала застібку на чересі, розщібнула її й потихеньку вигрібала дукати та пускала їх глибоко в сіно. Вранці Методій галасував на всю корму, але Оришки не було, вона пішла на далеке село до родички. Отож за цим разом Методій дукатів ні собі, ні Брюховецькому не привіз. Але Брюховецькому їх везли з Москви інші, звідти до нього їхали окольничий, намісник Великогагін, стольник Хлопов, дяки Башмаков і Фролов, й обома оружними руками підтримував його воевода Ромадановський. Умів Брюховецький підлеститись, умів догодити, вмів і нацькувати одного на одного суперників.

Потім буде: за царським указом раду призначать під Ніжином. Туди, на заклик Брюховецького, вальнули запорожці й голота з усіх усюд. Брюховецький ще раз пообіцяв, що будемо дуків шарпати. Дуки — прибічники Сомка та Золотаренка, які на той час помирилися, стали від київських воріт, московське військо і Брюховецький від московських. Великогагін наказав Сомку та Золотаренку під'їхати до воріт московських. Там стояв великий рябий московський намет і біля нього стіл, на який поставлять гетьмана. Брюховецький стояв у натовпі й сичав: «Дивіться, які на них кафмазини, яка саета, адамашки, які шаблі — буде що драги». А тоді сховався в московському наметі. Ще не скінчив Великогагін читати царський указ, як з лівого боку в тисячу глоток залунало: «Брюховецького — гетьманом!», а з правого: «Сомка!», й ще слабкіше: «Золотаренка». Натовп напірав на натовп, замелькали кулаки, а далі ножі й шаблі. Сомковцям і золотаренківцям Великогагін звелів прийти без зброї. Десь затріщав кожух, десь бризнула кров, почувися лайка й зойки. Кілька чоловік упало під ноги. Московські ратники вклинилися в натовп. З намету вивели під руки Брюховецького й поставили на стіл. Великогагін вручив йому клейноди й проголосив: «Вот ваш гетман».

Палали над Остром багаття, іскри летіли просто в небо, а в стороні, під вербою, лежали закуті з московського наказу — на них поклали вину за безчинства — Сомко, Золотаренко, прозиваний Васютою, чернігівський полковник Склич, лубенський Шамрецький, переяславський Щуровський, осавул Буть, ігумен Загоровський і ще кільканадцять сотників, хорунжих, бунчужних. Голота ж грабувала Сомкові вози, грабувала Ніжин. Три дні тривав грабунок, три дні палало місто. Навколо церковних бань — а церков у Ніжині дуже багато, ставши на базарній площі, не сходячи з місця, можна нарахувати близько двадцяти, — літали зграї голубів, бо ж горіли їхні гніздов'я, найбільше їх кружляло довкола високої грецької церкви. А далі закутих повезли в сотенне містечко Ніжинського полку Борзну і там скарали посеред площі. Коли на поміст вивели Сомка, кат, татарин у довгій червоній хламиді, відклав сокиру вбік: «Як я можу відтяти голову такому красивому чоловікові. Та красивішого за нього немає в світі». На нього гримнули, й він підняв сокиру.

Після того Брюховецький поїхав до Москви, мав конфіденцію у царя, за ним закріпили ймення Івашко, й так і зверталися до нього, а також дали чин боярина й женили на боярській дочці. Взамін Брюховецький подав цареві пункти-прохання, за якими московські воеводи з військом мали стояти по всіх містах українських, а московські збирачі податі ще й по селах, й збирати гроші для Москви, й щоб Київського митрополита висвячували не в Константинополі, а в Москві (рекомендував на митрополита Мефодія), й багато інших пунктів, які зрізали Україні права, як дикому гусаку крила, щоб не літав; не забув гетьман і про себе, просив собі Шептаківську волость з усіма селами, а своїм прибічникам — інші маєтності.

Довідавшись про все те, Хмельниченко вельми запечалився й прийшов до думки, що з москалями кулешу не можна варити — заберуть увесь, адже він був вихований при волелюбному батькові, у вільному місті Чигирині, й батько був шляхтичем і міг на рівних змагатися з польськими шляхтичами. Він був слабким, Юрій, але не дурним, ще й добрим душею.

Варто лише додати, що коли московські воєводи, московські посесори обідрали Україну до білої кістки, народ повстав. Почали побивати москалів, воєводи, посесори, ратники кинулися втікати. Тоді й Брюховецький, бачачи, що залишається сам, оголосив себе супротивником Москви. На той час на Правобережжі гетьманом уже був Петро Дорошенко. Брюховецький списався з ним, і вони поклали з'їхатися разом з військом й обрати одного гетьмана на обидва береги Дніпра. Брюховецький ще плекав надію на вибір його. Але його по дорозі забило, розірвало власне військо.

...Юрій диктував листа. Писар Яків, уже немолодий, з просивиною в вусах, знярядився перами, лікті поклав на стіл, й виглядали вони, як обрубані крила. «Ясновельможний Великий Королю Корони Польської, до мене вельми милостивий і ласкавий пане.

Не знаю, чи є щось тяжче в цьому житті для людського серця, як недовіра до свого вірного слуги, який готовий і життя покласти за свого добродійника. Святі угодники Божі бачать мою щирість, мою правду, я до кінця свого життя залишатимусь вірним і в честь королівської величності та Корони Польської не шкодуватиму здоров'я в усіх битвах. Ваша Королівська милосте...»

Тихо рипнули двері, до кімнати вступив Тукальський. Тільки він, Ковальський та Богун могли без дозволу увійти до гетьмана. Юрій подав писарю знак рукою, той вийшов. Тукальський сів.

Погладив довгу вузьку рудувату, сливе чернечу бороду, мовив:

— Усе корегуєшся з королем і королевичами, ваша милість?..

— А що маю робити? Он Москва знову прислала листа, обіцяє гори золотії. А сама...

У Тукальського засвітилися в очах золоті промінчики.

— М'яко стеле Москва, то гірше ляха. Якщо наша земля підпаде під неї, зазнає біди. Москвини дикі, злі, безжалні...

— Батько мій колегував з поляками...

— То правда. Одразу по Корсунській битві він заявив: годі війни, пакти, пакти, пакти. Тобто досягти угоди, оговорити собі прав, вольностей. Хоч то, можливо, й була його помилка. Бо поляки вхопились за те, почали водити за ніс, укладали пакти, а самі збирали військо. Кривоніс тільки воював з ними, ганяв Ярему Вишневецького по Волині та Поділля. Ну, той був іншої думки й іншої вдачі. Великий гетьман мислив себе підданцем короля, він мріяв про оновлену Річ Посполиту, у якій козаки матимуть свої вольності. А Кривоніс — знести все до основи. Кривоніс — вождь голоти, шкотів, вони з Хмелем не в одно думали й не любили одне одного, не довіряли обопільно. І коли під Пилявцями козаки стали проти поляків, надійшов Кривоніс зі своїм військом. Хміль сполохався: він не знав, на кого вдарить хлопський генерал, на нього чи на поляків. Ударив на поляків. То була страшна битва, все висіло на волосинці, з обох боків було по сто тисяч війська, це не те, що під Жовтими Водами або під Корсунем.

То був виплеск всехлопського гніву. Хлопського. З давніх-давен нас зрадила провідна верства, пішла на услуги полякам. Усі ці Потоцькі, Вишневецькі — це ж українці в минулому. Ну, хто був у пана Богдана? Виговський, Мрозовицький-Морозенко, ще двоє-трое. З ким будувати державу? Європа й розуміє нас як хлопський нарід.

— А що ж нам робити?

— Перетривати час. Перетривали стільки, й перетриваємо ще. Витворювати провідну верству.

— То ж і вона... Ось тут Тетері, Ханенки, які так і зирять, щоб пірнути під панську парасоль. А по той бік Сомки, Золотаренки, Гоголі — під московсько-татарський балдахін.

Тукальський уважно подивився на Юрія: виріс він, став значно мудріший. Але не дав Бог талану.

Юрій задумався.

— А скажіть мені, вашмосць, батько, ну... він кермував боєм, але де він був, звідки кермував?

Чернече лице Тукальського освітілося.

— Керував-то він ззаду, з горба чи могили. Але в рішучі хвили... Ось під Пилявцями, коли поляки вибили козаків з греблі й потисли їх далі, він скочив на коня, зібрав усіх, кого міг: писарів, кашоварів, зупинив тих, які втікали, й повів за собою в саму гущавінь бою. Рубався, як лев.

Юрій почервонів. Може, згадав бій під Чудновом.

— І чому ж таки він не досягнув твердої угоди, гарантій?

— Бо поляки про таке й не мислили. Вони заключали ті угоди тільки для передиху, щоб нове військо зібрати, зтяжців наwerbувати. І так щоразу: Білоцерківська угода, Пилявицька, Зборівська, Берестечкова. І тільки тоді Хміль побачив, що з ляхами пива не зварить. Почав шукати інших союзників: Ракоція Семигородського, шведів. І врешті втрапив у сильце до москалів.

— І тепер ми між двох вогнів.

— Чи й між трьох. Є ще турки з татарами. І свої воду каламутять. Я прийшов про це сказати: Сомко на все Лівобережжя проголосив себе гетьманом. Розчикрижив Україну.

Ця вість ударила Юрія надзвичайно боляче. Рідний дядько відбирає в нього Богом дану булаву. Ні, з цим миритися не можна. Він піде на нього з усім військом. Він покаже, що вже не дитина, не хлоп'я, а воїн, гідний свого великого батька.

Вийшли надвір. Сонце вже зайшло, а захід ще був облитий черв'яком. У небі пливли темні, войовничі хмари.

— Кожен дбає про своє, — вертаючись думкою до попередньої розмови, мовив Юрій. — Усі бачать себе достойними, великими. Й Сомко, і Золотаренко, і Тетеря, і Ханенко. Всі родів високих...

— Так воно ведеться, — відказав Тукальський. — У Польщі шляхтич заноситься один перед одним: Потоцькі, Конєцпольські, Вишневецькі. Але над ними є хоч якийсь король. У Москві бояри також. Але там — цар. Там влада, впившись кров'ю ще оприччини, тримає всіх у покорі. Й вона либонь переможе. Вона жорстока, зла й дика, не знає пощади. Та ніхто зі сторони не бачить цього.

Розколовшись надвоє, Україна кололася й далі на скалки. Порубіжні державці вп'ялися в неї зміїними зубами, й рвали, й тягли кожен на себе. Попри Юрієві універсали, польська шляхта галиччю вкрила Правобережну Україну. Юрій звертався до короля, до сейму, але там на його листи не зважали. Чуднівської угоди вони не збиралися дотримуватися. Московські ж воеводи валашалися по Правобережжю, вогнем і мечем руйнували непокірні Москві полки, підкупляли хистких полковників, закидали лестивими обіцянками, розоряли постоями. «Отож царські ратники, — пише літописець, — попропивавши усе, раз у раз обкрадають наших людей, багато вже пустили в старці». — «Ми, вірні піддані вашої величності, — писав цареві Сомко, — скільки вже літ підставляємо свої голови, кров свою ллемо, добро своє віддаємо, самі тиняємось голі й босі і в кінець доходимо до руйнування, все оце через злодійства від ваших ратників. Народ наш через грабування та через крадіжки ратників порозбігався по всім усюдам». Сомко, хоч і собі хапався за булаву, але домагався правди, не принижувався й не запобігав царської ласки.

Татари сновигали по обох берегах Дніпра, палили села, брали бранців і гнали їх у свої землі. Не меншого лиха завдавали свої отамани — Тетеря, Сомко, Золотаренко, Брюховецький та інші, дрібніші. Кожен вимагав присяги від другого, плати за те, що не спалить сусіда й не поб'є його мешканців. Кожен дбав тільки про свої добра, про свою кишеню, скрізь панував підкуп і обман — власне те, що діється в нас з вами нині, читачу. І плакала у Святотроїцькому Еллінському чернігівському монастирі Пресвята Діва Богоматір, і ніхто не зважав на ті сльози. «Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої», — пише літописець. Не бачать, не чують, не хочуть бачити, як колись, так і нині. «Усі вони, — каже літописець, — походили на Юду, що продав за гроші Христа, і де вже їм було дбати про безпомічну і пошматовану свою матір-Україну».

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Юрій Хмельницький все ще сподівався об'єднати Україну під своєю булавою. Допіру він писав листи московському цареві й польському королю, переконував, просив одного поступитися в переяславських статтях, не давити так немилосердно, другого в статтях чуднівських. Ні той, ні той не поступалися ні на йоту. Після розмови з Гуляницьким Юрій писав королю, після розмови з Голуховським — цареві. І хилитався, й гойдався, як бересток під вітром, до кого ліпше хилитися. Він давно зрозумів, що добра не знайде ні там, ні там, а все ж намагався вибрати з двох лих менше. Оголошував Україну нейтральною, але на неї лізли з усіх боків. Посилав військо, воно оволоділо Ромнами, Зіньковом, Гадячем, ходило під Ніжин, під Чернігів, але ті міста були міцно угрунтовані. А в захоплені міста — Ромни, Зіньків, Гадяч — ледве звідти виходило військо Хмельницького, вступали козаки Сомка та московські ратники.

Найдужче долягав Юрія Переяслав, то була ніби столиця Лівобережжя, взявши її, можна було схилити й інші тамтешні міста. І Юрій оголосив похід на Переяслав.

Полки приходили й ставали над Тясмином. До травня зібралось сімнадцять тисяч козаків та тисяча німців-затяжців, гетьман просив на підмогу поляків, але було вислано тільки тисячу гусар. Рушили в похід. Курява вставала від кінноти, лягала на росяні поля, високо в небі купалися в повітряних хвилях орли, під крильми на сонці поблискували білі плями. Орли — то на добро.

Через Дніпро переправлялися на сімнадцяти байдаках, кіннота перейшла бродом. Юрій сидів на гнідому аргамаку, той пирхав, гріб копитом землю — інші коні вже були на тому боці. Юрій переплив човном, коня Олелько перевів бродом. Минали села, майже всі напівпорожні.

Вітер од дороги зносив пилюку в правий бік, і гетьман їхав з лівого боку війська, вітер розвівав за його плечима бурку, як крило підбитого ворона. Під копитами слався паствіник: пощипана трава, тут і там коров'ячі млинці, сполохані чаєчки-чубарочки над головою. І враз попереду почувся крик — дитячий плач. Кінь зупинився. Далі були городи. Просто перед ним в розпрузі лежала затушкана в кожушину дитина й розривалася від плачу. А потім повела очима, побачила гетьмана й раптом усміхнулася. І диво — та усмішка прокотилася по Юрієвому серцю сонячним клубочком. І враз зринула дика невідповідність дитячої усмішки й того, куди він їхав, — війни. З городу бігла молодиця, вхопила дитину, відвертаючись, приклала до грудей. І знову Юрію замлоіло під серцем від білої груді молодиці. А молодиця заторохтіла:

— Ой, треба додому, у мене там ще двоє, і вівці прийдуть. — Може, боялася козаків.

— А де твій чоловік? — запитав Юрій.

— А там, — якимось непевно махнула рукою, — де всі. — І Юрій зрозумів, що «там» — це у війську, очевидно, в Переяславі.

Сомко з військом вийшов назустріч чигиринцям, але, довідавшись про силу, яка йде на нього, наказав трубити ретирду — відхід. Вернувся й зачинився у місті. Місто обклали півколом, козаки копали окопи на випадок ворожої вилазки; оце слово «ворожої» відлунило гіркотою в гетьмановій душі: козаки — вороги козакам, Чигирин — ворог Переяславу.

Юрій ішов попід окопами, вдивлявся в місто, воно було зовсім близько — за банкетами й палісадом зводились мури міста. Козаки вже витягали на окопи гармати важкого заряду, опробовували їх: гримнули серпантини, ятруби — але ядра долетіли тільки до валу. Почали насипати бурти землі перед окопами. Плели з лози гуляй-городки. Туди носили луб'янки з порохом і ядрами. Юрій пішов далі, козаки шикували вози, ставили намети, кілька піхотинців уже варили юшку — якимось чином вловили риби при переправі, варили в дерев'яному відрі: розжарювали в багатті каміння й кидали у відро — юшка кипіла.

— Пане гетьмане, сідайте до юхи, — сказав літній козак з підсмаленими вусами.

Юрій завагався — хотілося показати себе простецьким і чогось було соромно.

— Нащо йому твоя юшка, — буркнув козак з темним циганським лицем. — У нього ковбаса на смальці.

Юрій пішов.

Ще до вечора хоронили чигиринського сотенного хорунжого, він надто наблизився до валу, а під валом у фосі — рові сиділо кілька переяславців і влучили. Ховали тут же, в таборі, під дикою грушкою. Поклали йому квартиру горілки доброї, пінної, кисет тютюну турецького, люльку, шаблю. Ця перша смерть засмутила всіх.

Юрій притомився, рано ліг спати. Йому снилися півні з червоними і синіми хвостами, вони ходили по валу, козаки в них цілили й не могли влучити. Прокинувся від гарячого шепоту:

— Пане гетьмане, пане гетьмане.

Сів на похідному ліжку. При світлі маленької непогашеної свічі в кінці намету впізнав Олелька. Химерно біліла повішена на мотузці власна Юрієва батистова сорочка.

— Там пан ге... — осікся Олелько, хотів сказати «гетьман», однак не сказав, перекусив слово, — полковник переяславський, ваш дядько, хоче з вами мати конфіденцію на греблі.

Йти Юрієві не хотілося. Але, може, Сомко хоче сказати йому щось добре.

— Ви йдіть по греблі, — казав Олелько вже надворі, — а я попід греблею за вами, про всяк випадок. Стану за вербою.

Юрій йому нічого не відказав. Йшов табором. Тут і там горіла в барильцях смола — освітлювала табір. Військо спало. Так сплять тільки люди, які не знають, чи завтра доживуть до вечора. Спали на возах, під возами, попідкладавши під голови сідла, в наметах.

У відтулену вилогу було видно: в цьому наметі ще не спали — грали в кості. Стояла тиша. Принишкли верби, росяна мадь впала на землю. З великого намету долинав голос священика — козаки сповідались перед завтрашнім боєм, а тоді заспівали канта. У місті, в фортеці, подекуди світилися вікна. Там не спали. Чи бенкетували, чи готувалися до відсічі. З бастіону аж сюди долітали голоси — то гомоніла варта. Олелько тихо йшов за гетьманом. Він думав про те, коли б швидше скінчилася ця веремія і він вернувся додому, до Килинки. Як там вона? Не забула його? Певно, не забула.

І згадувалося йому: Олелько отакий — і кабешний, і дженджуристий, а тратився перед Килинкою, не вона перед ним, а він перед нею, вона вловлювала його цноту й зачіпала словом, а він шарівся перед нею. Килинка пустотлива і весела.

Зустрілися, як і колись, біля млина. Сомко кутив затиснуту в кулаці люльку. Слабенький відсвіт спалахував на його демонськи красивому обличчі. Простягнув руку. Юрій слабенько потиснув.

— Ну що будемо робити? — глухо запитав Сомко. — Губитимемо козаків однієї матері України.

— А ви не губіть. Здайте місто, — мовив Юрій.

— Себто під поляків. Під ту шляхту.

— А що, під москалів? Москалі — то лихо.

— І поляки лихо.

— Поляки — лихо менше, — сказав Юрій розважливо. — Москалі — то назавжди. Вони дикі, злі, захланні. Сказано — орда.

— А ляхи?

— Ляхи — лихо менше. Вони скоро скінчатся. Їх он і шведи тузують, і австріяки. Впадуть вони, й ми визволимося. А в москалів земля велика, в них є куди відступати.

Вони обоє думали про те, як би стулити до купи Україну, й водночас кожен про те, щоб під власною булавою.

— У вас он і зараз у місті воєвода московський Волконський стоїть над вами, — казав далі Юрій.

— Через те мені й важче... — Плеснула в ставку велика рибина, раз і вдруге, й перетяла Сомкову відповідь. А мала вона означати — через те тобі легше перейти на наш бік...

...Вони ще кілька разів сходились на греблі і вели таку ж балачку, про ті їхні зустрічі стало відомо москалям, і хоч Сомко запевняв того ж Волконського, що він перекабачував Хмельницького на свою сторону, йому не повірили, й потім це йому коштувало власної голови.

Чигиринці обстрілювали переяславців лїниво, ніхто не вірив у можливість здобути місто, дарма палили порох. А на заклики Волконського їм на поміч ішли від Сум Ромадановський з військом — однієї кінноти в нього було десять тисяч — і з Ніжина Золотаренко, який довгий час нехтував проханням про поміч Сомка — свого суперника. Чигиринці упіймали московського вивідника й дізналися, яка сила йде проти них, боялися, що москалі й золотаренківці оступлять їх з боків і ззаду, а попереду — Сомко, й почали відступати. А вже на них напирало супротивне військо.

Дійшли до Дніпра навпроти Канева й почали окопуватися, але не встигли, їх наздогнали козаки Сомка. Кинули лопати, взялися за мушкети, за самопали, першу налогу відбили, відбили й другу. Рявкали серпантини, ядра косили оборонців. Одне з шипінням зарилося в пісок біля самих Юрієвих ніг. Проте він уже не збентежився, дивився спокійно. Дим валував до неба. Кіптявою вкрилися обличчя козаків, виглядали як чорти з пекла. Рев гармат і глоток з обох боків — козаки на козаків — зливався в одне. І враз налетіла кіннота Ромадановського, з прапорцями на списах, з галасом, збили зліва чигиринців з поля. «Уря-а-а!» — там окопи ще не встигли викопати, й почалася страшна січа. Військо Хмельницького кинулося панічно відступати, але втікати було нікуди, бігли до Дніпра, тут їх рубали шаблями, а тих, які у воді, стріляли з мушкетів. Стояло ревісько втікачів і помираючих, тріскотіли постріли, лунала матірня лайка москалів. Декотрі з утікачів встигли роззутися, роздягнутися і, якщо не влучала куля, перепливали через Дніпро, бігли голі в кущі. А за півгодини марсовий танок скінчився. Тільки на піщаному миску скупчилася сотня німців-найманців, а з ними зо два десятки козаків. Німці стали в каре й захищалися до останнього. Скушували патрони, заряджали й стріляли, стріляли. Всі вони вилягли, жоден не здався. А з десятків козаків узяли в полон. Скрізь по берегу валялися гори трупів, чимало їх плавало у воді, яка мчала свої байдужі закривавлені хвилі до моря. Над Дніпровим плесом кружляли чайки, кружляло гайвороння, вони перемішалися, і вже важко було розпізнати тих і тих. Трупи лежали кілька днів, їх ніхто не прибирав.

Нестор доїхав з чумаками до Кременчука, а далі вони повертали на Козельщину, на Полтаву. А він потрохивав понад Дніпром, щоб доїхати до Градизька й там переправитись на праву сторону. Їхав вільно: татарська небезпека скінчилася, а іншої не вбачав. І раптом на в'їзді у село Піщане його шкапу вхопили за гнuzдечку двоє козаків.

— Злазь. Попався, татарський шпигуне, — бо ж був у татарському, й кїнь татарський, і сам чорний, засмалений.

— Хлопці, який я татарин, — перехрестився. — Я козак, з Чигирина.

— З Чигирина? Нам такі теж треба, Хмельницького вивідачі.

Довідавшись, що Ромадановський іде на Переяслав через Кременчук, Юрій послав Олелька Чорного в Кременчук. Олелько доїхав до Піщаного, й там йому сказали, що Кременчук розорений і спалений дотла. Їхати далі було нічого.

...Олелько сидів на ганку, на лавиці, й пив грушевий узвар з медом. Молодиці, зважаючи на його вроду й жвавїсть, не шкодували для нього кращих наїдків і напоїв. Він побачив,

як з комори біля воріт вартовий козак вивів якогось чоловіка й повів за клуню. Певно, по нужді. Олелько придивився й упізнав Нестора. Він ледве не скрикнув, але стримався. Він зачекав, поки вартовий привів назад чоловіка, а тоді покликав:

— Гей, козаче, узвару не хочеш? Спека. — А сам пішов і приніс баклажку з горілкою.

Козак випив кухоль узвару.

— Смачний.

— Бо з медом. А може, вип'єш чогось міцнішого? Ось на. — Й налив майже повен кухлик горілки. — Пий, сьогодні мені двадцять п'ять літ.

— Ну, то за твоє здоров'я.

Козак пішов до комори, а незабаром він уже дрімав на житньому кулі, прихилившись спиною до зрубу. Олелько вивів з хліва коня, одвів його в кінець саду. Сідла не брав, бо воно разом з іншими сідлами в другій коморі. По тому підійшов до комори, вийняв прибори і прочинив двері.

— Несторе, виходь, тільки тихо. Мовчи. Йди за мною.

І повів його в кінець саду, звідти в береги, берегом до лісу.

Коли напали на шанці Сомкові козаки, Юрій стояв позаду і дивився, як падають від пострілів його козаки. Він уже не так боявся, як першого разу, й навіть намагався керувати боєм. А оскільки стояв на горбку, то й першим помітив кінноту Ромадановського. Допався до коня й встиг проскочити до верболозів до того, як гусари напали на шанці. За ним погналося троє московських гусарів, але в Юрія кінь був кращий, і вони почали відставати. Він уже вскочив у лози, як кінь раптом спіткнувся й упав на землю. Юрій ледве встиг вихопити ноги зі стремен. Чи то кінь трапив ногою в копець і зламав її, може, вивихнув, чи був вражений кулею: навздогін Юрієві стріляли, він не оглядався. Гетьман смикнув коня за повіддя, але той не ворухнувся. Тоді Юрій підхопився й побіг у кущі.

...У кущі глоду сиділи Олелько та Нестор, стриножений кінь пасся на галявині. Олелько поглядав на дорогу, яка кривуляла лісом. Враз він побачив на дорозі постать, чоловік важко біг, припадаючи на одну ногу. Олелько звернув увагу на ошатний одяг, на пера на шапці. Спершу подумав, що то поляк, але пригледівся й упізнав козацький жупан і козацьку бурку, яка віялась за плечима, а ще приглянувшись, у подиві впізнав і втікача: це був гетьман. Олелько підвівся з куща:

— Пане гетьмане, стійте, це — свої.

Юрій тицьнувся, зашпортнувся, а тоді вихопив шаблю.

— Пане гетьмане, вашмосте, це я — Олелько, — і виступив з куща. За ним вийшов Нестор.

Після перших митей подивування Юрій розповів козакам, як тут опинився, про розгром, про погоню. Стали думати, що чинити далі.

— Ви залазьте назад у куш й не вилазьте звідти, — сказав Олелько. — А я піду до Дніпра, нам неодмінно треба переправитись на той бік. Я прийду за вами.

І він пішов. Його не було півтори дзигареві години, Юрій дивився на свій круглий німецький годинник. Олелько об'явився свистом, відтак випірнув з кущів.

— Пішли.

Він привів їх до Дніпра, до густого очерету. На гілці погойдувалася, поглядаючи сизим оком, очеретянка.

— Ти, Несторе, роззуйся, — мовив, — а ви, вашмосте, бредіть у чоботях, бо поб'єте ноги об очеретяні штурпаки. Хоч і жалко ваших сап'янців, — і показав на гетьманові червоні

сап'янці, прикрашені самоцвітами й підковані золотими підківками. — Тихо йдіть за мною. І зніміть оце, — тихенько подзвонив нігтями по легкій кольчuzі на гетьмані.

Вони забрели вище колін. В очереті був припнутий невеликий човник-довбанка з одним веслом.

— Сідайте, вашмосте, у човен, наперед, тільки обережно, піднімайте високо ногу і, коли трохи стече вода, вступайте в човен. Отако, тепер другу ногу. Ти, Несторе, сідай посередині.

Сам сів на кормі, взяв у руки весло. Легенько стукнув гетьмана веслом по руці:

— Не беріться, вашмосте, за борти, бо потонемо, човен і так сидить дуже глибоко. Покладіть руки собі на коліна.

Хапаючись за очерет, попхав човна вперед. Й коли зблиснуло чисте плесо, пружко вперся веслом у воду, гребонув з усіх сил. Човен ледь-ледь зачерпнув води, подав уперед. Олелько гріб навскіс, за течією, під кручу. З лівого боку їх помітили, хтось гукнув:

— Ви хто, завертайте назад!

— Ти що, сліпець, своїх не впізнав, — голосно сказав Олелько, аж луна відбилась від кручі.

Човен ткнувся носом у пісок, і Олелько наказав:

— Бігом, он ліворуч стежка нагору. Ну, вашмосте, мерщій.

Юрія не було потреби запрошувати вдруге.

Вони вибрались на першу гору, пройшли темною припаддю й вишли на другу гору. Тут Олелько знову завів їх у чагарі й наказав чекати, а сам пішов на розвідини. Вернувся на возі парокінь, яким правив старий посполитий у брилі й полотняних штанях. Щойно посідали на воза, з-за куца вихопилося четверо татар. Татари хапали всіх, хто трапив під руки. Козаки посхоплювалися з воза. Олелько вихопив шаблю, а Нестор вхопив величезного дрюка, який лежав біля дороги. Одним дужим помахом він збив з коней одразу двох татар. Третнього зарубав Олелько. Четвертий кинувся навтьоки.

На березі, біля самого поля битви, переможці справляли бенкет. Мертві їм не заважали. Сомко наказав привезти кілька барил горілки, медовухи і вина — золотого токаю, янтарного хересу для князя і офіцерів, він могоричив своїх козаків і золотаренкових, і москалів, і знав, для чого це робить. До рябого намету, біля якого сидів на сідлі Ромадановський — той не захотів бенкетувати в наметі, картина побоїська радувала його око, — підвели полонених козаків — тих, які не захотіли здатися й відбивалися разом з німцями. Попереду стояв літній козак з чорним, закуреним димом обличчям, з обвислими вусами, без шапки, з ріденьким розтріпанним оселедцем.

— Одбивався до останнього. Зарубав двоє наших, — доповів ратник з білою перев'яззю на руці.

Сухе, різьблене, палене злістю обличчя воеводи вигострилося ще дужче. Він махнув рукою:

— Розстріляти.

— Пане старший, — звернувся до нього козак, — прошу вашої милості: накажіть мене не розстрілювати, а посадити на палю. Мій дід помер на палі, мій батько помер на палі, нехай я буду з ними.

Ромадановський здивовано кліпнув очима, його довге мужнє обличчя з короткою рудуватою бородою й короткими вусами ще дуже видовжилося:

— Ну що ж, як сам просить, зробіть йому таку ласку, — й засміявся. — Ми люди добрі.

Козак прожив на палі два дні.

Другим був козак з відрубаною правою рукою, лівою він затискав рану. Козак не просився, не стогнав, тільки закусив нижню губу й змружив з болю очі.

— Розстріляти.

Козака повели вбік, він похитнувся, сів на горбок, впав і втратив свідомість. Його дострелили. Решту постріляли біля води серед мертвих тіл. Одному, потаємному вивідникові, викрутили буравом очі.

Козаки пили. Гірко пили, запивали свою біду, свою недолю, запивали свою вину, що вбивали своїх братів за чужі вигоди. Сомко пив з посрібленого рога. Він тільки надпив і, коли ніхто не бачив, опустив ріг та вилив горілку в траву. Він хотів бути тверезим. Пригрівало сонце, Ромадановський пішов у намет. Там лунали вигуки, голосне московське «ура», запозичене в монголів і яке в них означає «смерть». Бенкетував і єпископ Мефодій, колишній ніжинський протопіп. Він не одходив од воєводи, з яким перебував у конфіденції й приязні, нашіптував йому на вухо, направив його.

— Козаки тут почварні, бунтівливі, — сказав Ромадановський. — Надто старшина. Вони свого правлять. Вони хочуть самі панувати.

— У своїй землі... — несамохіть вирвалося в Мефодія. — І так, ваша правда, княже: вони несуть у серці бунт. Зате чернь тутешня смирна, до царя уклінна.

— Бо сподівається, що її звільнять від податей, від панщини. А то не так... Чернь має слугувати господам.

— Знаю, знаю, — жував бороду Мефодій. — Але того їй поки що казати не можна. Поб'ємо козаків — тоді. Нехай вірять. Ви ж бачите, які ці старшини, хоча б і Сомко, та й Золотаренко. Допинаються своїх давнин.

— Не давати їм того. Є одні закони — їх царської величності, московські. Усі повинні за ними жити. Й буде так. Повеюємо Константинополь...

«Ну, до того дуже далеко», — подумав Мефодій, а вголос:

— А спершу упокоримо Малоросію й знесемо Польщу.

— Меч — наша правда.

Перечекавши якийсь час, Сомко взяв два роги, наповнив їх трунком і пішов до московського намету. Там стояв гомін, парували страви, хрумтіли кісточки на міцних зубах, терпко пахла солодка мальвазія.

— Ваша вельможносте, — подав один ріг Ромадановському, — я хочу, щоб ми випили за перемогу. Це — німецька горілка, настояна на наших малоросійських травах. Такої ви ще не пили. За перемогу!

В очах Ромадановського погорда й ласка.

— Ура! — ревнули московські офіцери.

Офіцери гомоніли, кожен вихвалявся своєю звитягою, й тоді Сомко мовив упівголоса:

— Ваша вельможносте, саме час зробити вибори гетьмана. Тут майже всі малоросійські полки, всі, які вірні його царській пресвітлій величності, та й добре це зробити після перемоги.

Сомко сподівався, що виберуть його. Він щедро могоричив козаків горілкою, вони бачили, як він ішов у бій попереду всіх, немало золотаренківців віншували його, треба не прогавити таку нагоду. Скільки вже він буде наказним. Але тут зірвався Мефодій.

— Не можна зараз робити вибори. Треба запитати його величності. — Мефодій не хотів, щоб обрали гетьманом ні Сомка, ні Васюту (Золотаренка), він уже все владнав з Брюховецьким, той відкопав частину скарбу Богдана Хмельницького й віддав Мефодію.

Тут Брюховецького не було.

— Його царська величність дозволив вибори, — ледве стримуючись, мовив Сомко.

— Треба ще запитати. Чого ти лізеш! — закричав Мефодій. Вимочена в медовусі борода лізла йому в рота, пучки волосся стриміли з носа, він вирячив очі, сопів і пирхав. — Не можна! — перейшов на вереск. — Тут не все військо!

— Все, яке з нами.

— Не все.

— Все. А ти заціп, — тицьнув у його бік порожнім рогом, з якого пив, Сомко, трохи не діставши до лоба Мефодію. Той бризнув з келиха рештки горілки Сомкові на жупан. Сомко скинув руку на шаблю.

— Спиніться! — суворо сказав Ромадановський і жорстко блиснув очима. — Ви не на базарі. Зараз не місце для такої розмови. Зараз ми п'ємо перемогу. За здоров'я його царської величності!

Сомко пішов.

— Бунтівливий він, — сказав князь.

— Козаки тут всі почварні, бунтівливі, — цвіркнув Мефодій. — Надто старшина. Вони свого правлять.

Повернувшись до Чигирина, Юрій впав у чорну меланхолію, глухий туск. Сидів у малій світлиці, де з одного боку в шафах книжки божественні, з другого — світські, брав то одну, то другу, прочитував кілька рядків і ставив назад. А то так і сидів з розкритою книжкою на колінах.

Думав одне, забував, думав інше — вертався до попереднього: думки шкандибали, кульгали, перечіплялися. Здебільшого об те, що сталося. А також: чи має сенс його життя, його тримання за булаву? Та й взагалі, чи має сенс людське життя. Для чого люди приходять у цей світ, для чого мучаться, чогось допинаються. Врешті, все йде прахом, ким би ти не був і чого б не досяг.

Брав у руки дзигарі — їх на столі стояло кілька десятків. То колись була його улюблена забава. Вони обіцяли йому майбутнє, щастя, велике кохання. А тепер рахували минуле, рахували втрати. Юрій нікого не приймав, ні з ким не хотів говорити. Іноді виходив на вулицю або йшов до Тясмина чи Дніпра, з ним завжди йшли Олелько та Нестор. Хмельницький боявся ходити сам, боявся, що його умкнуть лазутчики Ромадановського або Сомка, та й від поляків можна було сподіватися всього. Вчора на дорозі понад Тясмином справді стояло три постаті, Олелько та Нестор вийшли наперед, познімали з плечей рушниці, ті пострибали на коні й помчали пріч. Вертався назад і на вулиці зустрів Прісю, обоє зашарілися, й хто знає, котре з них дужче. Мабуть, Пріся, в неї почервоніла навіть шия. Коли Пріся вернулася з села в Чигирин, вона працювала на гетьмановому обійсті. І одного разу Юрій перестрів її на ганку й, одвертаючи вид, тихо сказав:

— Прісю, постели мені сьогодні постіль.

Пріся зупинилася, спалахнула, її губи ображено тіпнулися, й вона опустила очі:

— У вас є покоївка. — Й пішла. Кругленька, але й ставна, з високо піднесеною голівкою.

Тепер Юрію було соромно перед Прісею.

Іноді заходив Йосип Тукальський. З ним Юрій намагався говорити на євангельські теми:

— І чого, ваше превелебіє, люди такі захланні, і чого одні хочуть підігнути під себе других? Чого не можуть жити в мирі!

Тукальський не міг пояснити, мимрив щось невиразне.

— Рід людський грішний. Злоба людська панує на світі.

— Так хоче Бог?

— Бог хоче добра. Люди народжуються вільними, як те заповів Бог, а потім одні гнітять інших. Бог вчить покори...

— Я не вірю в людський рід. І дивно мені, що Бог це терпить.

— У всіх правда різна, бо різна віра. У турків одна, у ляхів інша. Людина не може мати двох вір.

— Але ж одна віра... У москалів і в нас. Як же Бог терпить, що нашу церкву підгортають під московську?

— Він випробовує нас. Люди йдуть до однієї великої правди. Її тоді запанують не герби, не сила, а розум.

— Коли ж то буде, коли й нас не буде. Он як люто сікли на Дніпрі москалі козаків. А козаки втікали, не стояли до кінця. Забули і Кумейки, і Берестечко.

— Люди втомилися, вони хочуть миру. Будь-якого.

— А хіба я не хочу? Хіба не молю слізно короля?

— Король-то ще нічого. Коли б не шляхта.

— Так от... Віра православна... А ви за кого, отче, — за поляків чи за москалів? — повертів у руках дзигарі у вигляді яйця.

— Хотів би ні за кого. Але коли немає іншого вибору, то більше за короля. Там менше брехні й лютості, більше Європи, хоч і більше пихи. Уповаю на Бога. Бог є любов. А ти сам, Юрасю?

— Я? Я вже десь і поза любов'ю, й поза ненавистю. Я в повній безнадії. Я б і чорта покликав на поміч, якби міг.

— Не богохульствуй. Через те й татар водиш.

— Через те, а що робити? Якби султан дав захист, нічого не вимагаючи взамін...

— То неможливо. Коли дають, тоді завжди беруть. Он москалі вже ведуть перетрактації з поляками, як ліпше нашу шкуру поділити. Оце — нам, оце — вам.

Тукальський поклав вузьку руку на бороду:

— Люта ненависть панує в нашім краї. І зрада. Їх принесли недобрі сусіди.

— І що ж робити?

— Визволитись від обох.

— А як?

— Якби я те знав.

— Ніхто не знає. А я... А я... Що мені робити... — трохи не зарідав.

У відчинене вікно вливався запах бузку. Він змішувався з гірким запахом майок, які синім намистом обсипали бузок. А недавно за вікном пахла черемха. Ясний світ, який він запашний, нюхайте всі, користуйтеся всі, так ні, кожен хоче загарбати все тільки собі.

— Москалі з ляхами однієї каші ніколи не зварять, — розглядаючи корінці книг, мовив Тукальський. — Тут ідеться про більше: ляхи чи Русь.

— Таж Русь — ми, ми, — спалахнув Юрій. — Звіку правіку.

— Тепер уже москалі перебирають на себе Русь. А нас звать Малоруссю. Її не тільки не хочуть визнавати нас першоруссю, а й ділитися спадком також. Русь — на Дніпрі: Рось, Роська, Роставиця, Росава — то найперший осідок Русі. Я читав літопис з Печерської

лаври, там все сказано. І Геродота читав. У нього в Причорномор'ї — скіфи, де Київ — царські скіфи, а де Москва — людоїди. Москалі те з Геродота виривають. Вони — чудь і мордва заволоцка, татаро-монголами оправлена. Отож у них дика кров і жорстокі ординські звичаї. З ними не знайти спільної балачки. Та хто це знає, кому це болить. У нас на лихо кожен знає своє, свою кишеню, свої добра.

— А вождиків завелось, — понуро мовив Юрій. Він себе не відносив до вождиків, отаманів, вважав, що володіє спадковим правом на гетьманство.

— Колись і вони погинуть, — вів своє Тукальський. — Все ж бо в світі минає. І звитяга, й сила, а найперше — багатство. Лишається тільки лють звірина, тільки помста, тільки жадова панувати. Хоч колись запанують не сила, не титули, не герби, а правда. Але — коли це буде.

— Лють, жадова панувати — вони володіють світом. Й, мабуть, до кінця віку.

— Так, влада — найсолодший трунок. Солодший за меди, за любов жіночу.

— Для всіх? У тому щастя?

— Ні, не для всіх. Воно — різне. Для одного — в любовях, для другого — в дітях, для третього — в добрих конях, для четвертого — в чарці.

— А ваше, превелебіє?

— Мое, — і подивився у вікно. — Мое — у співі соловейка, в запахів півоній.

— А не в митрі митрополичій? — нахраписто прискалив око гетьман. Він уже не був отим соромливим, ніяковим Юрасем, як колись.

— Ну... коли б вона випала — не відмовився б. Але силою видирати її не збираюся. А ти ось... Для тебе влада — теж солодоші.

— Вельми гіркі. Я, може, від неї відмовлюся.

Юрій похнюпився. Виходило, що він теж із тих, які бачать щастя у владі, які борються за неї, воюють за неї. Мусив собі зізнатися, що це значною мірою так, хоч дедалі частіше думав про те, щоб спекатись її.

Вип'ялося голубе небо, синьо сяяла річка, кружляли круки і чайки. А вони пили. Три дні пили на березі Дніпра. Роз'юшені пики, п'яне белькотіння, гомін, трупний запах вже забивав горілчаний дух, живі — п'яні, тут і там валялися поміж трупами, на одного козака сів крук, той ворухнувся, й ворон з диким кряком злетів угору.

Сомко ще раз спробував підмовити Ромадановського провести вибори. Козаки випили стільки його горілки, що за неї могли вибрати й татарина. Але знову загукав Мефодій, аж вороння зривалося з трупів, — він-бо вже пообіцяв булаву Брюховецькому, дав великі гроші — пирскав слиною, вимахував руками, а за ним і Васюта — Золотаренко.

Зайшовши в рябий московський намет, Мефодій вихилив корець медовухи й став переконувати Ромадановського, що тепер Сомко їм більше непотрібний, що вони можуть самі завершити кампанію, піти на правий берег і здобути там міста, що полки Білоцерківський, Канівський і Черкаський охоче піддадуться під руку його царської величності.

Нехай він собі бенкетує, а нам треба, не гаючись, рушати на той бік.

Ромадановський теж випив солодкої медовухи й погодився. Зігнали човни від Ржищева й Стаєк і переправили на той бік десять тисяч війська. Начальником над ним Ромадановський призначив стольника Преклонського.

Але й Сомко не дрімав. Він ще з ночі відправив кілька сотень у Канів, призначивши канівським полковником Лизогуба й написавши листи до інших полків, а сам почав піднімати на ноги решту війська. По березі ходили осавули, лили воду на м'яті пики,

піднімали канчуками. І швидко зібралися, й рушили вслід за Преклонським. Бо ж потім скажуть, що звоювали правобережців без нього.

Преклонський підійшов до Черкас. Місто не чинило опору, але москалі увірвалися гвалтом. Десь десятох черкаських козаків повісили на майдані, почали грабувати.

Юрію Хмельницькому доповіли про це під час розмови з Тукальським. І він враз спалахнув, наказав збирати козаків, начепив уже не іграшкову, а справжню шаблю — важку карателю — й послав Омелька в степ до татар. Орда під проводом султанів Селім-Гірея та Махмет-Гірея кочувала неподалік й знялася враз, прилетіла. Дорогою понад Тясмином пішли на Черкаси. Проте Преклонський не легковажив, виставив вартових, і вони доповіли про орду. Московіти знялися й кинулися до втечі. Сомкові козаки й орда — за ними.

Татари мчали попереду. Дикі коні, дикий біг, дикі люди... У кожного по два коні, в бігові пересідають з одного на другого. Де вже козакам збігти з ними, де вже ратникам втекти від них. Втікали й не знали куди. Задніх вже рубали татари. Добігли до Бужина. Попереду клекотів Дніпро. Й тут сталося те, що було кілька днів перед цим. Ратники стрибали в воду, але в своїх довгих каптанах, у постолах одразу йшли на дно, деякі роздягались, пливли.

Блискотіли татарські шаблі, іржали коні, лунали людські хрипи й крики, бахкали постріли. По той бік, навпроти, стояв Ромадановський з рештою війська. Він наказав встановити гармати й стріляти по татарах. Але там перемішалися і татари, й ратники, і козаки. А ядра не відрізняють своїх від чужих. Дим несло понад плесом, угору, трупи пливли по воді вниз, з фальконетів ядра не долітали до того берега, вражали у воді своїх. Юрій сидів на коневі далеко позаду, на високому горбі, й думав, яка непостійна, зрадлива дівка фортуна: нещодавно майже на цьому самому місці тішила одних і попірала інших, тепер навпаки.

— Треба б зупинити татар, — мовив до Гуляницького. — Люди ж...

— Як зупиниш! — стиснув у кулаку чорну, як ніч, бороду.

Припікало сонце. Юрій розстібнув дротяну сорочку. Знявся вітер, мовби його розбудили гарматним гуркотом. Гудів ліс за спиною. Тривожно кричало вороння. Тільки лелеки крутили високо вгорі своє вічне колесо, байдужі до людських пристрастей, бід і смертей.

Ромадановський, бачачи погром свого війська і боячись, щоб татари не переправилися і не напали на нього, від'їхав від Дніпра і пустився навтьоки. Але татари таки переправилися, для них це було нескладно: накошений шаблею сніп очерету, міцно стягнутий — у татарина біля сідла пучок сиром'ятного реміння, щоб в'язати полонених, — припнутий коневі до хвоста, а сам тримається за гриву й перепливає річку. Татари нагнали Ромадановського на переправі через Сулу й доценту його погромили. Воевода з недобитками втікав до Лубен.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Олелько блукав панським подвір'ям. Ось перелаз, біля якого вони стояли з Килинкою, ось верби, де він ніжно взяв її за руку, отам у саду рвав вишні для неї. Серце заходилося, серце плакало, скніло. Несторові сказали, що пан Чолманський продав Килинку польським жовнірам на виграшку — у їхній польовий гарем. Там гибіє багато дівчат, хоч є й такі, які пішли туди з доброї волі. Олелько рвонув до панських покоїв, але йому сказали, що пан поїхав з жовнірами, що він у їхньому війську. Серце Олелькові обкипіло люттю, він тут же поклявся помститися пану Чолманському, знайти його хоч і в пеклі.

...Обіперся руками на тин, і тин під ним затріщав, лозини кришилися в порох. І кришилися його мрії.

Юрієм оволоділо бажання діянь. Він зібрав усе військо, скільки міг, і повів його вгору вздовж Дніпра. Буйно клекотіла річка, буйно вставали кручі на її березі, й буйно було на душі в гетьмана. Він ішов на Київ. Сподівався, що кияни, знаючи про розгром Ромадановського, піднімуться, виженуть москалів і відчинять йому ворота. Зустрінуть так, як зустрічали його батька після Збарзької перемоги. Шалена думка, шалена мрія. Не відчинили, не зустріли.

Палало літо, пливли над головою хмари, наливались червінню, вони пливли важко, грізно, осоки по берегах стали бронзовими — нежаром, земля пересохла, кінські підкови дзвеніли, наче по бруку. Жита ще встигли налитися, хилили додолу стиглий колос, на якому гойдалися золотисті кузьки. І ці жита, й ці кузьки такі милі з дитинства, так тонко тиснуть серце, ділять його світ на той — з батьком і матір'ю, й на цей — з гарматами й вогнем, з недовірою і ненавистю.

Він стояв у полі, дивився на вежі, гармати на них, золоті церковні бані, над якими кружляли голуби, і його серце повнилося злістю й туском. Так простояв три дні. Втрачав віру, втрачав дух, бо дух опирається на діяння, а їх не було. І він рушив далі. Куди — не знав сам. Оминув Київ, виїхав на Оболонь, по якій дзюркотіли в Почайну бистрі мілкі струмки, виїхали на луг, лугом попід Луковим озером з'їхав на гору, й перед ним широко розчахнувся світ, а просто на нього весело й дужо мчала свої води Десна. Мчала од віку в Дніпро, річку його народу, його надій, його розчарувань, його краху. Річку, яка тече в жилах народу, без якої його немає.

По той бік біля гирла вовтузилося в човні троє рибалок, побачивши збройних вершників, заквапилися, налягли на весла, погнали човна за течією вниз до Чортоторію. Над Дніпром, над Десною — над гирлом — кружляли чайки, ловили дрібне риб'я. Гетьман постояв, подивився на Вишгород, йому чомусь подумалося, що на цьому горбі могли стояти кийівські князі, коли правували зі столиці на відпочинковий двір, вони теж дивилися на Десну, й кожен думав свою думу. Не додумали до кінця. То таки були його предки, певно, щасливіші за нього, але і їх зборов розбрат, злі сусіди й важка доля. Сонце зайшло за хмару, воно здавалося чорним, зловісним і чорною печаллю впало на серце. Він повернув коня й поїхав униз.

Чорна меланхолія оповила його вдома. Ходив з кутка в куток, не знаходив собі місця. Думки в голові летіли чорним воронням, одна обганяла другу. Хоч би як хто казав, хоч би як хто думав, а він любив свою Україну, хотів урятувати її, та не знав як. Приклад батька не надихав, а гнітив його. Іноді він аж ремствував на нього, заздрич йому. Батькові все-таки велося, доля сприяла йому, але, розумів, і він вмів взяти долю за гриву. Він не до кінця дійшов до мети. Мусив піддатися Москві, хоч тоді це й не було підданство: багато подібних звичаїв, одна віра й одна боротьба. Але ж те й похилило їх униз. Татаро-монголи не руйнували православну віру, вони привезли з Києва у Москву митрополита й назвали його митрополитом всія Русі. Русі напівмосковської, бо водночас у Москві стояв монгольський бовван і московіти вклонялися йому, ставали перед ним на коліна, приносили йому жертви. І в першу чергу принесли в жертву руський нарід, їм — чуді і мері — було його не шкода. І ось нащадки одного того народу: чуді-мері-московітів-монголів налягають з Москви, й ті ж самі нащадки поганські налягають з Криму, а споконвічний руський нарід — український — потерпає і від тих, і від тих. І немає їм просвітку, немає життя їм, і йому, волею долі їхньому проводирю. Ні, сахався, ніякий він їхній не проводир, він — маленька крихка істота, горобчик у руках всесвітньої Долі. Куди

він ще може кинутись, що зробити? І згадалось, як на ночівлі біля Ржищева до нього з темряви долітав голос кобзаря, у якому його прирівнювали до бусурмана, до татарина. За віщо? Чи ж варто жити, щоб тебе порівняли з бусурманом?

Він хилитався, як билина на вітрі. А вісті до нього доходили все чорніші й чорніші. Багряна віхола й далі гуляла Україною, пекельна людська моровиця оповила обидва береги Дніпра, кривава повінь затопила їх. Його писар Тетеря навів поляків на Черкаси з лютим Чарнецьким на чолі, таким лютим, що не милував нікого, для одпору йому, знаючи, що не помилує, вийшли на стіни навіть орендарі з цадиком, але не стало чого їсти, не стало куль, і скарав багатостраждальні Черкаси Чарнецький, спалив їх, а що лишилося, пустив за димом. Невелике Ставище майже місяць боронилось від ляхів, і вони знищили його вщент. Люди човнами переправлялись з цього берега на той, а ті з того на цей — шукали собі затишку. Й не знаходили. Татари гасаять Україною, забираючи в неволю жінок та дітей.

До Юрія писали запорожці, погрожували йому карами, вони стояли за Москву. Юрій сьогодні погоджувався з ними, а назавтра спохоплювався, на щось сподівався. Він знав, що й вони не захистять, а Москва забере в підданство. Він мучився, термосувався, не знав, на яку ногу стати. І одного дня наказав скликати раду. Все відбувалося так, як і тоді, коли він не захотів узяти булаву й віддав її Виговському. Нині думав, що тоді зробив неправильно, ні, він не був мудрішим і кращим за Виговського, й був тоді зовсім молодим, але якби з самого початку взяв булаву, це б убезпечило її від численних зазіхальників, претендентів, адже принаймні мав на неї більше права, ніж інші, яко син і наступник великого законного гетьмана.

...Осаули одсунули засуви, одчинили ворота, й туди, окрім старшини, повалили чигиринські козаки. Сніг рипів під чобітьми — починався січень 1663 року, на горіхові сиділа сорока й чичекала, неначе передражнявала кого. Старшина й козаки стовпилися біля ганку. В тому колі якимсь чином опинилася зозуляста курка, тицялася, бігала туди-сюди. Над двором повисла напруга, кожен намагався відгадати, навіщо гетьман скликав раду. Врешті він вийшов на ганок у кожусі з коміром із хутра куниці, без шапки й без шаблі. У руці тримав булаву. Вона виблискувала самоцвітами, і блиск той здавався хижим. Гетьман був блідий, він міцно стиснув вуста, приклав ліву руку до серця. Вклонився громаді й тихо мовив:

— Панове старшини і всі козаки. Пам'ятаючи батьківські заслуги, ви вибрали мене на гетьмана, і я робив, що міг, але я не вартий вашої високої шаноби, не здолію йти батьковою стежкою, й не нагородив мене Бог батьковим таланом, та й фортуна йому слугувала, а мені не служить. Хочу попрощатися з вами, виконати своє давнє бажання: відректися від світу й дбати про спасіння моєї грішної душі. Дай вам Боже щастя, виберіть собі нового гетьмана, який зможе визволити вас і від ляхів, і від Москви. Простіть, якщо завдав кому якої кривди.

І поклав на широку ганкову лавицю булаву.

Запала така тиша, що було чути, як пролітають рідкі пухнаті сніжинки. Навіть сорока на горіхові вмовкла. Козаки важко ворочали в головах новину, хоч чимало з них і сподівались на неї.

— Покинь, пане гетьмане, цей замір, — мовив генеральний осаул Ковальський, який стояв попереду. — Ми тебе обирали, прав, як можеш, ми тобі допомагатимемо.

І ще кілька голосів:

— Візьми булаву.

— Пануй, як батько.

З натовпу вихопився наперед Павло Тетеря, не так давно настановлений на генерального писаря, але він самовільно відсторонився від того свого чину, увесь час пробував у Варшаві, здобув ласку в короля й шляхти, і вони бачили тільки його гетьманом.

— Пане гетьмане, що ти робиш! На кого нас покидаєш у такий важкий час. — А сам аж переривався, бажання булави переповнювало його, аж брало корчами тіло. В грудях щось пекло й співало, він трохи не закричав: «Пануй ще», але тихіше прорік:

— У нас нині й немає когось кращого.

Знав: його слова працюють на нього.

Та в цей час десь позаду пролунало:

— Нехай собі йде до дідька, коли з нами не хоче жити.

І ще:

— Злякався, хоче під каптур сховати свою голову. Знайдемо такого, що стоятиме за наші вольності.

Юрій похилив голову й пішов у сні. У нього на очах бриніли сльози.

Він пішов ченцем в Ординський монастир біля Корсуня. Незабаром його висвятили в архимандрити. Гетьманом обрали Тетерю. Претендентів на булаву було троє: Григорій Гуляницький, Виговський, який вже побував гетьманом раніше, а тепер мав чин київського воєводи й сенатора, й Тетеря. Виговського і Гуляницького дехто обстоював з запалом і жаром, але дехто пригадав, як вони побили Москву під Конотопом, а нині сподівалися на порозуміння з Москвою, на її прихильність, і вони заперечили. Тетеря схопив булаву й, залишившись з нею у світлиці сам, вицілював її, підносив угору й сміявся щасливим істеричним сміхом. Не знав, неборака, яка вона важка і як радітиме, позбувшись її.

Юрій ледве дослухав ранішню. Дух його був утомлений, тіло кволе. Бо й майже не спав: ніч була шкварка, небо креслили блискавки, але дощу не було. Так само втомлено дивився на нього Спаситель у терновому вінку, а Божа Мати ледве тримала дитя. Вийшов з церкви. У трапезній теж було спекотно, в голові столу сидів архимандрит, теж втомлений, з пісним обличчям, йому слугували ієромонах та ієродиякон — слуг при трапезах не було. Врешті трапеза скінчилася, Юрій вийшов надвір, у дверях про щось сперечалися рясофорний чернець з мантіїним ченцем — вони пропустили його. У монастирі до Юрія всі ставилися поштиво.

Парило. У небі повільно повзли задумані хмари, терпко пахнули любисток і без. Низько літали ластівки — на дощ. Пройшов садом, вийшов у хвірточку в палісаді — просто перед ним була пасіка. У голові ворухнулася якась вірадна думка: просто перед ним стояла бортна сосна, з неї звисала на мотузці колодка. Згадалося: такі самі сосни стояли на батьковій пасіці, й звисали такі самі колодки. По драбинці він хотів полізти вгору, вже торкнувся колодки, яка заважала, й тоді його схопив за ноги батько. Він сміявся. Й розтовкмачив йому, малому, нерозумному, що та колодка від ведмеда, ведмідь полізе на сосну, відштовхне колодку, й та його по голові — геп. Розсердиться, відштовхне дужче, й колодка зіб'є його з сосни. Батько пояснив: все солодке охороняється й здобувається важко. Враз перед очима затьмарилося: два дні тому отець економ, який їздив у Чигирин, йому розповів, що хутір Суботів знову розорений: і пасіка, і дім, а найстрашніше — церква, лютий Чарнецький викинув з могили кістки його батька та брата й топтав їх кіньми, потім люди позбирали й десь їх схоронили. Юрія охопили такий розпач і така лють, що він не знаходив собі місця. І вперше подумав, що не мав би йти в ченці, що мав би відомстити. Серце йому воляло до помсти. Вузькою стежкою, яка вихляла поміж кущами, спустився до Росі. Річка стрибала по камінню, переливалась потоками, розливалась широкими чистими плесами. Під кущем верболозу сидів з вудками дідок у брилі. Юрій знав, що рибалки не люблять, коли їх відволікають, все ж підійшов. Привітався. Дідок відповів привітно.

— І не нудно вам оце цілий день сидіти над водою? — запитав.

— Не нудно. Вода біжить і змиває все чорне з душі й мислей. Усі недобрі думки — про світ, про життя, про клопоти, а найперше — про смерть, — охоче говорив дідок. — Оце посидиш і ніби прояснишся увесь. А потім прийдеш додому, принесеш з десятків пліточок і окунців, невістка посмажить їх або зварить юшку, а внучата такі охочі до юшки. Вимотають мисочку і гукають: «Сце, сце», і невістка біжить з горщиком. А мені так ловко на душі, і так вони вдячно дивляться на діда.

Юрій сумно подумав, що на нього нікому вдячно дивитися. І ні з ким йому сісти поговорити ладком про мирське, про життя, про світ. Якщо сказати правду: за цей час молитви добряче остирились йому. Він зрозумів, що нітрохи не наблизився до Бога, не набрав у душу тихої святості, навпаки, вона щодалі дужче бунтує, поривається до діянь.

Юрій таки довгенько посидів при річці. Над головою пурхала маленька червоногруда пташка-коноплянка, десь далеко тоскно скрипів журавель, хлюпала біля ніг річка. Дідок упіймав чималу рибину й радів, як дитина. І Юрій подумав, як іноді людині треба мало, щоб наповнити душу радістю, а іноді не наповнити її від незліченних багатств, від найбільших успіхів. Як ішов повз пасіку назад, пасічник врізав йому стільникового меду, поклавши його на листок лопуха. Біля свого покою-келії побачив схилену на лавочці постать: Тукальський приїхав провідати його. А може, не просто провідати: нещодавно приїздив до нього, щоб разом їхати до Білої Церкви — обирати митрополита. Там був і король Ян-Казимир. З'їхалось чимало білого й чорного духовенства, висунули кілька претендентів, але король всіх їх відхилив і раптом запропонував обрати митрополитом його, Юрія.

Юрій спершу розгубився, а потім рішуче запротестував, навіть гаразд не знаючи чого, либонь щось йому підказувало, що він не назавжди розпрощався зі світським життям, що може йому ще треба буде пройти по кам'яних, тернистих дорогах життя. Так тоді й не обрали митрополита. Але тепер Юрій знав, що Тукальський приїхав до нього щодо цього. Тукальський твердий у вірі й твердий у мислях. Віра — це дух, несхитність душі, тільки хто зна, чи вистоїть його душа в цій колотнечі. Гомоніли приязно. Тукальський розповів, як урядує новий гетьман Тетеря. Урядує кепсько, дозволив панам вернутися в маєтки — він, Юрій, не дозволяв, — мається як великий пан, суворий, крутий з простим людом. Тукальський розповів докладно й про те, про що Юрій вже знав: про обрання на лівому березі Брюховецького, про те, що він з Мефодієм обмовив Сомка, буцімто той хотів стати гетьманом на Гадяцьких паках, про які Москва й слухати не хотіла, й про стинання в Борзні голів Сомкові, Золотаренку, чернігівському Силичу й ще багатьом старшинам. Юрій слухав зі скрижанілим серцем, дві великі сльозини скотилися йому з очей. Адже Сомко — близький родич і рідний Україні чоловік, а ще він знав його розум, його твердість, його розважливість, ну як вони тоді не дійшли згоди на греблі в Переяславі? А як могли дійти, в кожного за спиною стояла чорна тінь, приставивши до потилиці пістоля. Не менш прикро вразила Юрія в серце звістка про смерть Виговського, від Польщі, розумів: гинуть, гинуть кращі сини України, лишається непотріб. Тукальський оповів і про польський похід на Україну, як оминали добре укріплені міста, як дійшли аж до Глухова, й Глухів не скурало, стільки штурмів, стільки підкопів — і все марно. З люти, з розпуки розстріляли славетного лицаря Богуна, який не хотів допомагати ляхам взяти Глухів. А тоді підійшли з військом Брюховецький і Ромадановський, і поляки кинулися навтьоки. І всі разом чинили помсту над народом: Брюховецький спалив Чернігів, Чарнецький, вкотре, Ставище, а Ромадановський з військом прийшов у Лохвицю. Ратні московські люди почали грабувати, підпалили Лохвицю, Ромадановський ледве сам вихопився живий, а тоді кричав: «Блядські сини, злодюги, в кров, печінку мати, ви й мене спалите, хіба можна вас кудись пускати!» Неначе обшарпані оскраженілі вовки гасали по Україні та Білорусії, рвали, кусали, гарчали один на одного й знову кидалися рвати.

Так воювали разом російські ратники й українські козаки, така була поміж ними дружба. Чи не найкраще передає її невідомий нам літописець, автор «Історії Русів»: «Козаки тії, будучи в походах разом зі стрільцями та сагайдачниками російськими, терпіли од тих солдатів часті та дошкульні глузування за те, що голять свої голови. Солдати тії, будучи ще тоді в сірячинах та в личаних постолах, неголені і в бородах, себто в усій мужичій образині, були, одначе, про себе незрозуміло високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі прізвиська, як-от: полячішки, татарішки і так далі. За тим дивним звичаєм зивали вони козаків „чубами“ та „хохлами“, а іноді й „безмозкими хохлами“, а ті сердилися за те, зводили з ними часті сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали до них повсякчасно огидою». (А пізніше називали всіх чурками, творили анекдоти про вірменів, чукців, хохлів. — Ю. М.)

І знову Юрій подумав, що не зробив помилки, що не можна йти в підданство до таких людей, не можна вірити в їхню дружбу, яка завжди обертається в ярмо.

Тукальський помітив іскри пристрасті в очах Юрія.

— Ти не переймайся, — мовив. — Радій, що живеш у злагоді з своєю совістю, не наробив лиха більше, ніж від тебе вимагали злі люди. Чогось великого в світі можна досягти тільки насильством, підступністю, брехнею, зрадою. Ти ж живеш молитвами і живи так, — закінчив Тукальський.

Удвох з Тукальським вони поїхали в Городище до Юрієвої сестри. Коли верталися назад, їх схопили польські жовніри.

Їхали скелястою доріжкою поміж двох озерець: там добували камінь для фортеці, й на тому місці утворилися невеликі глибокі озера з зеленястою водою, і раптом з-за кущів вискочили озброєні люди, вхопили коней за вуздечки, відчинили дверцята, двоє сіли в карету з пістолями в руках, двоє — на приступці, ще кілька верхи довкуч карети й погнали на Білу Церкву, і далі, й далі — аж до Варшави. А звідти засадили в прусську фортецю Малаброк.

...У двох фортечних камерах було повно людей, їх помістили в маленькій кімнаті кутової башти, й там, крім них, було четверо. Троє міщан з Браїлова — з них намагалися витиснути викупні гроші, й ще якийсь циган. Усі вони лежали в кутку на соломі. Юрію і Тукальському настелили піл з сирих соснових дощок, які пахнули живицею. Циган був низенький, натоптаний, верткий, шахраюватий і вельми балакучий. Він одразу підсів до них, дістав з якоїсь потайної кишені карти, запропонував зіграти, але обоє відмовились. Не грали з ним і міщани: він уже обдер їх до нитки. Цигана брали на якісь роботи в фортецю, від нього вони довідувалися про вісті з волі. Як от те, що Виговського розстріляли з намови Тетері. І запечалилися обоє вельми. Все-таки Виговський був людиною високого клича, вірний син України, мудрий і зичливий. А потім циган розповів про те, що лютий Чарнецький п'ять місяців штурмував Ставище, ставищани відбивали всі атаки, але не стало хліба, не стало пороху, й вони мусили здатися. Він вистинав їх майже всіх. І потягнув звідти додому до своїх зміїних язвин і по дорозі помер. На його місце — кермувати польським військом — король призначив полковника Моховського, також лютого й підлого, й той далі розоряє Україну. В Польщі скинули в державний казан всі, які мали, гроші, навербували війська, і повів ту галайстру Моховський на ті ж, уже майже дощенту спалені Ставища, а далі на Браїлів.

У цей час на Лівобережжі спалахнув новий вогонь — праведний. По всіх містах люд повстав проти московських воевод, їх разом з військом виганяли геть і встановляли своє правління. Бачачи, що лишається сам, Брюховецький оголосив, що відколюється від Москви. Він ще на щось сподівався, написав до Дорошенка, який на той час прогнав Тетерю. Тетеря забрав усі, які були в гетьманській скарбниці, гроші й все інше, що можна було взяти, й дременував аж за Варшаву. Дорошенко перейшов на лівий берег, взяв Переяслав і почав виганяти воевод з українських міст. Брюховецький повів своє військо назустріч Дорошенку, він все ще сподівався, що об'єднані війська оберуть його гетьманом. Зустрілися біля Опішні, й власне військо забило Брюховецького дубцями. Йй все разом військо кричало: «Дорошенка на гетьмана обох берегів Дніпра!» То був славетний чоловік, серцем відданий Україні. Їх було двоє таких: Богдан Хмельницький і Дорошенко. Обоє відважні, обоє рвйні, невтримні в радості й гніві. І той, і той могли на старшинській раді відрубати руку, піднесену в спротив.

...Дві доби тривав бій Дорошенка з поляками. І стратили сили, й відвагу, й порив обидва війська. Стояли мовчки наспроти одне одного. Дорошенко кликав козаків до бою — не йшли. Тоді він викликав оркестр: «Метелицю». Оркестр вдарив «Метелицю», Дорошенко вихопив шаблю й пішов сам один навприсядки наспроти польського війська. Козаки не витримали, кинулися вслід за ним і побили ворогів.

...І був він обложений у Чигирині московським військом. Кілька років облягали, штурмували його. І на старшинській раді всі вже втратили надію й намовляли здатися. Дорошенко сидів на бочці з порохом, курих люльку. Тоді він одіткнув затичку й повільно почав підносити люльку до отвору.

— Здамося йому, — показав угору, тобто — Богові.

І старшини посхоплювалися, закричали:

— Будемо битися, батьку!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Крутили в небі колесо лелеки, високо-високо, видивлялися далекі краї, проглядали дорогу, висіли, неначе чорно-білі хрести, розіп'яті над грішною землею. А на землі люди крутили смертельне колесо, з гарматних і мушкетних пострілів, з перехрещених списів та шабель. Крутили на незжатому полі, на витоптаній луці — а вони тут скрізь такі — на грузькому болоті за річкою Рів. І вже колесо перехилилося, перехнябилося в один бік, і вже жовніри Моховського втікали, а козаки Дорошенка насідали на них. Олелько вже давно намітив постать у леопардовій шубі поперх броні («рябий собака»), й гнався за нею. Його галай-кінь геть вхекався, вхоркався і вже не біг, а вибехкував обома ногами, вистрибував з однієї ковбани в іншу. Але й білий кінь під Чоманським теж уже басував на місці, осідав на задні ноги. Врешті осів так, що вже не міг випростатись. І тоді вершник звільнив ноги з стремен і стрибнув у болото, загруз по самий пояс, виборсався, побрів, важко вириваючи з твані ноги. Чалий теж вже не міг іти. І Олелько покинув його, пробирався через купини, через ситняг та осоку за Чоманським. Поляки втікали на Гнівань, а гнів людський гнався за ними. Чоманський шугонув у ковбаню, виборсався з неї, покинув рисячу шубу й тепер брався в броні, яка блискотіла то яскраво, то тьмяно, й виблискувала в його руці тонка шабля-сигізмундівка. Олелько теж двічі провалювався, рукавом витер багнюку з лица, високо закидаючи ноги, поспішав за ляхом. Ось уже відстань скоротилася до кількох сажнів. Попереду бігли полем жовніри, які вже виборсалися з болота. Олелько майже сягав свого ворога шаблею. А той зупинився, став на купині. Купина тремтіла, похитувалася, але він підносився над Омельком. Козак глянув у перекошене од страху обличчя пана, і йому згадалася вся наруга, й серце закипіло гнівом. Заходячи збоку, замахнувся. Чоманський підставив сигізмундівку, але надто квола була його рука, надто вона тремтіла від страху, бо шабля випорснула в болото від першого удару козака. Шляхтич похитнувся на купині й полетів сторчка. Олелько рубонув розпростерте в повітрі тіло.

Важко брів на сухе. Лівий чобіт загубився, правий був як гиря. Нарешті ще черідка ситнягу, кілька дрібних купин, і він на сухому. Стрибала перед ним пташка волове очко, промчала черідка крячків, бився в конвульсії поранений кінь, не знати чий — без сідла. Скрізь лежали трупи, кінські і людські — ляхів і козаків. І стояли або лежали перекинуті лясські вози, біля них поралися козаки, дуванили вози. Олелько зняв другий чобіт, примірівся оком, зняв з убитого козака чоботи й одягнув їх. Пішов поміж возами, біля яких валялося всіляке начиння: запасні сідла й вуздечки, бронзовий і срібний посуд, килими, польські жупани, шапки з чаплиними й павиними перами. Йому не було потрібно нічого. В одному критому возі почувся жіночий вереск. Відтулилась вилога, й він побачив спотворені страхом розмальовані личка панянок, то були панянки з шляхетського похідного гарему. Одне личко йому здалося знайомим, він аж зупинився, аж заточився. Килинка?! Вона не верещала — мовчала. Біля сусіднього воза порався якийсь дядько у польській шапці з шишаком. Олелько вернувся до болота, роззувся, поліз у болото й зняв з мертвого Чоманського черес з грішми. Підійшов до дядька, простягнув йому пояс.

— Візьми, тут багато. Вистачить на хазяйство. А тоді забереш оцю дівчину, — показав на Килинку, — посадиш на воза й відвезеш, куди вона скаже.

Дядько заглядав у закомарини череса. Він був повний. Килинка не впізнала Олелька: його обличчя було заляпане багном. І скотилися по його обличчю дві сльози, й згубилися в патьоках бруду. Серце скніло, серце плакало. Але мав іти далі.

Дядько почав запрягати у воза гнідого коня. Олелько ще мить постояв і побрів витолоченим, згарцьованим полем.

Дорошенко наполягав перед королем на звільненні Тукальського і Юрія. Та Юрію і Тукальському вдалося втекти з Варшави. Тукальський поїхав у Київ, а Юрій під Черкаси у Мошнівський монастир. Туди до нього приїхав Дорошенко. Вніс до келії запах вітру, запах пожеж, що заплутався в його чорній кучерявій бороді. Вніс дух неспокою. Говорили все про те ж, як їм бути. Дорошенко розказав, що наказав арештувати ворохоного Мефодія, той втік у Київ, і його арештували там за обман москалі, відправили в Москву й засадили в монастир.

— Цар кличе до себе, — стиснув на гранітному обличчі чорну бороду великим кулаком. — А сам послав на Україну військо, Ромадановський обклав Котельну, я підійшов і прогнав його до Путивля. А що далі? З поляками нам не по дорозі, й з москалями також. Гине Україна!

Стояв посеред келії великий, дужий, валетний. Ніхто не міг зрівнятися з ним силою і мужністю. А отже, нічого не міг вдіяти й він. Була в його серці Україна, але її не було в інших. А вона мусить бути одна на всіх.

І не сказав того, що, погнавши Ромадановського, москалів, покинув військо й помчав у Чигирин. Хтось йому приніс звістку про його молоді жони безчестя, буцімто стрибнула з молодим козаком через пліт, і він полишив військо, вже майже здобуту перемогу яко гетьман обох берегів Дніпра, полишив наказним мало знайомого йому чоловіка — чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного й полетів додому. Все життя потім не міг пробачити собі цього вчинку, все життя дорікав і карався, бо Многогрішний одразу розпочав переговори з Ромадановським, а потім Москва зробила його гетьманом Лівобережжя. Одна мить, мить облудної любові, перекреслила все.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Юрій стояв у церкві перед образом Спасителя у терновому вінку й думав про те, що і в нього на чолі терновий вінок і він вже ніколи не звільниться від нього. Службу правив архімандрит, слугували йому ієромонах та ієродиякон. Юрій вже й сам архімандрит. «Да воскресне Бог і розточаться вразі його», — глухо гудів архімандритів голос.

«Як вони розточаться, як їх стільки, — думав Юрій. — З усіх сторін». Почував томління душі, духа. Служба кінчалася. Вийшов з церкви, погомонів трохи з отцем економом. Того цікавили тільки види на врожай, взятки бджіл, опороси свиней. Підійшов до воріт. Незчувся, як вийшов на дорогу. Дорога була лісова, оминаючи коров'ячі млинці — недавно пройшла череда, — йшов стежкою попід лісом. Враз почув позаду пофоркування коня, стукіт коліс. Зупинився, перечікував. Дорогою їхав віз, напелешканий травою. На возі сидів чоловік. І враз Юрій упізнав погонича — то був Нестор. Нестор також упізнав Юрія, гречно вклонився, скочив з воза. І вдруге прозріння найшло на Юрія: цією дорогою він уже їхав. Але коли?

Вони йшли поруч, Нестор тримав у руках віжки, важкий брюхатий рябий кінь тюпав по дорозі.

— Звідки це ти й куди? — запитав Юрій.

— З лугу, везу траву, — схитнув головою на міцній шиї Нестор. — Скотину тепер випускати на пашу не можна — одразу займуть.

— Хто?

— А хто тепер не займає. Дома все-таки безпечніше. Хоч і там... Я вже двох татар сохірем прикандичив.

Юрій згадав, що сохір — це важкі дерев'яні дворогі вила для сіна.

— І нашого одного. Він думав, що вдома тільки одна Настя. А ось і мій двір.

Хата була з лози, не хата, а халупа, обмазана глиною з кізком, і лісний хлівець. Зате од хати до воріт — яскравий квітник: царська борідка, крокіс, красоля. І город у пониззі розкішний: головаті соняхи, рожевий і червоний мак. Мак вже починав облітати. Нестор розпріг коня, одніс у хлів свіжої, з давким запахом, трави. Посідали на призьбі.

— А ви, ваша вельможносте... — подивився на рясу Юрія. — Чи як вас зараз величати — ваше превелебіє? Була чутка, що ви в тюрмі, в далекій.

— Був у далекій, у Пруссії, в Мальборку. А тоді привезли до Варшави. Звідти я втік.

— Втекли?

— Дорошенко допинався мого звільнення. А тоді прислав двох козаків, один з них Оленько. І гроші. Підкупили вартового.

...Йому згадалася темна ніч і гроза, й слизький мотузок через рів з водою, який перебрели — гаразд, що було тільки попідруки. А вода темна, смердюча, по краях заросла очеретом, з роси вирвалася зграя качок, налякавши до півсмерті. І коні мокрі, й сідло слизьке, й гонитва в ніч, насліпо — Оленько попереду якось бачив дорогу. Він тримав Юрієвого коня в довгому повіді. І Юрій потім не раз думав, що все людське життя — погоня і втеча.

...На поріг вийшла Настя з дитиною на руках. Маля хапало їй за носа, вона сміялася. Привіталася, вклонилася низько.

— А ти зовсім покинув військо? — запитав Юрій.

— Покинув. А яке воно... То одному служить, то іншому. Й не знаєш, за що життям важиш.

— Зараз я насиплю борщу, — сказала Настя. — Борщ вдався. Ви такий їли тільки вдома.

І враз Юрію викільчилась химерна думка: куди діваються козаки. Вони провалюються в борщі, в жінчину постіль, в сварки, в городи... І хіба вони винні? Так влаштовано життя. Він би й сам залюбки посидів на призьбі з дружиною та погойдав на коліні дитя.

— Думаю подаватися звідси, — сказав Нестор, закурюючи люльку.

— Куди?

— Світ за очі. Хіба тут можна жити... Один раз вже побував у татарській неволі, втік.

— Всі ми втікачі. А куди втікати...

— Поїду в кінець козацького поля. Там люди осідають слободами. Є вже й не наші слободи: москалі сербів селять. Й ті допомагають москалям. Добрі з них помічники, особливо на підпалах і на катівнях. Оце ще з'їжджу в Чигирин...

— Приїдеш з Чигирина, розкажеш, що там. Я в монастирі, скажеш — мене покличуть.

Борщ справді був дуже смачний. До порогу ступав тихо, по чисто вимазаній долівці, притрушеній рогозом і дикою м'ятою. І знову в серці світилося осердя світу — дитя, й знову думав, що то найбільше щастя — в родині. І це йому не дано?

...Юрій слухав Нестора у своїй палаті. Звелів келійнику принести квасу, Нестор пив квас і розповідав. Власне, майже все з того Юрій вже знав. І те, що Україна розпанахана надвоє Андрусівським перемир'ям, і те, що тепер на Україні три гетьмани: замість втеклого Тетері від Польщі настав Ханенко, в Чигирині — Дорошенко, який пішов на лівий берег назустріч Брюховецькому, й власне Брюховецький, військо його розідрало, й проти Дорошенка виступив Ромадановський, і Дорошенко побив, погнав його, і той втік у Путивль, і мав би Дорошенко його догнати, добити, але хтось йому сказав, що його молода жінка скочила в гречку, й він покинув військо, помчав назад, у Чигирин, а наказним гетьманом залишив Демка Многогрішного, й той підпав Москві, й Москва зробила його гетьманом Лівобережжя, й Дорошенко тепер б'ється, як риба в сіті, він не хоче служити нікому, але в нього не досить сили й мало грошей, були б гроші, його б, може, підтримали запорожці...

— А люд колотиться, кажуть, що має настати нова Хмельниччина, й будуть лиха великі, бачили в небі меч вогняний вістря на Схід...

— Меч той — небесне тіло, воно мандрувало по небу, — сказав, а самого ніби раптом щось струснуло, закрутило, обпекло кип'ячкою. Такого з ним ще ніколи не було. То, може, даремно він утік у схим, даремно зрікся свого люду, свого краю, він може ще пригодитись йому, він може зупинити ці чвари, об'єднати всі волі в одну, об'єднати цих пошарпаних гетьманів, присоромити їх, примусити молитися одному Богу, одній Україні. Він відкопає батьків скарб — частину відкопав Виговський, частину Брюховецький, але про більшу половину знає тільки він, йому одному про нього сказав батько, — накуплять мушкетів, шабель, гармат, пороху й захистять рідний край. Гомонять про нову Хмельниччину? То добре. Пора їй зайнятися. А він же Хмельниченко!

— Поїдь у Чигирин, нехай Олелько приїде возом і забере мене.

Нестор перехрестився після обіду до образів.

— То давайте я відвезу вас.

— Під'їжджай до монастиря.

Їхали мимо крутих гір, порослих лісом, краєм Черкас — попід самим Дніпром: крізь обпалене листя садів чорніли обгорілі комини, наставлені в небо зводи колодязних журавлів, здавалося, хотіли злетіти звідси, тополі шелестіли спаленим листям — багато разів місто брали боєм і ті й ті, обчухрали його до дна; виїхали на Чигиринську дорогу, в ліву руку слались поля, в праву — луг до Тясмину, й там верби, осоки, густа смуга верболозів. Таке все знайоме з дитинства, таке рідне й дороге. Дорошенко зустрів його скупою усмішкою в густу бороду.

...Глупої ночі одкопували скарб у Суботові. Юрій привів їх на край маленького кладовища, показав хрест.

— Тут.

— Так це могила, тут покійник.

— Немає тут покійника, — мовив Юрій. Він сам тремтів і шулився. Над'їдена скибка місяця то ховалася за хмари, то вигулькувала з-за них. Було моторошно. Юрію здавалося, що хрести рухаються, що від дороги йдуть якісь тіні, й над ними також простерлася тінь.

Дорошенко вихитав хреста й першим взяв лопату. Копали довго. Врешті лопата вдарила по чомусь твердому. Дорошенко ще трохи покидав землю й взявся вивертати чимале барило. З кректанням завдав його й викинув нагору.

— А може, це горілка, — сказав осавул.

— Горілка б хлюпала. Несіть барило до воза.

Йшли до воза. У п'яті сіріла церква — батькова, Богданова. Спомини тислися до голови... Отамо була конюшня, отамо три криниці. Там росла шовковиця з великими сизими ягодами. Щось щімке, затемнене страхом, замлоїло біля серця. Було життя, був він найменшою дитиною, всі плекали його, пестили. І все це минуло, як чорний сон, як марево. І ось він стоїть сам, і немає батька, немає матері, немає брата, сестри розлетілися, як ластівки з-під стріхи, й не зазнав він любові, не зазнав радості, знає тільки напуст, злість, дзенькіт шабель, спалахи пострілів. А мабуть же, він прийшов у світ для іншого. Й що здобув?

...Дорошенко почав ладувати військо. Збирав козаків, наладував трохи молдаван і німців, прикупив гармат. Він збирався йти на Лівий берег, привертати на свій бік козаків і посполитих. Але в цей час випірнув, неначе нечистий з ополонки, Суховій — четвертий гетьман, від Запорожжя, й з'єднався з Ханенком. Юрій поїхав до них, сподіваючись на якесь порозуміння. Він вже знову хилився на те, щоб порозумітися з Москвою, але ж не мав ні прихильників, ні війська. Дорошенко ж, хоч на словах визнав протекторат султана, насправді не збирався служити нікому.

Суховій з Ханенком виступили з Умані, з ними в обозі теліпався і Юрій. Суховій та Ханенко оточили Дорошенка в Стеблеві, над Россю, приперли його до урвища, де внизу по скелях клекотіла бунтівлива річка. Здавалося, Дорошенку надійшов край. Та в найкрутіший момент з боку Гарбузина підоспів йому на поміч Сірко з запорожцями, вдарили на різномасте військо Суховія та Ханенка, й ті втікали. Бігли на Умань, але по дорозі по них вдарила білгородська орда, й тепер кожен рятувався, хто як міг.

Тільки Олелько лишився з Юрієм. І гнав коні воронії, поки вони не вкрились піною, а татари наздоганяли. Тоді Олелько обрубав посторонки, на одного коня підсадив Юрія, на другого сів сам, й знову коні летіли, як птиці, гублячи в траву шматки піни. І врешті Юрієві горло захлиснув аркан. Олелько якимось одбився, добіг конем до лісу, кинув коня й шелеснув у ліс. Юрій не знав, чи він врятувався. Це були білгородські татари з силістрійським пашою. Паша відправив Юрія в Акерман, а далі — в Стамбул. Юрій був ув'язнений у Семивежній фортеці.

...Минали дні, тижні, роки. Все нижче й нижче опускалася душа. Тьмарився, темнів розум. Тільки тіло набирало ваги: їжу давали смачну і в достатку. І постіль — не солома або сіно, а м'які турецькі перини. Вранці сходило сонце. Перший промінь заглядав у ліве стрілчасте віконце високо вгорі. Далі воно осявало всі кутки в павутинні. Відтак загорялися ще двоє, світлими плямами падали на протилежну стіну. І поволі посувалися праворуч. Першим темніло праве віконце. За ним — двоє інших. Темницю оповивала п'ятьма, яка все густіла й густіла.

...Сонце кружляло довкола землі — дні, тижні, місяці, роки, й маліла, маліла Юрієва душа. І вже думки були як заїжджені коні, котрі не хотіли чи не могли бігти. Іноді хотілося жінки, хотілося гаряче, жаско. А більше не хотілося нічого.

...Одного дня зайшов Ібрагім-паша. Він залишив двері прочиненими. І поманив за собою Юрія. Повів його в сад, де доріжки посипані дрібними білими камінцями, де з обох сторін

якісь кущі, обсіпані великими білими, ліловими, синіми, голубими, червоними квітами, де в блискучих клітках павичі з хвостами кольорів всієї райдуги, де високі фонтани й дзюркотливі струмки, які спадають грайливими водоспадами, де лев позіхає в залізній клітці; звідти паша повів Юрія в будинок, довгим коридором, а тоді сходами ліворуч, на балкон, перила якого застелені килимами, на балконі на горі рожевих подушок лежав... султан — Юрій вклонився йому низько — а внизу в залі лунали приглушені голоси, паша вказав Юрію на подушку, той сів, паша присів навпочіпки біля дверей, приклав пальці до вуст, а тоді до вух — мовляв, мовчи й слухай. І Юрій слухав. Він вже досить добре розумів турецьку мову. Внизу відбувалася військова рада. Там сиділи воєначальники — сераскири, паші, аги... І йшлося про похід. Похід на Україну, на Київ, і далі — на Москву. Називали полки, командирів, дороги, якими йтимуть. По тому паша сказав Юрію, що й він йтиме в тому поході, йтиме гетьманом, а ще йому присвоюється звання сарматського князя. Юрій був оглушений тією новиною, але не міг до кінця виважити, що це означатиме для нього. Все-таки він знову гетьман. Хоч і під турком. Але ж і батько його, був час, шукав турецької протекції. Може, під нею він з'єднає Україну. А тоді — майнула й така думка — з допомогою європейських монархів звільниться від турка.

По тому сидів серед широкого двору. З низеньких дверей, з підземелля виводили невільників — українських — і приводили з робіт — з саду, з конюшні, ставили перед ним, паша казав, а товмач перекладав: знають вони, що перед ними гетьман Хмельницький, чи хочуть на Україну, в його військо, в його почет; невільники тратились, міркували: хоч як би там було, але це ж на Україну, побачать свій край, а може, вдасться й утекти, перебігти. Тільки один, з блискучими очима, довгими вусами сказав: це ж йти з турками, ворогами Христа, ворогами батьківщини — не піду. Його скарали. А всіх інших — їх було більше сотні — поголили, нагодували, одягли в козацький одяг, вишикували в козацький стрій з шаблями й прапорцями на списах. І вони пішли в похід за Хмельниченком.

...Військо пливло плавом. Вкрило степ до обрію. Йшло воно під Марсовою зорею, вночі зірки креслили небо, захід полум'янів, степ столочили до тирла, Юрій намагався їхати не в тумульті — трохи збоку. Одного разу з балки вибіг табун дроф, вовча зграя втікала, щулячи вуха, лунала чужа, вже дещо зрозуміла, турецька мова й мова татарська, йшли коні з довгими вухами, йшли дивовижні верблюди, везли гармати важкого заряду й гарби та кочі, повні всілякого начиння. Купами коमाшилися татари, зарізавши присталого коня, ще майже з живого пили з шиї димучу кров, кості валялися по дорозі, й не знати, вже чиї — людські чи звірів. Переправились через Дністер, далі через Буг — переправа була на човнах, а човни на якорях. Іржали коні, ревіли верблюди, верещали чауші, віддаючи команди. Вітер зривав з-під кінських та верблюжих копит розворушений пісок, боляче сік обличчя.

Врешті з піщаних горбів Юрій побачив Чигирин. І серце зайшлося, й стиснуло горло, враз постало перед ним минуле й обпекло терпкими споминами. Турки ставили на горбах великі намети — насамперед для візира і для паші, — поставлено намета і йому. Заходила ніч, вони скакали попереду на конях, роздивлялися. І вже тягли гармати та мортири, й несли коші з ядрами, а великі ядра просто котили. Копали шанці, насипали бурти землі для гармат. Наступного ранку в наметі візира була якась спішна рада. Турки впіймали козака й вивідали, що на виручку обложеному йдуть козаки гетьмана Самойловича, ратники воєводи Ромадановського з калмиками, воєвода Бутурлін і князь Голіцин з особливим московським військом. Це оповів Юрію паша, сидячи на високім барабані біля намета. Гармати почали обстріл Чигирини. Величезні, пудові ядра, лишаючи димні сліди, летіли до міста й били у високу кам'яну скелю. На ній стояли москалі, козакам лишили нижнє місто, ті стояли на стінах.

— Цей похід — славетний, — казав паша, обсмоктуючи рожевого персика. — Нарешті ми скураємо Русь. Буде вона, себто Україна, нашою провінцією, а ти будеш над нею гетьманом, нашим вірним васалом. І підемо далі, до Москви й до Крижаного моря. Й Азов буде наш. А Москва нехай іде в свою холодну Сибір.

Юрій думав про те, що кілька літ перед тим Ромадановський з Самойловичем оступали Чигирин з гетьманом Дорошенком, і засипали його ядрами, й штурмували безугавно, й зламали зуби. І погинуло люду з обох сторін незлічимо. І тоді приїхав до Дорошенка Сірко й сказав: «Про Самойловича кобзарі погані пісні співають. А це вже, Петре, почали

й про тебе. Чи варта булава стількох животів людських». І Дорошенко похнюпився й віддав булаву Сіркові, щоб той заховав її на Січі до кращого часу, а решту клейнодів віддав Самойловичу й передався сам. І поселили його в містечку Сосниці, й сидів він там, немов той сокіл з обтятими крилами.

Юрій сказав про це паші.

— А що як і тепер Чигирин вистоїть. Міцна це фортеця, я знаю, я в ній жив. І стоїть вона у важкоздобутнім місці.

— У нас гармати найважчого заряду. І наші спахії муштровані, до бою вельми вдатні. Здобудемо цей Чигирин, астрологи наші по зірках це прочитали, погріємося на головешках.

Останнє не потішило Юрія. Його душа бралася жаром. Але не жаром звитяги, не жаром перемоги, а жаром тривоги, сумнівів. Почував, що тут повинна вирішитися його доля. Яка вона щербата в нього. Як мало було в нього радості, як багато страху й ненависті. Тільки вона, ненависть, вічна, радість минає, гордість гасне, а ненависть палає. Вона в нього й до Москви, й до Варшави, й до Стамбула, до оцих пихатих турків у аршинних шапках. Он як шмаляють по фортеці, он як ладуються в строї! І як так сталося, що він опинився тут? Хіба він винний? З усіх сторін облягли, не давали дихнути.

А за пашею стоїть причмелений дервіш у химерному картатому строї, з якоюсь хламидою на шиї, з чорними корінцями в руках — ворожить-провіщає грімку перемогу турецькому війську.

До паші підвели захоплених у полон двох городових козаків, двох братів. Що брати, одразу впадало в очі: обоє носаті, губаті, в обох по родимій плямі над лівою бровою. Поруч з пашею стояв товмач, обіч два яничари з оголеними шаблями. Паша щось сказав, товмач, а був він з українців, мовив братам:

— Його осяйність великий паша готовий простити вам, він може взяти вас до себе у військо й нагородити в Криму чи Туреччині садом-землею, аби ви тільки відмовились від свого бога й прийняли Аллаха.

Козаки мовчали. І тоді товмач сказав від себе:

— Погляньте, як гарно світить сонце, як зеленіють верби над річкою. Тільки жити й жити. Ось я, я маю сад у Криму, вівці, три жінки.

— Ти — пес продажний, ти — турецька підтирка, але я таким ніколи не буду. Заткни пельку.

Товмач щось сказав паші. Той взяв зі срібної таці плід інжиру, ворухнув рукою. Блиснула шабля. Козак упав мертвий.

— Ну, хоч ти, дурню, розумієш, де є життя, а де смерть? Ти відмовишся від свого нікчемного Бога?

Менший брат упав на коліна, обняв тіло старшого.

— Я вірую, як і мій брат. Я ніколи не стану бусурманом. Ім'ям свого брата проклинаю вас.

Ще раз блиснула шабля. Паша поклав другу інжирину в рот.

А гармати ревуть, а гармати гуркотять. Кожна несе смерть.

Уже давно довкола Чигирини всі поля, всі дороги, всі підступи політі кров'ю. І вже давно на цих землях господині по всіх городах виривають сапами кістки й складають їх на обміжках. Скільки ж їх буде тепер!

Візир наказав відкласти штурм. Татарські дозорці доповіли, що з того боку Дніпра на допомогу обложеному наближається військо. То були Самойловичеві полки лівобічного рейменту й князь Ромадановський з ратниками і калмиками, і князь Голіцин, воевода Бутурлін з особливими військами, підійшли й стали навпроти Бужина, який потопав у

вербах і кленах, у кучерявих садках. Цар прислав Самойловичу ікону Христового святителя Олексія, її везли між двома кіньми попереду війська. У листі цар Федір Михайлович писав: «Не сподівайтесь на багатолюддя, на силу, на коні і на зброю, але сподівайтесь на Господа, який сотворив небо і землю, і пошле Господь поміч від Сіону. Коли ж підуть чужинці на вас з Голіафом, ви йдіть за Давидом, огорожені надією на ім'я Господа Саваофа, і насправді співайте переможних пісень». Навіть святобливий Самойлович, богобоязливий і не вельми мудрий, подумав: «Яка дурниця, ні Давид, ні Саваоф не заступлять нас від ворожих шабель та ядер».

Візир одразу виправив, аби зашкодити переправі, Ібрагім-пашу з чималою частиною війська, а також хана з татарами, вони осадили берег шанцями й гарматами. Обидва війська стояли одне насупроти одного, вдивлялися одне в одного, розпалюючи в собі лють та звитягу. До Самойловича підійшов остерський сотник і показав на острівце майже посеред Дніпра. Раніше то був півострівце, але літо було шкварке, Дніпро обмілів, він гудів, котив свої води швидко й рвійно. Півострів став островом.

— Отуди на острів вночі затягти гармати, — сказав сотник. — І вдарити з-за тих кучугур. Ми зіб'ємо їх, гармати сягнуть.

Вночі затягували гармати, а також човни, й ховали їх у лозах, у них сіли найвиборніші козаки, й під темну зорю вирушили на правий берег, турки побачили їх, коли козаки вже сягали тичками дна, вогонь з яничарок не зупинив їх. Тієї ж ночі кілька сотень козаків спустилися по Дніпру нижче Бужина й вийшли за спиною в турків і татар. Вони вдарили воднораз. Турки й татари були вибиті з шанців, частина побита, інші відступили на Крилів. Ранком козацьке та московське військо переправилось на правий берег. І пішло до Чигирина.

...Юрій наказав виставити свою корогву на горбі біля намета. На велику його радість, на наступний ранок до нього прийшло кількасот козаків, ім'я Хмельницького чарувало. Особливо зрадів Юрій, побачивши Олелька. Його обличчя було обвітрене, брови осмалені, але очі іскрили, як і раніше. Не забув гетьмана вістовець, вірний козак.

Юрій подумав: якщо він подасться на Україну, то до нього прийде множество козаків. Почав думати про втечу. Сказав про те Олелькові, але той відраяв: поглянь, вашесте, на табуни за наметами, то не тільки пастухи, то варта велика і пильна пантрує за тобою. Я те помітив. Дивляться пильно, не спускають з ока. Будемо терпіти, а там як Бог дасть.

А богів було не один, а два, й бог турецький кидав на бій свою паству. Турки йшли на приступ. Йшли сміливо, густими строями. У ті строї стріляли гармати: смалили будзигани, гриміли шарпанини, гули яструби. Ядра прокладали в колонах широкі просіки. Турки сурмили відхід. Яничари верталися задимлені, в згару, злі, озлоблені.

Турки заклали заряди, зробили в стіні вилом. Козаки вибігли за вилом вперед, зустріли турків мушкетною стріляниною, далі билися списами й шаблями. Інші за їхніми спинами закладали пролом.

Бій закипав, як розплавлене олово на вогні. Юрію все було видно. Он поруч два козаки молотять бойовими ціпами, он ще один гамселиць голоблею, а цей ось... чи йому привиділось? Ні, не привиділось, йому відрубано ліву руку, а він шаблює правою. І не хитається.

Врешті пролом було закладено, й козаки, як було домовлено заздалегідь, побігли попід стінами ліворуч, турки погналися — куди невірним втікати, — й тоді по турках вдарили шарпанини й дробахи (стріляли дробом) і вибили чисто всіх.

Візир качався на постелі — що від злості, а що його доймала подагра. Раніше він сидів у кріслі з ногами, а тепер качався на постелі, два дєрвіші мастили йому пальці на ногах мазями, двое безугавно читали молитви.

Молився в своєму наметі й Юрій. Молився страшно: то за перемогу, то за поразку. Шкодував свого міста, свого козацького народу й молився за них, а тоді в голові вибухала інша думка, а що, коли будуть подолані турки, що буде з ним?

Турки підірвали ще один заряд. У пролом пішли яничари і Юрієві козаки. Мірно били барабани, тісні лави наїжилися списками. Юрій дивився на вали. Нічого не можна було розібрати: де свої, де чужі. І які, власне, свої. Миготіли шаблі, страшно опускалися вниз, спалахували постріли. Олелько ліз по гострому каменю, над самою головою випалила органка — кілька гаківниць одразу від одного запалу — обсмалило чуба, він брався далі. Перед ним ницьма впав яничар, звалений довбнею, довбня звелася знову, а тоді затремтіла й опустилася повільно. Перед Омельком стояв Нестор. Він таки не поїхав на слободи.

Ощир рота, закіптюжене обличчя, важка статура... й враз похитнувся:

— Олельку! Був би вдарив. Бог нас уберіг.

— Не дуже він нас береже, — гірко сказав Олелько.

— Перелазь сюди, підемо до своїх.

— Не можу, Несторе. Там гетьман. Я йому присягав. Нещасний він. Може, ще від чогось вбережу.

З тим розійшлися.

Наступний заряд чигиринці відгадали — перекопали, знищили. Тоді турки почали рубати лозу та плести коші, натоптувати їх травою, землею. Обложені нападали через витічки й випори, одного разу вночі пробілися в турецький обоз, до наметів, нарobili переляку, а самі, захопивши кілька гармат, втекли в місто.

...Юрій випив меду і вийшов з намету; останнім часом він все охочіше прикладався до келиха. Перед ним чорніло поле, згарцьоване, збите копитами, ще далі попереду стояли гармати і били на Чигирин. Ліворуч стояли полотняні гарби, й турки увивали та вкладали їх зовні і зсередини льоном та смолою. А тоді купами оточили гарби й попхали їх під стіни. Козаки стріляли, але дрібна стрілянина не могла завадити. Гарби наближалися під мури. Але, як виявилось, козаки сподівалися того. Вони нарobili зі смоли і лою, добре повкручувавши, начинивши порохом і сіркою, заряди і чекали. Вони більше не стріляли, й турки осмілилися, пішли швидше. За ними йшов Ібрагім-паша з шаблею в руці. Навіть візир виповз з намету й накульгував оддалік. Але коли гарби наблизилися, з мурів ударили всі гармати, а в гарби полетіли підпалені заряди. Гарби почали спалахувати, завалував такий дим, що туркам у ньому не стало продишу, — вони кашляли, хрипіли, вже не бачили, куди йти, і почали втікати. Візир та паша втікали від того диму насамперед. Ібрагім-паша лаявся, рубонув зі злості по шнурові намету, і той бринькнув, як струна.

Довго світилося того вечора в наметі Ібрагім-паші. Вимислювали новий наступ. І вимислили. З пасовиська від Дніпра гнали биків та корів, татари підштрикували їх списками й галасували — турки сподівалися заповнити рови худобою й по ній вибратися на вали. Стояло дике ревіння, лунали крики погоничів, німо стояли злитні турецькі когорти, готові до штурму. Знову козаки підпустили ворога на близьку відстань, й знову вдарили гарматні перуни й рушничні постріли. Худоба ревла, казилася, дровичилася, дим вдарив їй у очі, й вона поперла назад. Давила, топтала погоничів, брала на роги й погнала в поле. Юрій сховався в наметі й чув, як гупотіли ратиці, разів зо два намет хитнуло, Олелько стояв у вилозі намета й списом відганяв отетерілих корів та биків.

Зголоднілі козаки несли з ровів м'ясо.

Вночі Нестор ще з одним козаком пробиралися до Дніпра, де в покинутих на переправі турецьких шанцях стояло російське й козацьке військо Самойловича. Повзли по згару, поміж трупів, потім канавою до кущів і згинці до Дніпра, а там очеретами бралися ліворуч.

...Вони стояли перед Самойловичем обхльостані, мокрі, стомлені, переповідали про чигиринські бої й передали прохання обложених козаків та ратників швидше прийти на поміч, бо далі триматись несила. Самойлович пішов до Ромадановського, й порішили на ранок вдарити на лівий турецький фланг.

Але турки бою не прийняли, полишивши важкі, громіздкі вози, відійшли за річку Інгул. Самойлович і Ромадановський залишили в Чигирині велику козацьку залогу й трохи московського війська, переправились через Дніпро й потягли по своїх домівках.

Турецько-татарський відхід був чорний: Сірко з козаками спалили міст через Буг, переправа була важкою, надто з пораненими, й чимало турків погинуло.

У Стамбулі на візира та Ібрагім-пашу чекала кара. На Юрія султанська немилість не впала, йому була декларована повна султанська ласка, запропоновано жити в Немирові, яко в своїй столиці (увесь правобережний край був під турком), але Юрій оселився в Сороках і писав звітти до козаків звабливі листи, збирав військо. Писали до нього з Варшави. Аж тепер схаменулися ляхи, козаки завжди були їм тарчею-захистом, заступали їх від татар та турків, і вони могли собі солодко бенкетувати у Варшаві та Кракові й по інших містах, споживати мальвазію та білих панянок. Вони слали до козаків слізні листи, обіцяючи їм медовії й молочнії річки, свободу та щасливе життя.

Юрій сидів у наметі біля ведмедика з медом, який стояв на маленькому похідному столику, поруч ведмедика горіла велика товста свічка з лою та також стояв кухоль. Ще одна свічка — тоненька — мерехтіла в дальньому кутку намету. Хмельниченко сидів похмурий, замислений. Вилога намету відхилилася, увійшов писар, вів за руку якусь дівчину. Вона ніби й не вpirалася, але ступала несміливо. Це була маркітантка.

— Ваша честь, я привів ось цю дівчину розвіяти нудьгу. Вона дуже гарно співає. — І шепотів їй на вухо: — Ти можеш тут добре заробити. — Й вийшов з намету.

Юрій підвів голову. Дівчина гарна. Рум'янці на щоках, плисові брови, рівна станом, великі перса. Видно, сором'язлива.

Юрій підвівся, став навпроти.

— Які ж пісні ти знаєш?

— Всілякі, — й потупила очі. — Найбільше про любов.

Юрій посміхнувся.

— А що ж таке любов? Яка вона?

— А я навчу.

— Як?

— А ось так.

І раптом з усіх сил дмухнула, свічка погасла. Навет оповила темрява. Світло від маленької свічечки сюди не сягало. Враз Юрій відчув на своїй шиї гарячу руку, він сам не стямився, як обхопив дівчину за стан, притиснув до себе. Та й вона притислася, мовби влипла в нього. Перса вперлися в груди, вони дратували, вони лоскотали. І він уже ловив їх, мацав, м'яв. Його обсипало жаром, він затремтів, немов від стужі. Він їх гладив, м'яв, а тоді пірнув рукою у розріз сорочки-кофтини, намагаючись стягнути голих персів. І він стягнув. Накрив долонею, і в цю мить відчув, що її рука — в його шароварах, і не тільки в шароварах, а бере... бере його найсокровеннішу річ. Він запалав, застогнав. І будь-яка сором'язливість відлетіла від нього, й він сказав:

— Нащо ти збурюєш солов'я. Він і так збурений.

Вона прошепотіла у вухо:

— Бачу, а зараз і попробую. — Й підштовхнула його до похідного ліжка, застеленого кожухом.

І вона — пробувала. І він також, після першого, не зовсім вдалого разу — вдруге, втретє, вчетверте. Він уже не відпустив її до самого ранку. І раював, і спалахував, й мовби кудись провалювався, а потім злітав знову.

Ранком він зняв з мізинця кільце з коштовним каменем і одягнув їй на палець. А тоді дав жменю золотих, вона заховала їх у якусь потайну кишеньку в спідниці. Він розплачувався за чудесну ніч, за те, що відчув себе справжнім чоловіком, мужчиною, що спізнав те, про що тільки мріяв.

...З того дня Хмельниченко, як то кажуть, пустився берега. Були інші легковажні дівчата з обозу, були молодиці, були старші, були вдовиці — він був неперебірливий, він мовби намагався надолужити те, чого не мав раніше. Любовне полум'я підсилював оковитою, медами, заморськими винами. І так втягнувся, що вже не міг без них.

...А по обіді гомонів про щастя з Олельком.

— Ніхто не відає, що воно таке, щастя, — сказав.

— Щастя — це жити в своїй хаті, ростити дітей, орати свою ниву...

Не мав дітей, не знав, що воно таке.

— У кожного своє щастя, — мовив Хмельниченко.

— Правда. У одного — слава, в іншого — друзі, ще в іншого — багатство.

— Ти забув про одне.

— Про що?

— Про любов.

— Химерна це птиця, вашмосте. Іноді вона ширяє високо-високо, іноді летить понад землею. А ще: пістрява вона, пишна, а потім те яскраве пір'я облітає.

— А що лишається?

— Супокій, плече вірної людини, тиха радість. — Говорив про те, чого не мав.

Турки перебули зиму й знову рушили на Чигирин з іще більшим військом, злучившись у степу з кримською ордою. І все спочатку було майже так само. У Чигирині зачинились козаки — два полки, Сердюцький і Чигиринський, з полковником Коровкою, а наказним гетьманом був Павло Животовський, і ратники з чільником окольничим Іжевським. І знову з лівого боку йшли на виручку чигиринцям Самойлович та Ромадановський. Ішли, не поспішаючи. Син Ромадановського ще за першого нападу потрапив у полон до турків, і візир Кара-Мустафа надіслав Ромадановському листа, що здере шкіру з його сина й, набивши соломою, пришле батькові, якщо той дуже шпарко братиметься до військової справи.

...Гнувся очерет над Дніпром і Тясмином. Буйні, ситі гнулися, обсіпані паддю роси, трави на луках. Спрагло стрижуть їх голодні татарські й турецькі коні. І пізні соловейки замовкли — така сила війська вештається довкола.

Юрій сидить на горбі біля намету в турецькому кріслі, в якому сидять з ногами. По ліву руку розляглися горби та байраки, попереду Чигирин, місто дитинства, юності: черешневі садки, білі хатки, фортеця на скелі-горі за ними.

Луки толочили, луки перекопували. Турки насипали шанці проти мурів. Вергали чорну, з піском землю, викопували коріння, монети, наконечники стріл. Два наконечники й монету з чудернацьким профілем приніс Юрію Олелько. Хмельниченко перекинув їх з руки в руку.

— Не теперішні це стріли, бронзові наконечники, давні. Хтозна-чиї вони — римські, скіфські, монгольські? Хто тут не побував на наших землях: монголи з татарами, а ще раніше скіфи, люди такі кочові, як татари, й ще давніші завойовники. Усім кортить наша земля.

— І коли це скінчиться, — сказав Олелько. — Йдуть і йдуть. Турки, ляхи, москалі, — всі вони однакові, як і оті, як ти кажеш, вашмосте, монголи. Немає їм упину, немає їм

стриму.

— Скінчиться тоді, коли ми самі визволимось.

— Коли це буде, як це буде...

— Не знаю. Батько мій трохи не сягнув цього. Чогось не вистачило.

— Чого?

— Удачі. Фортуни. І... трохи розмислу. Пішов під Москву на нашу погибель.

— А ви... ви... — затнувся Оленько, — вашмосте, на що сподівається?

Юрій похилив голову.

— Вже майже ні на що. — А сам подумав: «А жити треба, а жити хочеться. Он мальвазія яка солодка, он Каська яка гарна». — Мав стояти до кінця. У нього було з ким. Не те, що в мене. Вогонь і криця правлять світом. Він умів ними володіти.

— Допоки кружляє довкола землі сонце...

— То неправда. Земля кружляє довкола сонця. Це доказав один чеський мудрагель.

— Чув про таке. Однак не вірю.

— І правильно робиш. Вір тільки собі.

...А вже гули турецькі гармати, кидали в місто ядра, кришили мури, трошили фортечні будівлі. Палали в місті хати, палали хмари — на вечір все небо налилось червінню, а позаду наметів йшла жвава торгівля: маркітантки торгували ятаганами, інжиром, порохом, піріжками, верещала на все поле Каська, та, перша Юрієва пасія, вона впіймала одного турка з личманьми — фальшивими золотими. На ніч вона прийде до Юрія в намет, він не цурався її гарячої невиситимої ласки.

Турки так стиснули Чигирин, що звідти вже стріляла тільки одна гармата — з-за Козиного Рогу, всі інші порозбивано, подавлено.

На допомогу чигиринцям знову йшли князь Ромадановський і гетьман Самойлович. Ромадановський не поспішав: пам'ятав, що його син у султанових лабетах, часто зупинялися на перепочинок, пасли коні.

— Треба поспішати, — казав Самойлович.

Ромадановський поскубував густу з просивиною руду борідку, золото грало на його ферязі, покусував нижню губу:

— Поспіх шкідливий, потимомо військо...

Козацькі полки — Чернігівський, Ніжинський, Лубенський, Миргородський — першими підійшли до Дніпра. І стягнули човни й, не чекаючи Ромадановського, вдарили по правому берегу, біля села Шабельники, й збили турків, які заступили їм шлях, й одразу зробили на правому березі траншемені — оборонний насип. І пішли далі. Довідавшись про те, візир Мустафа вирішив перетяти їм шлях і виправив на Стрільникову гору, яка лежала на шляху з Бужина, сімнадцять пашів з яничарами й частину орди. Через гору була одна-єдина дорога — Кувичинський узвіз, й по ньому, під мушкетним і гарматним вогнем, рушила козацька піхота, а за ними й ратники, й вийшли на гору, а тоді туди вимчала козацька кіннота й налягли всією силою, й турки побігли вниз, до Тясмина, стовпилися на мостах, споруджених ними ж, і мости обломилися, й багато турків попадали у воду. Візир Мустафа періщив замашним гнучким нагаєм пашів, і татарських от-аг, і всіх, хто потрапляв під руку, й всі розбігалися, куди очі бачать.

Тієї ночі, під ранок, Юрій ще раз спробував утікти. Десятеро коней було пущено на пашу за татарським табуном, уночі ярком занесли туди сідла, а перед досвітком Юрій, Оленько й ще восьмеро козаків пробралися до коней, посідали їх. Спершу їхали повільно, а потім пустили коні вчвал. Світало. На сході розпливалася, набирала червіні чимала пляма. У траві біла перепілка. І раптом з-за ліска напереріз вилетів татарський чамбул.

Хмельниченко біг конем далі, а Олелько з козаками повернули на татар. Олелько вертів у кисті шаблю, розминаючи руку. Просто на нього летів на кошлатому чахмуті вузьколиций татарин. Бачив ошир рота, бачив юшман — легку дротяну ворочку. Зчепились. Коні завертілися, злий, з маленькою зміною головою татарський башмет намагався вкусити Олелькового аргмака, а той шулив вуха й відвертався. Татарин не затуляв рота. Дзвеніла сталь. І коли татарський башмет підкинув копита, затулив головою Олелька, той звівся в стременах, й тільки-но башмет опустився на землю всіма чотирма, рубнув татарина по шиї. У того на голові була місюрка з дротяною сіткою на плечі, Олелько перетяв кільця сітки й дістав татарина. Але й той, низько зігнувшись, потяв вістрям шаблі Олелька в груди. Татарин сповз з сідла, а Олелько ще доїхав до Юрія й сказав:

— Вертайтесь мерщій, там другий чамбул, він перехопить вас, — і впав на росяну землю.

Турки вчинили сім підкопів, підірвали їх, й почали злітати вгору чигиринські стіни, привалювати козаків, інші були обсмалені, що й не впізнати в них людську подобу. Хмари налилися червінню, гуділи ліси за Чигирином, надто Чорний ліс, тривожно кричали птахи. Сердюки з городовими козаками відбили три яничарські налоги, в тій веремії, в тому сум'ятті гайдук, служка його преосвященства Йосипа Тукальського, виніс тіло митрополита на власних плечах і приніс до обозу Самойловича. Ромадановський з Самойловичем не вельми добре дбали, не дали допомоги обложеним. Налякані громом вибухів, пожежею, жителі Чигирина кинулися до втечі: бігли жінки, волочачи за руки дітей, дибали старі діди й баби, стояв плач і лемент, й городові козаки, а з ними й сердюки, були захоплені втечею, стовпилися на старому мосту, міст обломився, й втопилося багато людей.

Тясмин наповнився трупами. Турків, які напірали ззаду, якийсь час стримували козаки Гадяцького полку — й погинули під шаблями, інші люди бігли через чигиринську греблю вздовж стін і рятувалися в козацькому обозі, а сердюки стали біля церкви Святих Апостолів й боронилися до смерку, турки ж підпалили місто з усіх боків, сердюки піднялися на замкову гору, де в замку сиділи москалі, й разом з ними понабивали доверху порохом гармати та, підпаливши всі замкові дерев'яні будівлі і відступивши серед палаючого міста до греблі, втікали по ній.

...Юрій задрімав, сидячи в кріслі. Опівночі його підкинув страшенний вибух — то зірвалися гармати в замку, а з ними й пороховий погріб, й освітілося небо, й освітілося поле, й знявся лемент в турецькому таборі, там уже гадали, що настав кінець світу. А коли вже все стихло, упокоїлось, гримнув ще один вибух, то розірвалась на шмаття ще одна, найбільша, гармата.

Юрій вийшов з намету. Світив місяць, тріпотіла його короковка з білим хрестом, яснів Волосожар. І мерехтіла, все зменшувалась і зменшувалась та, його Зірка, примеркала, гаснула. Юрій не спав до ранку. Ходив біля свого намету й бачив, як ходив візир, як до нього підлітали вершники, й він віддавав їм якісь накази, й вони мчали в ніч. І не спали Ромадановський та Самойлович, і, коли запалало місто, коли гримнули там, розриваючись, гармати, Ромадановський перехрестився й сказав:

— Кінець Чигирину. Може, це й на краще, щезло це ворохобне, непокірне місто.

Самойлович згадав, скільки разів він недавно добував у ньому Дорошенка, й собі перехрестився.

Ромадановський з Самойловичем потяглися до Дніпра, під Бужин, до старої переправи, до старих шанців, стали там. За ними — розмірений гуркіт барабанів — йшло турецьке військо. Осмаленим, втомленим козакам остобісіла війна, хотілося додому, декотрі намагалися переплисти на той бік голі — нехай вам риба й коші, їх виловлювали, парили канчуками. А бусурмани знову били з гармат, знову напірали, але вже з осторогою. З турками їхав і Хмельниченко, з ним чотири тисячі козаків, з ним охорона — в панцирах, юшманах, з козацькими корогами.

Сарматський руський князь думає свою важку думу. Самотній він у світі, як перст, он уже й Тукальського відвезли до Лубен у важкій ракії. І на кого йому обіпертися, де шукати підтримки? Тільки на турка? І ляхи, й москалі геть ненадійні й підступні, та ще й

слабосилі.

Врешті й турки, стративши военний запал і фантазію, пішли вздовж Дніпра й скурали місто Канів, люди замкнулись у кам'яній церкві, бусурмани обклали церкву соломом та дровами і всіх спалили. Ромадановський і Самойлович не дали Каневу ніякої допомоги. Татари ж розсипались по містечках і селах, брали облов. І, як гірко зауважує літописець: «Паде, паде Україна тогочасна, козацько-руська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній град Вавилон, і що через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали».

Юрій обрав своїм осідком Немирів.

...Ріденькі дзвони бемкали над Немировом. Не вельми бучно стрічали немирівці руського сарматського князя Гедеона-Юрія. Крихка мідь дзвонів падала під ноги коням, зависала над парканами, слалася по брукові. І натовп був ріденький, і вівати поодинокі — усі вже давно обнадіялися, розчарувалися у всіх — тільки якийсь захриплий голос вигукнув: «Слава нашому Гектору!», — але це пролунало скоріше як насмішка. Немає справжніх Гекторів на Україні, немає вождів, лишилися дрібні вождики, славолюбні людці, які гризуться за кістку-булаву, за місце в раді, за найвище крісло.

...Юрій сидів за столом, перед ним лежали новенькі книжки «Твір про всю філософію» Іннокентія Гізеля та видана в Польщі «Монархія Турецька». Особливо йому було приємно тримати в руках книжку Гізеля, адже то був його вчитель. Пригадував, як він заходив до аудиторії, сухорлявий, аскетичний, з густою бородою, яка з обох боків обкладала його обличчя й звисала двома клинцями, його проникливі глибокі очі, міцно стиснені вуста. Він ніколи не підносив голосу, не бив лійкою, але коли заходив, усе завмирало, зашехало, й спудеї схилили голови. Він читав у них філософію, його прозивали Аристотелем.

Юрій зітхнув. Може, це остання книжка, яка вийшла в них, у Києві, адже цар Олексій видав указ про українські книжки, щоб «их слагатели, также печатники или друкари смертью казнены были». Залізними кліщами виривають Україні язика й хочуть, щоб ми їх шанували, славили й корилися їм. Краще вже визнавати над собою турків, чужинецьких чужинців, як оце робить він. Турки на це літо знову готуються йти на Київ, про це ходить погосл, про це йому кажуть самі турки. А може, й кажуть обмальне, може, хитрують, таке за ними водиться, вказують на одну сторону, а самі вдарять в інший бік.

Біля Києва зібралася численне московське і козацьке військо під командою кількох воевод і князів. Наводили мости через Дніпро: на якорях ставили байдаки, а по них прокладали мости, генерал Гордон укріплював верхнє місто, козаки Самойловича піднімали високий вал довкола Печерської лаври. Одначе татари й далі робили набіги на Україну.

Їм протистояли тільки запорожці. Тоді татари разом з яничарами темної зимової ночі підкралися з поля, зняли сторожу й увійшли в Січ. Запорожці пробудилися, прочинили вікна й почали стріляти по яничарах, які заповнили вулички, й вибили їх до ноги, мерзлі тіла довелося волочити кінями й пускати в ополонки в Дніпро. Тоді ж Сірко з козаками написав листа ханові Мурзі-Гірею, сповненого самоповаги й погроз: «Ви прийшли з яничарами і многими ордами Кримськими, і нічною порою, вирізавши нашу сторожу, підіслали до нас п'ятнадцять тисяч яничар з наказом (це ж соромно, не по-лицарськи) всіх нас молодців сонних перерізати, передусить... Але Христос, Бог і Спаситель, переіменив ваш замисел нам на добро. Нашу погибель перекинув на голови яничар. Люди промислу лицарського, люди правого діла, ми не чекали цього заміру, цієї недешкретії... козаки не однієї матері і не одного права діти: один із них стріляє праворуч, інший ліворуч, третій прямо, але добре, що промаху не дають... Не йди вдруге на нас війною, а не то й ми до тебе підемо і не вийдемо з Криму, поки з Божою поміччю всього не розоримо».

Цей застережливий, сповнений самоповаги лист послужив основою відомого легендарного листа, написання якого запорожцями зображено на картині Рєпіна.

Юрій ще раз спробував тріпнуться, послав своє військо пригортати до себе лівобережні

міста й трохи їх пригорнув, дійшов до Лубен, але потім посланий ним наказним Яненко проголосив себе гетьманом і вступив з ним у бій.

Під весну випали глибочені сніги, в тих снігах потонули обидві військові партії, гинули від морозів, безкорм'я. Юрій вернувся в Немирів. Уже була весна. Дніпрові береги вкрив ряст, на лозах білили пухнаті котики, особливо вони буяли на красноталі.

Переправившись через Дніпро, їхали горою, вже розквітали дикі груші, й бджоли гули над головою дзвінко та життєдайно. І враз зіткнулися з трагічною валкою: татари вели облов. Самі сиділи на конях, біля них ішли поприв'язувані сирицею до тичин чоловіки, жінки, дівчата, жінок з дітьми везли й на возах, в одного татарина виглядав з-за спини зі шкіряного мішка хлопчик з обстриженою головою, ревіла худоба, ляскали батоги. Юрію стиснулось серце. Це ж і його вина в тім. Так чи так, але вина. І враз в його очах примеркло, в серце кольнуло, — крайнім у ряду, прив'язаною за шию до сухої тичини, йшла Килинка. Вона була боса, але в добрій одежі, в шовковій сорочці. Певно, татари запали кочу польського війська з дівчатами для забави. Не тямлячи себе, кинувся вперед до татарина: «Відпусти».

Татарин вищирив зуби, як вовк, замахнувся нагаєм, але не вдарив, бачив: перед ним якийсь значний пан.

— Відпусти, псевіро, це моя челядниця, — напірав Юрій.

Татарин подався конем вперед, взявся за шаблю. Але і Юрій був не той, що колись, потягнув з піхов шаблю. Біля татарина стало на конях ще кілька татар. Тоді Юрій шарпнув жупан, розщипнув гаман у чересі й кинув татарину під копита коня жменю талярів. Татарин скочив з коня, брейонув ножем по сириці біля горла Килинки, а сам упав навколішки збирати гроші. Килинка припала до запорошеного чобота Юрія:

— Паночку гетьмане, паночку гетьмане... — й більше не могла нічого сказати.

— Відведіть її до возів, — мовив Хмельниченко. — У Чигирині в мене немає вже двору, побудеш у Немирові, а тоді поїдеш у село. Годі тобі тинятися по лясських кочах, тобі треба ще жати жито й народити козака. — Сам не знав, звідки взялися ті слова.

Від'їхало коней з двоє, й він підкликав осавула:

— Бери сотню й рубайте татарву.

— Так вони ж за домовою...

— Рубайте в пень! — скипів. — Я наказую.

З того почалися його загострені стосунки з турками й татарами. Він не слухався їхніх наказів, чинив по-своєму. Він взагалі став дратівливий, нестримний у словах і вчинках. Гнув, приневолював і власних підданих, збирав непомірний чинш і все те топив у горілці. Топив у ній свою долю й долю рідного краю. Край спорожнів, спливав вогнем і димом, обливався кров'ю. Три звірюки, три драпіжники душили його: лях, москаль і турок.

А ще Юрій уразився на одного немирівського єврея Орука, неймовірного багатія, який зробив великі послуги Кам'янець-Подільському паші й самому султанові (певно, грошові), і Юрію вчинили розшук, три паші здекларували йому смерть.

Ніхто гаразд не знає, де і як погинув Юрій. Один літописець пише, що його скарали турки в Кам'янці-Подільському на турецькому мості, інший — що загинув він біля Очакова, ще інший: «Поляки викололи йому очі, повісили за ребро, мучили всілякими муками й налили олова в рот». Отож, як не міг він знайти захисту й правди в жодній із сторін, так і не знаємо, від рук якої сторони загинув. А ми можемо тільки сказати, що поламав цього зеленого клена життєвий вихор, розвіяв, як билину в полі, стоптав, як молоде жито. А тодішні літописці, які вірно служили Москві, ще й намагалися навести на Хмельниченка чорну тінь — так само, як наводили московські літописці її на своїх царів — Петра III (любив грати на скрипочці — його основна провина) чи Павла I (відмінив смертну кару), бо ж ці царевичі не сягали в діяннях Петра I та Катерини II ні за кількістю жертв, ні за розпутністю, ні за підступністю й брехливістю. Так, не мав Юрій ні військової звитяги, ні глибокого розуму, плив у своєму човнику, куди гнали хвилі. Як

гнали вони інших гетьманів, кращих чи гірших — Виговського, Многогрішного, Самойловича, Дорошенка, як женуть нинішніх, набагато гірших, підлих та зажерливих, прислужливих чужим, ворожих своїм, пустоголових та нікчемних. І гине, як і колись, Україна, й чи зійде над нею сонце?!

м. Київ

ЧАСТИНА ПЕРША

— Діно, виходь за Бориса, — Параска Юхимівна приплющила очі, відкинулася на дві великі, поставлені за її спиною сторч подушки. Очі в неї безколірні, тьмяні, байдужі, вони ледь засвічувалися тільки тоді, коли вона дивилася на дочку. Параска Юхимівна згасала. Смерть наближалася до неї тихо, непомітно, лише вона чула її ходу, в неї вже розпочалося таємне єднання з тими, кого живі не бачать. Повіки підвелися на мить. — Він закінчує аспірантуру і дисертацію, його залишать у Києві, а якщо й пошлють, то в якесь велике місто. Інакше тебе запроторять у якусь Зателепівку.

— Мамо, я вже рік зустрічаюся з Ігорем.

Її голос лунав тихо, але переконливо:

— Мало з ким ми зустрічаємось. А тут — ціле життя... — Повіки підвелися трохи вище. Жовтава блідість обійняла все її обличчя. — Я, Діно, раджу не тільки через те, що Борис — перспективний. Ми знаємо його, він хорошого роду, й сам добрий, не обідить тебе. — І знову приплющила очі. Й вже зовсім тихо: — Він тобі пропонував одружитись?

— Щоб так прямо — то ні. Казав, що хоче, щоб ми завжди були разом.

— От і скажи йому саме це.

Параска Юхимівна знову заплющила очі.

Обличчя Параски Юхимівни було бліде, виснажене, безживне, останні фарби життя полишили його.

Чоловік Параски Юхимівни Ларіон загинув на війні. Перші бомби сорок першого впали на їхнє військове містечко на кордоні. Він схопив зі стіни автомат і вибіг. Через півгодини вернувся на приступці кабіни полуторки, у якій вже сиділо кілька сімей командирів.

— Збирайся швидко. Документи... щось там на дорогу. Поїдеш до своїх батьків.

Він ще вийшов зі всіх тих «котлів». І якийсь час був начальником польової школи в далекому тилу, в Шиморському, там готували сержантів для фронту. А тоді на чолі того училища був одправлений на фронт, на Курську дугу. Й там дістав смертельні рани.

Діна читала два листи тих часів; один з госпіталю, написаний незнайомою рукою, очевидно, Ларіон диктував медсестрі, вона не все розбирала з його мови, бо ж звертався до дружини — Паша, а в листі було — Маша, і Діна — Тіна. А другий лист — батькових однополчан, вони розповідали, як загинув їхній командир полку: на правому фланзі оборони полку склалася важка ситуація, й він побіг туди понад окопами — по окопах було б забарно — і кулеметна черга пронизала йому плечі.

Вони ще якийсь час жили у військовому містечку в Шиморську, Діна носила з солдатської кухні казанки з солдатським гороховим супом і перловою кашею, а тоді матері погіршало, й вони втрюх — Параска Юхимівна, Діна і її менший брат Толя — поїхали на Чернігівщину до батьків Параски Юхимівни, Дініних діда та баби. Параска Юхимівна під час евакуації, вистрибнувши з вагона, впала на шпали, в неї розвинувся кістковий туберкульоз, який останнім часом перекинувся на легені. Її дні вже полічені десь там, і думки її зосереджені на дітях, насамперед на Діні, яка, одружившись, виведе в люди й братика.

Вони йшли київськими горбами, київськими парками від філармонії, через Місток Коханья — кажуть, хтось колись через нещасливе коханья з нього викинувся і розбився, мимо стадіону «Динамо», зупинилися над урвищем, відгородженим невисокою огорожею з гнутих металевих прутів. Діна дивилася на заріччя, на зелену хвилю садів і лісів, над ними простяглася небесна блакить, по якій на овиді були розвішані білі-білі хмарки,

неначе дитячі льолі.

Серце Борисові стискалося — Діна через два дні поїде на переддипломну практику до Молдавії.

— Діно, ти поїдеш, — подивився їй в синющі очі, — а у мене в серці вже зараз така мжа. Я все мрію, що ми будемо разом.

— А ми й будемо, — мовила вона, і на її кармінові губи лягла усмішка.

— Діно! — спалахнув Борис. — Ти... ти згодна бути моєю дружиною?

— Так, — рівно відповіла вона.

Борис у душі шаленів, крута, терпка хвиля заповонила його, він не знав, що йому робити: цілувати її, але ж він ще жодного разу її не цілував, та й тут на доріжках люди, він і в темні кіно ніколи не одважився взяти її за руку.

— Діно, Діночко... Завтра ми підемо в ЗАГС.

— Я ж через два дні їду.

— Я хочу, щоб ти поїхала вже моєю дружиною.

Її погляд і думка були десь далеко, може, вже в далекій Молдавії.

І раптом вона тихо:

— Я не можу принести тобі щастя.

— А кому?

— Нікому. Така я є.

Він подумав, що це її дівоча химера, й усміхнувся в думці.

Він таки вмовив її, й наступного дня вони йшли пощербленими сходами районного ЗАГСу. Дебела тітка у вовняній кофті їм пояснила, що нещодавно уведено правило, за яким ті, що хочуть одружитися, мають пройти двомісячний іспитовий термін. Борис хотів подати заяву зараз, але Діна сказала, що подадуть після її повернення.

Прощальний вечір провели на тих же кручах, тільки тепер на обрії хмари йшли тугими валами й небо над головою було сіре, похмуре. Проте воно вже не могло потьмарити радості в Борисовій душі, огорненій світлою хмаркою прощальної туги. Діна знову дивилася на заріччя, а він — на неї. «Герцогиня — і вперше: моя герцогиня». Так, цим епітетом він нагородив Діну давно, саме таких бачив він герцогинь у старих книжках, зокрема в шеститомній історії І. Єгері: високе чоло, великий рівний ніс, великі губи, важка хвиля чорного волосся, яке спадає їй на плечі. Краса і... трохи холодність. Він не раз ліпив епітети до неї: красунька, «броская», зваблива, і — жоден не підходив, підходило одне — красива дівчина.

— Діно, я ще хочу з тобою порадитись...

Вона подивилася на нього, він був ніяковий і зворушений. Біляве волосся розтеклося на два боки, в сірих очах заміря і ніби страх.

Внизу загув пароплав, він плив кудись туди вниз, удалеч, вогні на ньому вже світилися, й він кидав золотаві відблиски на воду.

— Діно, я закінчую аспірантуру... мені натякають, що може бути місце на кафедрі. Може... Сказати правду: викладацька робота мене не вабить. Я півроку читав спецкурс — підміняв хворого викладача, і в мене це не досить добре виходило. Я не вмю володіти аудиторією, навіть промовляю не дуже чітко. А тут пропонують місце в журналі, просто

зараз. Місце відповідального секретаря. Я в них кілька разів друкувався.

— А що це за звір? — запитала не вельми зацікавлено.

— Це... це, — і в голосі пробилося щось схоже до гордоців. — Це... Ну, от в армії. Є командир дивізії, і є начальник штабу. То оце воно. Третя особа в редакції: головний редактор, заступник і відповідальний секретар. Мене трохи лякає... Я не знаю специфіки цієї роботи. Але головний каже, що це не складно, оволодію: ти, мовляв, освічений, беручий, розумний. І от не знаю.

— Я не знаю тим більше.

— Розумієш, ще одне. В редакції ми... Я... ну є можливість незабаром отримати квартиру.

І знову Борис ходить горішніми парками. Тепер сам. Діна поїхала. «Уехал поезд на красных колесах, и осталась тоска по нем», — прибилося звідкись, з якогось роману. А туга така оповила його, аж темніє в очах. У душі порожнеча, на серці мжа, й смуток, смуток, смуток. Він ніколи не думав, що такою густою павутиною може оповити його туга. Отут вона стояла, з оцієї віточки одщипнула листочок. Звідси дивилася на Дніпро. Там і зараз пливе пароплав, пливе в далечінь, несе комусь радість. Й повіз чийсь смуток. Гріє серце думка, що вона повернеться й вони одружаться. Але й вона тоне в безпросвітній тузі. «Та що це я...» — намагається збадьоритися й не може.

Останній місяць Борис працював не знаючи ні дня, ні ночі. Він таки вирішив захистити кандидатську дисертацію, хоч не знав, нащо йому це. А може, й згодиться. І захистив.

Борис перший день на роботі. Редактор — повнуватий, з залисинами, сухий чоловік — познайомив його з колективом. Колектив невеликий — дев'ять творчих працівників і майже стільки технічних: стиліст, коректор, технічний редактор, друкарки... І першого ж дня зазнав неприємності. На його столі задеренькотів телефон, — він сидів у одній кімнаті удвох з заступником редактора. Борис узяв слухавку. Неприємний, різкий голос розпитував його: хто він такий, звідки, рік народження та інші біографічні дані, а потім ще й сказав, що він не може сидіти в редакції, бо ще не затверджений у ЦК, у нього, нехай прийде в кабінет 325. Борис увійшов до сусідньої кімнати, а там реготів за столом літпрацівник Колотило — сухорлявий, тонкогубий, лисий, як пізніше довідався Борис, редакційний гострослов. Він реготівся й розказував, як розіграв Бориса, як той розповідав свою біографію, як вибачався. Борис зрозумів: якщо він одразу не одплатить Колотилу, то стане мішенню для його дотепів назавжди. Йдучи на роботу, він зустрів свою знайому Тамару, яка працювала в сусідній редакції, і попросив її, щоб подзвонила ось по такому телефону Колотилу й сказала: «Я як головний бухгалтер затримую вашу зарплату, бо ви невчасно подали звіт. До того ж ви сутяжник».

— Скажіть оце, і все, покладіть слухавку.

Зайшов до кімнати, де сидів Колотило. Той гамселив кулаками по столу:

— Курва, зараза, яке її діло. Дивись, ще й телефон знайшла. Я зараз піду їй зуби повибиваю. Я її, — й підвівся.

Борис зачекав, доки той дійде до дверей, а тоді мовив:

— Захаре, на перший раз я тобі зарплату віддаю, але якщо ти ще раз будеш так ослить, то можу й не віддати.

Всі реготали.

Але з другим працівником, завідуючим відділом Федором Дроботом, було складніше: Дробот — інвалід війни, без лівої ноги — протез, кандидат наук, крутолобий — той лоб насамперед впадає у вічі — жовчний, завжди сердитий, різкий — його побоюються всі в редакції. І саме матеріали його відділу редактор попросив Бориса прочитати після набору. Секретар має читати матеріали всіх відділів, але в жодній редакції секретар цього не робить, Борис знав це, а от матеріали Дробота редактор чомусь доручив йому прочитати. Борис розумів, що його могло чекати. Й ті матеріали читав не тільки три відведені для цього дні, а й суботу та неділю, ходив до наукової бібліотеки, вивчав твори,

про які написано статті, джерела, статті інших авторів. І поклав вчитану верстку Дроботу на стіл, в ній він обережно, олівчиком зробив ряд виправлень, уточнень. Це була зустріч із шаблезубим тигром. І Дробот гримів на всю редакцію, гатив палицею по столу, по рукопису.

Редактор запитав:

— Що таке, Федоре Трохимовичу?

— Як що?! Чого він лізе, що він тямить, наставив тут дурних галочок, наробив безглузких правок.

Редактор стримано сказав:

— Ходімте до мене. І ви, Борисе.

Розіклав сторінки на приставленому столику, тицьнув олівцем.

— Це?

— Неправильна дата. Ця книжка вийшла на десять років раніше.

— Ви певні, ви звірили?

— Так.

— А це?

— Неточна цитата з Драгоманова.

— Та звідки ти знаєш, що неточна? — гримнув Дробот.

— Вона викривляє зміст.

— А ми зараз перевіримо. Драгоманов у нас є, — і поліз до шафи. — Так... так...

— Борис Шустер правий.

— Я не зобов'язаний звіряти цитати.

— Але зобов'язані примусити зробити це автора. І ви, замість подякувати Шустеру, громите палицею стола. А це?

— Просто коректорська помилка. Там не треба «не», — Борис тихо.

— Ось що, Федоре Трохимовичу. Я не буду дивитися далі, а ви сядьте вдвох з Борисом Васильовичем і все передивіться.

Передивившись, Борис сказав Дроботу:

— Я, Федоре Трохимовичу, цього не хотів. Я тільки акуратненько робив виправлення.

Після цього Борис здобув у редакції авторитет.

Від Діни лист. Сухий, в основному про практику, але Борисові він здався квітучою гілкою бузку. Написав їй, не втримався, похвастався, що він — кандидат наук.

І ще кілька балів я заробив у колективу. Мали відправити автору рукопис яко слабкий. Але його протримали шість місяців. Усе обіцяли опублікувати. А тепер... І я спалахнув. Сам не знаю, як це сталося.

— Шість місяців водили людину за носа! До того ж це його дисертація, публікація йому потрібна для захисту.

Врешті редактор сказав:

— Ну... ви праві. Візьміть і допрацюйте.

Всі погодилися. Я попрацював, рукопис опублікували, автор знав, кому зобов'язаний, був безмежно вдячний. І вся редакція зітхнула полегшено.

Поволі знайомився з авторами журналу.

Перший був колишній студент-однофакультетник, Листопад, старший на рік. Борис привітався з ним холодно: пам'ятав, як через нього був виключений з комсомолу й університету студент Грек. У нього в чемодані знайшли працю Грушевського, на це вказав Листопад. Красунчик, чепурун, дівчачур. Коли на зборах хтось запитав Листопада, звідки він знав про те, що в чемодані Грека лежить книга Грушевського, той відповів: «А яким би я був комсомольцем, щоб не знав, що лежить у чемодані сусіда».

Борис розповів про це Дроботу, й той сказав:

— На поріг не пускати його ми не можемо, але далі порогу ходу не давати.

Час був задимлений, як і всі попередні роки, але з тихих плес уже повівали свіжі озонні вітри шістдесятництва. Здебільшого на цих вітрах напинали свої вітрила молоді люди, інтелігенти — студенти, аспіранти, науковці. Влада намагалася згорнути ті вітрила, але скрізь появлялися нові й нові.

Літучка. Редактор ходить по кабінету, вчитує працівникам їхні помилки, недохопи. Його голос гримить осіннім громом. І раптом у паузу «доброзичливим» голосом впадає Дробот:

— Іване Івановичу, ви такий стрункий чоловік, а пузце у вас росте. Мабуть, їсте багато картоплі.

Це він у такий спосіб збиває з нього начальницький тон, начальницьку пиху. Редактор на мить збивається, ніяковіє:

— Це не має ніякого відношення до нашої розмови.

Й далі крокує по кабінету, закинувши руками назад поли піджака. По якомусь часові Дробот вклинюється знову:

— Підкладка у вас на піджаку розірвана, скажіть жінці, нехай зашиє. Чи вона не вміє?

В кутку за довгим столом сумлінно черкає ручкою наймолодший працівник редакції Василь Якимець, нахилиє голову, морщить лоба. Йому соромно за Дробота, але осмикнути його не зважається. Якимець — вправний журналіст, талановитий, улюбленець ЦК ЛКСМУ, він у них на приміті, виступає на різних комсомольських нарадах, пленумах, бо й сам член ЦК ЛКСМУ. Кругловидий, з м'ятим чубчиком, він часто червоніє і ніяковіє. Водночас він по-сільськи розважливий. Хлопці часто підсміюються над ним:

— Ти, Василю, мабуть ще й не цілувався. І не знаєш, де в дівчини перса.

Василь сидить багровий, а сам опускає під стіл руки, стискає кулаки: «Смійтеся, смійтеся, ви ще ось де в мене будете», — й знову стискає кулака.

Так колись воно й станеться.

А зараз він сперечається з Дроботом по статті, яку приніс автор.

— З історії України була викинута Україна. Викинуто все: самоуправління, військо, освіту, — закінчує свою думку Якимець.

— Вона викинута й зараз, — Дробот.

— Ну, ти даєш, — по-простецьки кидає Якимець, і важко зрозуміти, чи каже щиро, чи так, як годиться по службі.

— Москва все повикидала.

— Ти так категорично... До чого тут Москва?

— Один російський дурень може наробити стільки лиха, що тисяча розумних німців не виправить. А ту історію писало багато російських дурнів.

— Та що ти кажеш. Це вже...

— Це не я, а Пушкін. Знати треба класиків.

Борис вийшов у коридор: подалі від таких розмов, а Дроботу треба сказати наодинці, щоб припинив язика.

Зайшов ще один постійний автор, Максим Зоц, він же й працівник редакції. При його з'яві всі якось збадьорилися, пожвавилися, розмовляють з ним по-панібратськи, але в тому панібратстві відчуваються шанобливі, захоплені нотки, повага. Зоц — учорашній аспірант, але ім'я його вже відоме, його гострі, глибокі статті читає широке коло інтелігенції, коли виходить номер журналу з його статтею, в той ранок біля кіоска на центральній площі вишиковується невелика черга. Борис уважно розглядає Зоца — відкрите, приємне продовгувате обличчя трохи схоже на жіноче: тонкі вигнуті брови, маленькі вуха, чітке підборіддя, м'яка правильна мова. Погляд твердий, відкритий. Скромний, але всередині — палкий. Як ув'яжеться в суперечку — його не спинить — увесь аж пащить. І побиває аргументами. Він цікавився своєю статтею. Дробот йому сказав, що стаття хороша, дуже хороша, але одне місце треба вилучити або переписати.

— Все підперто цитатами з великого інквізитора (великим інквізитором у них потайки називають Володимира Ілліча), а решта — інакомовно... По-езопівськи.

— Саме ця інакомовність і засічена у всіх інстанціях. Цензор вилучить, або й зніме всю статтю, буде затримка журналу. — Дробот розігнутою скріпкою прочищав цибух люльки.

— Хлопці, — з пристрасстю, звертаючись до них як до однодумців, мовить Зоц. — Хлопці, якщо ми поступимось один раз, то поступимось і другий, і третій...

— Всі погоджуються, всі переробляють, — Дробот.

— Я не всі. Я забираю статтю.

— Твоя справа. Нас уже задавили штрафами...

Зоц забрав статтю й рвійно сів за свій робочий стіл.

— Правильний чоловік, — мовив, коли він вийшов з кімнати, літредактор Юхим Полікарпович Голубенко. Юхим Полікарпович — зек зі стажем, сімнадцять років провів на Єнісеї та Колимі — не підписав справи, яку йому шив слідчий, мав два розстріли і якось залишився живий. Він добрий, лагідний, як лисичка («пробачте», «спасибі», «дай вам Боже здоров'я»), але в принципових справах — креміль.

— Всі ми правильні, коли хвоста не прищеплять, — буркнув Дробот.

Зоц таки подав статтю, зробив мінімальні правки. Дробот хмурився, буркотів, але врешті підписав статтю. Вона пройшла. Мабуть, мало вагу те, що вони підмогоричували цензора: редактор, заступник, а тепер і відповідальний секретар по черзі водили його в кафе, а ще — надрукували його, цензора, власні графоманські воєнні спомини, переписавши їх разів три. Цензор Іван Харитонович — відставний полковник. Тепер, коли дзвонили до нього, чи можна забрати верстку (а він, вичитавши її, на кожній сторінці ставить печатку), Іван Харитонович казав: «Можна, вісім». Це означало, що він знімає вісім сторінок, вісім

сторінок підбирали з запасу, несли, й Іван Харитонович їх тут же прочитував, ставив печатку, й журнал ішов без затримки. А за правилом цензор мав ці зняті сторінки подати з доповідною головному цензору, а той уже повідомляв відповідний відділ ЦК.

Борис написав Діні три листи, а від неї був тільки один, перший.

Працювати ставало все важче. Цензура, ідеологічні пастухи оточили журнал щільним кільцем червоних прапорців. Борис відчував, як у ньому, з одного боку під враженням прочитаного, розмов у редакції, натяків — Дробот той кроїв прямо, — багато чого міняється. Раніше він вірив у гуманність і демократичні засади, які проповідували згори, вірив, що влада ця моя, з часом ця віра почала надщерблюватися. Ще студентом п'ятого курсу мав доступ до спецфондів і там начитався праць, які перевертали його уявлення.

Студентом другого курсу сидів на відкритих партійних загальноуніверситетських зборах, де громили поета Володимира Сосюру за вірш «Любїть Україну». Погромницьку статтю «Правди» про цей вірш проробляли скрізь, навіть у військових частинах, де служили самі солдати «нацмени» — чурки, як їх називали. А в університеті... Той викладач писав дисертацію за Сосюрою, той рецензію на дисертацію, той був опонентом, той десь тільки згадав. Виключаючи з партії, виганяли з університету. А Борис сидів і не міг нічого втямити. Всі виступаючі казали, що Сосюра оспівав козацьку, чужу Україну, а Борис кілька разів прочитав вірш, а там майорів червоний прапор, гули заводи, скрекотіли комбайни... Тоді за що? Чому всі кажуть неправду? А у вірші є дуже проникливі, щемкі слова: «Кохана не буде любити тебе, якщо ти не любиш Вкраїну». Й закралася до голови крамольна думка: а може, владі, партії не треба, щоб любили Україну? Цур. Геть! Він гнав цю думку, а вона верталася й верталася. Це була перша велика щербина в його червонопрапорній душі. Раніше все сприймалося з підручників на віру. «Найперші, найкращі...» Вони в школі не бігали в червоних галстуках, а носили з лісу хмиз і соснові шпильки на паливо, копали картоплю, пасли корови, але підручникові істини, хоч і не взяті в саме серце, були непохитні. А тепер ось перше велике дупло в душі.

Він намагався залатати його. А вітри студили туди й студили. Забрали з третього курсу семеро студентів за те, що співали українських пісень у кімнаті в гуртожитку й гомоніли, що в колгоспі важко жити, виключили з університету ще одного студента з їхнього курсу, який поставив викладачеві запитання, чому не можна висувати до Верховної Ради не одного, а кількох кандидатів. Усі зачалися, і він теж. Душею відчував небезпеку. А тим часом вже відмічав, що у Києві в установах, на вулиці ніхто не говорить українською мовою, на початку й він сам у трамваї, щоб не привертати до себе уваги, казав: «Передайте, пожалуйте, на два билета». І в магазинах також. Бо одного разу на прохання «покажіть мені, будь ласка, оті шкарпетки» почув від продавчині: «Повторіте человеческїм язиком». О, він був, з одного боку, наївним, а з іншого — дещо вже розумів, воно само торувало шлях до мозку й до серця також: то був не зовсім усвідомлений страх. Людина ще нічого не знає, нічого не зробила, а страх чорною змієюкою вже вповзає в серце. Страх володіє людиною, він один з найбільших рушіїв її діянь.

Він народжується з дитиною і росте разом з нею... Пам'ятав, це було в третьому чи четвертому класі, тоді роздали зошити з штрихованими портретами Шевченка, Франка, Марка Вовчка на обкладинці, штрихи перехрещувалися, увесь клас, вся школа вдивлялися в ті штрихи й знаходили фашистські знаки. «Олено Гаврилівно, я знайшов фашистський знак», — бігли до вчительки. Вона брала ті зошити, несла їх директору. Як стало відомо пізніше, директор не давав тим донесенням ходу, а коли йому про це сказали з райвно, він відказав: «А, дуркою займаються». Через два дні директора не стало.

То була маячня, суцільне божевілля. Всі газети писали про славнозвісного Карацупу, який з собакою ловить шпигунів, його портрети випускали окремими листівками і розповідали про нього по радіо. Всі хлопчачки мріяли стати карацупами. Карацупа — десь там. А тут ось бігли Борисові однокласники (він тоді жив у районному містечку, куди батьки втекли від голоду, батько — воловник, влаштувався на бойні, а мати санітаркою в лікарні) й кричали: «Борисе, а Женьків батько шпійон, ходімо з нами». Квартира у півпідвалі, де мешкав Женько, була відчинена, по кімнаті і кухні гуляв вітер, ворухив якісь папірці. Куди подівся Женько і вся їхня сім'я, ніхто не знав. Борис запитав удома,

але батько нагримав на нього.

Борис трохи не силоміць завів до редакції Діну, щоб познайомити із своїми товаришами. Коли він провів її на вулицю й вернувся, в коридорі наштотхнувся на Дробота, який смалив свою смердючу люльку — з кімнати його виганяли.

— Важко тобі буде, — сказав. Віднедавна вони були на «ти».

— Чому? — здивувався Борис.

— Бо кацапка. Батько русак, кадровий військовий.

На бліде Борисове обличчя лягла густа тінь.

— Але мати з нашого села.

— Вчителька російської мови. Це — не менше за кацапку.

Було неприємно. Борис про це раніше не думав, він одружувався з любови.

І був упевнений, що Діна зрозуміє його.

Прийшов на роботу Дробот. На милицях. З нагородами. У нього на грудях поблискувало два ордени Бойового Червоного прапора. Ліва холоша була пристебнута шпилькою до пояса.

— Ти що, пошкодив протез? — запитав Борис.

Вони стояли вдвох у кімнаті.

— Та... залишив дома казньонну ногу. Викликають у контору глибокого буріння. Може, не загребуть з однією лапою.

Саме тоді пройшли перші, після розвінчання культу особи, арешти, перші відзимки.

Вони знову вдвох у кімнаті.

— Для чого викликали?

— Профілактична розмова. — І після паузи: — За язик. Я так зрозумів. У нас є дятел.

— Хто-хто?

Дробот постукав кісточками пальців по столу.

— Стукач.

— Та ну... Всі такі... прогресивні.

— В кожній організації є. А в нас і поготів.

Прийшла Діна. Вона не повідомила, коли, яким поїздом приїжджає, і Борис зустрівся з нею в гуртожитку. Пішли знову в парк над Дніпром. Діна завжди була небагатослівна. А нині — й зовсім мовчазна. Якесь задумана, замислена. Її не яскрава, а тиха, велична краса спалювала його. Згадалися чиїсь слова: «Гарна жінка вже сама по собі мистецтво». То, може, він так і дивиться на неї? «Ні. Я кохаю її». Він знаходив у собі якісь почуття, яких не знав до цього, хоч і зустрічався з дівчатами, в яких, думав, закоханий. Але тоді цього не було.

Борис дивився на захід, де за дахи будинків ховалося сонце. Призахідне сонце золотило бані церков, грало на них веселками.

— Яке все-таки красиве наше місто, — мовив. — Кращого, мабуть, немає ніде. Воно було й лишиться столицею слов'янства.

— Ленінград не гірший, — сказала Діна. — Мені дуже сподобався.

Борис мимоволі знітився, згадалися слова Дробота: «Важко тобі буде. Кацапка». Але сперечатися не став.

Наступного дня вони подали заяву в ЗАГС.

І враз перед ним постало: де вони житимуть? Він сам мешкав на вулиці Саксаганського, винаймав малесеньку прохідну кімнату, точніше — коридор, привести туди Діну було немисливо.

Почав шукати квартиру. Це виявилось до ката важко. Квартиру в центральних районах було знайти майже неможливо, а ті, які здавалися, — кусалися ціною, він прикидав, що за таку кімнату треба буде віддати половину зарплатні. А жити за віщо?

А тут несподівана новина: їхній редактор сказав, що подав заяву на звільнення, він — доктор наук, переходить на викладацьку роботу. Всі в редакції зрозуміли, що він просто втікає, втікає з мінного поля, йому вже несила зносити ту шарпанину, ті нагінки, які падають зверху. Працівники редакції боялися, що пришлють ідеологічного цербера, що не можна буде й дихнути, редактор їх трохи заспокоїв, мовляв, порекомендував на своє місце Бориса Шустера, оскільки заступник — передпенсійного віку. Не сказати, Борис від того більше зрадів чи злякався. Він не вірив, що його можуть затвердити, а все ж...

Його затвердили: молодий, перспективний, зі званням.

І стало все складніше в сотні раз: Чи то привал короткий, чи тривога. На мене всі рівняються щораз, А я завжди — рівняюся на нього.

Мертвого. Це з якогось вірша. Колишній редактор — живий і обіцяв допомагати, але то слабка втіха.

Затвердили головним редактором. Потішене славолюбство й страх. Колектив радий і намагається допомогти, працюють старанно.

Й одразу перша халепа. Кликали до цензора, це був не той давній їхній цензор — той у відпустці, — а інший. Веселий, усміхнений чоловік з носом-дзюбкою. З рядком золотих зубів під ним. Він зустрів Бориса, потираючи руки:

— Есть новенькое ограниченъце, — радісно повідомив. — Ось прочитайте. Заборонялося мати в редакції набраний запас матеріалів. І віддав Борису верстку. Той погортав, ідучи до дверей:

— А де стаття Максима Зоца?

Цензор протяжно, весело засвистів:

— Фью-і-і-ть. Скрилась в туманной далі.

Отже, пішла нагору. У Бориса неприємно замлоїло під лівою лопаткою.

Борис сидів на засіданні клубу творчої молоді. Цей клуб заснувало комсомольське керівництво на підтримку комсомольських ініціатив, — тоді вони підтримували й

талановиту молодь, — але дуже швидко гору в клубі взяла молодь некерована, критична, — й ЦК ЛКСМУ відхрестився від цього клубу. Борис сидів поруч Дробота. Зі сцени читали вірші — всі з підтекстом. З натяками виступив Зоц — гостро, ризиковано, зірвав шквал оплесків. Ззаду по рядах передавали якийсь папір, його всі підписували. Ось він уже йде зліва по їхньому ряду. Борис зіщулився, знав, що то протестний папір. Сусід зліва передав його йому, але папір перехопив Дробот, мовивши:

— Йому підписувати не треба, — підписав сам і передав далі. Борис зрозумів: йому, редактору, підписувати не можна, бо можуть звільнити. Папір був — проти арештів.

В редакції працювали однодумці. Й це полегшувало роботу. Всі брали в прижмур прицілу прописні істини, всі не вірили передовицям і промовам з трибуни, всі просвіщали один одного: щось десь прочитали чи почули. В балачки встрявав і Борис. Він знав багато історичних неправд, знав, що славнозвісної Переяславської угоди немає, що вона давно знищена Москвою, знав, що Виговський був великим патріотом України й укладені ним пакти з Польщею були найкращі за всю нашу історію, що там три держави — Литва, Польща і Україна, яка називалась Великим князівством руським, — створили конфедерацію; кожна держава зі своїми законами, адміністрацією, військом, наукою, але про це не писала ні царська, ні радянська адміністрація, а тільки поливали цю угоду чорним дьогтем лайки. Він давно впевнився, що не можна покладатися на оті товсті радянські фоліанти, бо там немає правди, тільки на Шевченка, який істину відчував своїм гарячим серцем і навіть про Богдана Хмельницького писав: «Славний, та не дуже», а цар Олексій Федорович, якого радянська історіографія піднесла до небес, прорікав: «А сочинителей малороссийских книг предавать смертной казни». Борис давно хворів цими своїми знаннями, їх не було де висловити та й було це небезпечно. Оце, небезпеку, відчував найперше. Він знав, що крихкий, не сильний, знав міру своєї душі й намагався за неї не виходити. Отже, обрубав крайнощі, намагався не наражатися на гострі списи.

То більше, одного разу він ішов додому з вечірки пізно, близько одинадцятої вечора, й побачив у вікні своєї кабінету світло. Здивувався. Щось запідозрив. Рушив до дверей, але в цей час світло погасло й з дверей вийшов працівник редакції Сільченко і з ним ще двоє. Борис ступив за газетний кіоск. Другого дня закликав до себе Сільченка:

— Що ви робили учора ввечері в моєму кабінеті?

Обличчя Сільченка пішло червоними плямами.

— В усіх кабінетах була перевірка столів. — А далі він подивився ножовим, нахабним поглядом: «Що, комусь розкажеш? Спробуй». Борис знав, що в його столі ніякої крамоли немає, по Києву ходило чимало самвидаву, але він ні від кого його не брав.

Борис знайшов кімнату. Аж у Голосієвому, на Доброму Шляху, у приватному дерев'яному будиночку. Звичайно далеко, але можна доїхати до центру одним трамваєм, немає кухні, в коридорі стоїть плита, на якій варять господарі і варитимуть вони, й туалет в кінці городу. Зате є сад, в основному сливи — сині-сині — й кап, кап, неначе сльози. Борис купив два комплекти білизни, дві подушки й навіть сплетену з лози етажерку, на якій одразу поставив свої книги, а зверху поставив ширпотребівського, міщанського лебедя — лебідку, так він називав у думках Діну.

Вони стояли в тому садку увечері, після того як Борис показав їй їхнє житло. Стовбури слив були замшілі. А сливки виблискували вгорі, наче зорі. Й зір було насипано щедро. Він їй розказував про зорі.

— Вони є великі. Червоні, і є білі карлики, у яких густина матерії неймовірна, один наперсток її важить більше, ніж наша планета, є й нейтронні зірки і є чорні діри неба, які втягують у себе всіляку матерію, навіть зорі, там наші поразки, кривди.

— Куди втягують?

— В антисвіт: якщо є світ, то є і антисвіт. Там, мабуть, є Антиборис і Антидіна. Але ця Діна краща. — Він посміливішав. Обняв її й поцілував у щоку, а далі в губи. Вона відповіла й притиснулася до нього щільно, й він відчув її всю і відчув, що хоче її. Хоче шалено. Й вже не пам'ятав себе, і притискав, і мацав тугі великі перса, й спину, і нижче

спини, й вона не боронилася.

— Діно, ходім до кімнати, залишайся, — шепотів майже безпам'ятно, — вже все одно... хіба щось означає запис у паспорті.

...І все було, як і мало бути, і скрик, і кров, і сльози. І його безмежна вдячність, і ласки. І враз відчув він себе й набагато мужнішим, і відповідальним за ще одну душу, і кращим.

Весілля відгуляли вдома в селі, в саду під яблунями. Танцювали на вулиці — в дворі коров'ячі млинці і калюжі від колодязя — курява стояла до неба. А на городі за тином жовті грамофони пізніх гарбузів, з яких вилітають пізні заспані джмелі. Радів, що весілля в селі, вдома. Посходились однокласники — хто в селі — хлопці заздрили на Дініну красу. Що запам'ятав Борис з весілля... так, так, фотографія, он вона на етажерці. Й слова давньої жартівливої пісеньки: «Бідні були люди, родичі мої...» Так, бідні, рядком на тлі нерівної клинцюватої стіни хати: м'яті бумазейні піджачки і штани, кашкети з великими картузами, ялові й кирзові чоботи — чоловіків небагато, Борисові дядьки погинули на війні — і жінки: старовинні керсетки, спідниці, хустки. «Бідні були люди, родичі мої». Але він виб'ється з бідності і чогось досягне. Вже досягнув. А сягне ще вище.

Федір Дробот сидів за своїм столом, над яким був пришпилений канцелярськими шпильками малюнок: степ і вершник на коні мчить у далечінь, а внизу великими літерами підпис: «Оглянься — за тобою погоня!», і писав. Він писав так, неначе рубав сокирою дрова, мах мах, вперед, назад.

По якомусь часі зайшов до Бориса.

— На, начальничок, почитай.

Начальничком він почав звати після того, як Бориса призначили редактором.

— А що це таке?

— Заява на квартиру.

Борис знав, що Дробот живе в одній кімнаті з дружиною і двома малими дітьми, й кожного вечора відстібає, а вранці пристібає свою «казьонну ногу», а діти бачать і питають, що він робить.

— І до кого ж ти йдеш?

— До першого секретаря міськкому партії. Я ж комуніст...

— Поки не вигнали.

— Жарти в тебе. Я вже тричі обійшов усі інстанції.

Борис погортав заяву.

— На дев'яти сторінках, ніби маком посилено. Хто таке буде читати?

— Прочитають. Ти ось перший.

На столі в Бориса дзеленькотів-розривався телефон. Хтось грубо кричав на нього.

— Хто це репетує?

— Це Свистун...

— Воно й видно.

Перший секретар міськкому. І член політбюро.

— Розпустили ви своїх працівників! Ходять, палицями зуби вибивають. Ви ж якийсь там начальничок, візьміть їх у руки.

Оце «начальничок» найбільше збурило Бориса, й він не стямився, як бовкнув:

— Я маленький начальничок, а ви великий, от би й взяли його в руки.

— А-а, ви всі там такі.

Слухавку хряпнула.

Через годину до Дробота:

— Що там сталося?

— Та що. Я поклав перед ним заяву. А він погортав пальчиком і суне мені лапу: «Добре, товаришу Дробот, розглянемо, товаришу Дробот». А я йому: «Що, я не знаю вас і вашої контори, я за двері, а ви меншому бюрократу. А той — ще меншому, й захарлакаєте». І підсунув йому рукою заяву ближче. А він... він низько нагнувся.

Хоч як було терпко Борисові на душі, але він засміявся:

— Так ти вибив йому зуби чи ні?

— А, пішов ти... Всі ви... начальнички, такі.

Ця історія пізніше мала продовження. Перший секретар мав робити доповідь на жовтневі свята. Комуś її доручили писати, а той — нижче, ще нижче. І нарешті спустили редактору громадсько-політичного журналу Борису Шустеру. Той був вельми зайнятий і передоручив Дроботу. Дробот довго відмовлявся, крехтав, матюкався, але діватися було нікуди й він почав писати. Помічник першого секретаря підганяв (він і підправив дещо, а тоді, як це й робиться, на знак високої віддяки й заохочення їм дали запрошення до залу на урочистий вечір). Перший секретар відчитав доповідь, а тоді оголосили перерву, Борис і Федір вийшли в коридор через бічні двері, а перший секретар через кімнату президії, й зіткнулися ніс у ніс у коридорі. Перший секретар любив проявляти демократизм, він привітався й, не знаючи, що ще сказати, запитав:

— Ну як вам моя доповідь? — Їх тісним кільцем оточили підлабузники.

Дробот обіперся об ковіньку й твердо сказав:

— Прекрасна доповідь. То я вам її написав. Ви ж самі не вмієте.

Борис летів усе нижче й нижче. Вже минув другий поверх, перший, ввігнався кудись у магму. Всі підлабузники бризнули вувсібіч, як горобці, а він стояв і не знав, що робити, куди подітись.

З тим і розійшлися.

Їхав у трамваї, гойдався вагон, гойдалися думки.

«Ні, жити по правді неможливо. Живеш по нав'язаних правилах, і так з дитинства. Скрізь тільки й мови про прогрес. Людина покорила природу... Кого вона покорила? Хіба саму себе. Вона все топче. Звичай предків, потяг до свободи. Он учора бачив галявину конвалій, навернуту сміттям. Хтось викинув машину сміття. У нас все міряють кількістю металу на душу населення. А душу? Саму душу хтось виміряв, хтось думає, як її покращити?» Він кудись посувався, бачив це, розумів, як це небезпечно, й не міг зупинитись. А ще ж лихо, особливо молодій людині, що вона хоче реалізувати себе, як оце і я, вона з головою кидається у круговерть життя, у вир, а він каламутний, у ньому можна плисти тільки туди, куди вказують. Їй нічого не лишається, як прийняти оті проповідунані істини, без них нині нічого не доскочиш. Хіба сам не писав про досягнення

народного господарства, про великі плани партії, за це й помітили, за це і взяли на цю посаду. Ніхто не хоче знайти якусь тиху заводь і дрімати там. Це для молодості антиприродно. Душа рветься й натикається на колючки. Хух, як це важко. І йдеш, куди тебе штовхають. «Наш паровоз, вперед лети». Приїхали, вигружайтесь. Далі колія розібрана. А чи розібрана?

Хрипить радіо, кричить телевізор, галасують на вулицях кияни, витанцьовують, радіють, на Хрещатику мітинг — в космос злітала перша людина — радянський громадянин Юрій Гагарін. А в грудях у Бориса тиск: тепер тиск посилиться, тепер ще менше можна буде надрукувати правди: «Ми он попереду всіх, а ви про якісь невикопані буряки в колгоспі...» Він почувався роздвоєним: і справді радісно, що звершилася велика людська мрія, хіба про це не думав, і воднораз знав, чим це обернеться для спроб сказати якусь правду, для всієї преси. Було досадно, й на себе теж.

Забігла Ліля, співкурсниця Діни, киянка. Манірна, макіяж у два пальці, туші на віях по кілограму. Вертихвістка, їй здається, що всі чоловіки пасуть її очима. Ще на другому курсі вийшла заміж за студента, який швидко зробив кар'єру: «Я на него сразу положила глаз, этот пробйотца».

— Ну як ти тут?

— А нічого. Сад під вікном. Як твій?

— Нормально. Працює.

— Нормально — це що? Який він у постелі?

— Доводиться іноді відбиватися.

— Ой, якби мені такого. А мій... Якщо не розгойдаю, не згвалтую, то спатиме всю ніч. Ніколи не думала, що є такі мужчини.

Діна усміхнулася, згадала, як у селі сусідський парубок привіз дружину киянку і його мати жалілася сусідці (а Діна підслухала):

— Ну, таку курву привіз, таку курву, не повіриш, гола-голісінька до нього в постіль лягає.

— Не може бути.

— От хрест і Бог. Я підгледіла. А він її любить.

— Ну, без цього можна й обійтись, — Діна. — Он Діоген казав, що любов'ю займаються тільки ті, кому нічого робити (вчитала з Борисової книги).

Прийшов Борис. Втомлений, похнюплений, холодно привітався з Лілею, він її недолюблював.

— Борисе, що будеш їсти? Є смаження, салат...

Борис усміхнувся.

Коли він одружувався, то був упевнений, що Діна ніколи не стане хазяйкою, господинею. Міряв її по інших сільських дівчатах. Вона не топила печі (топила бабуся, проворна й шпарка, чистюля), майже не сапала город, не доїла й не пасла в черзі корову — вони отримували, як на село, чималу пенсію за загиблого батька. І Параска Юхимівна наймала пастуха. А тепер бачив, що щасливо помилився: Діна тримала квартиру в чистоті. Варила обіди, прала білизну, ну, господиня не найвищого штибу, а на середню тягне.

— Поїм пізніше.

— Тоді я зготую вам кофе.

— Не кофе, Діно, а каву, — поправив Борис.

Ліля блиснула очима.

— А ти, Боря, націоналіст.

Рвонулося: «а ти дурепа», одначе задавив, мовив крізь стиснуті зуби:

— Я українець.

— І я українка. І люблю Україну.

— А звідки видно, що ти українка? Може, ти туркєня або папуаска. І твоя любов... до речі, по-російськи любов — усе: я люблю матір, я люблю дівчину, я люблю пожрати й навіть, вибачай, люблю посидіти в туалеті. Іноземці, які починають вивчати російську мову, жахаються від такої любові.

— А у вас?

— У нас: я люблю пожрати, але я кохаю дівчину.

Діна мовчки вийшла в коридор. І Борис уперше запитав себе: «Діно, з ким ти?» Він не знав, що й оця коротенька перепалка ляже в його течку в таємній установі.

Ліля пішла. Борис не повертався до тієї перестрілки. Не знав, що скаже Діна, а головне, він з самого початку поклав не передавати їй своїх гризот, не перетягувати її в свій бік: досить йому гризот власних, власних болей, нащо вони їй.

Борис купив і почепив на стіні картину Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Він любив ту картину, подовгу вдивлявся в неї, в ті характерні, виразні обличчя, й бачилась йому десь поруч Запорозька Січ, і Дніпро, й степ за ним, де лисячим хутром гнеться під вітром ковила, а з неї, махаючи крильми, вилітає хохітва, де дикі тарпани мчать у траві й з неї ж виглядають вузенькі очі татарина, а на могилі зорить з-під долоні козак... Й сам бачив себе козаком, і сам стояв у бекеті й видивлявся, чи не заचाївся десь ворог. І йому снівся степ, і по степовій дорозі біжить незасідланий кінь, а він біжить позаду, й волає, і просить коня зупинитися, бо он ген-ген позаду скаче татарський чамбул.

...Він скаче й тут, майже щодня, невидимий, але від того не менш небезпечний.

До кабінету зайшло двоє, чимось невимовно схожі між собою, хоч один чорнявий, худорлявий, другий — білявий, статний, мабуть, схожість у виразі очей: пильних, уважних, але й ніби непевних; передній, худорлявий, дістав з кишеньки посвідчення: капітан КДБ Юрков. Він і розпочав, без будь-якого вступу:

— До вас мав надійти критичний матеріал з села Громи Тернопільської області від Ящука Полікарпа Григоровича, «Сліпці» називається.

— Критичний матеріал? — Отже, це по відділу критики. — Ходімте.

Борис привів їх до Дробота. Сказав, хто вони й що запитують «Сліпці».

— Кажете, Ящук? «Сліпці». Не було такого. Про всяк випадок я ще передивлюся. — Погортав учнівського зошита. — Ні, немає. Та я й так пам'ятав би.

Вернулися до Борисового кабінету.

— Дайте нам журнал реєстрації надходжень.

Борис пішов і взяв у секретарки широкий тлустий журнал, де реєструвалися надходження всіх рукописів і відповіді на них. Кадебісти сіли за приставний столик і почали гортати журнал. Перший раз швидко, а другий — з лінійкою, пересуваючи її по рядках. Не знайшли.

— Мабуть, ще не надійшов. Ось вам наш телефон. Коли надійде, повідомте.

Вони пішли. І враз Борисові ніби полуда з очей спала: він згадав, що Дробот приносив

йому цих «Сліпців».

— Що з ними робити?

— А що?

— Почитай, хоча б один розділ.

Борис прочитав. Це була оповідь про концтабори, не ті, сталінські, а нинішні. (СРСР заявив на весь світ, що в нас політичних в'язнів немає.) Розпочиналася оповідь з того, як з воріт табору виїжджає вантажна машина з тирсою і троє кадебістів штрикають тирсу довгими металевими списами, чи не причаївся там на дні в'язень.

— Ну, що будем робить? — знову запитав Дробот.

— Сам розумієш. Негайно одішли автору за адресою.

У Бориса взагалі погана пам'ять на прізвища, й оті Ящуківі «Сліпці» просто загубилися в ній. Тепер же... Тепер же краще помовчати. Та й не стане він донощиком. Кадебісти прийшли через три дні. Й знову дивились журнал надходжень. Й знову нічого не знайшли. То була якась містика, якесь наслання, недарма — «Сліпці». Бо приїхали кадебісти з Тернополя й одразу знайшли в зошиті реєстрації запис. Він був серед інших, нічим не прихований. І записано, що автору рукопис повернено Дроботом. Зажадали відповідь Дробота. Він писав: «Шановний товаришу Ящук. Ваш матеріал цікавий, але він нам не підходить. Повертаємо рукопис».

За ту відповідь Борису був «втик» з ЦК. За те, що, мовляв, приховали і за таку відповідь.

Не встигли відітхнути від «Сліпців», як заварилося з іншим рукописом. Його приніс професор довоєнних часів Опанас Захарович Литовка. В рукописі розповідалося про університет тридцятих років, зокрема про тридцять сьомий, які тоді ідеологічні градобої стояли, як забирали людей, як жили їхні сім'ї. Написано так, що одірватись не можна, хоч здебільшого й про дуже тяжкі справи. Ось історик літератури, комуніст, який перейшов із Західної України, з Польщі в Радянський Союз. Він і далі працював на більшовиків, навіть і як таємний агент. Переходив кордон туди-сюди. Далі попав під підозру. Був викинутий зі стромовини — бистрини життя. Від нього всі відцуралися, його не навідували — тоді ніхто не заходив до тих, хто попав під підозру, — він помирав удома. У нього була така ж хвороба, як і в Миколи Островського: спочатку відмовили ноги, руки, далі — тулуб, поверталася тільки голова на шиї, а далі відмовила й шия. І ось він лежить на голому матраці посеред кімнати, й ще на підлозі стоїть телефон, все інше дружина продала, аби виручити якісь гроші на життя. А потім — смерть. Й стало ще страшніше (що є страшніше за смерть!), не було як поховати. Останній раз, як він ішов через кордон на той бік, то здав у НКВД паспорт, а тепер без паспорта не ховали. Дружина божеволіла. Її брат бігав по інстанціях. Врешті-таки повезли ховати: за катафалком, запряженим рябою конякою, йшла дружина (її брат побоявся) і ще двоє обтріпаних дядьків — їх прислали з поховальної контори винести труну.

Й інші епізоди, досить моторошні, а були й трагікомічні. Замість одного чоловіка забрали іншого, сусіда, переплутавши двері, й не захотіли слухати, що він не той, який у ордері, — виконували план. Спогади написані яскраво, просто блискуче: Борис із захватом читав їх, зачитував уривки, прочитав і Діні, вона змружила очі: «Й ти думаєш, що їх надрукують?» — «А як же, про це говорив на двадцятому з'їзді партії Микита».

Набрали першу подачу. Але цензор навідріз відмовився підписати їх до друку. Так вони лежали ще два місяці. А потім до редакції прийшов автор спогадів Литовка й сказав, що він, ректор університету та парторг ходили до секретаря ЦК партії з ідеології Василя Васильовича Заціпки й переконали його, і той дозволив друкувати. Тоді Борис сам відніс верстку цензору — Івану Харитоновичу, й розповів про відвідини Литовкою і іншими Заціпки, й той сказав, що дозволяє публікувати.

Іван Харитонович зсунув на кінчик носа окуляри, подивився понад них на Бориса й прорік:

— Мені такої вказівки не було.

Тоді Борис (за підштовхування Литовки) спробував додзвонитися до Заціпки. Це було до ката важко, але таки додзвонився. Заціпка вислухав і мовив (він не вимовляв літеру «р»):

— Не лізьте попелед батька в пекло. Палтія накаже — полізете.

— Я ж казала, — вдома Діна.

А Дробот, якому Борис переповів це, мовивши «отака вона історія», підсумував:

— Будь-яка історія — жінка продажна, з ким спить, того й славить.

— Ну, то з ким спить наша?

— З ЦК.

Діна крутнулася перед дзеркалом, поправила зачіску:

— Я пішла.

— Куди?

— Остання консультація.

— Ти ж не надовго. Ми сьогодні їдемо в село.

В село — це до його батьків, її матері, її діда та баби. Пізніше Борис пригадав, що Діна була якась особливо збуджена, тривожна, але тоді не зауважив нічого. Він скупився на дві хати: оселедців, ковбаси, цукру, цукерок, пряників, і став ждати. Коли ждеш, час взагалі повзе гусеницею по листу. Вийшов у сад. Він уже майже порожній. Тільки на крайній, під парканом, груші-дулі дві груші в порепах, на них лазили оси. А поруч — куш глodu, яріе червоними рубінами і земля під ним устелена великими багряними краплями. Вернувся до кімнати. Спробував читати Ремарка «Чорний обеліск» — не читалося. Почав хвилюватися — Діна вже повинна бути вдома. Знову вийшов у сад, далі — за хвіртку, вернувся. Час летів, як схарапуджений кінь. Третя година. Їхній поїзд о третій. А потім час зупинився. Замлоїлося в грудях: «щось сталося». Тривога розросталася, він навмисне не дивився на годинника, а коли поглянув, була шоста. Далі тривога заповонила його всього, в скроні стукали тупі молоточки, серце калатало. Йі кожна наступна хвилина ставала мукою: «Нещастя, з Діною нещастя». То сідав, то зривався, то вибігав за хвіртку. Сад спохмурнів, темні тіні лягли від дерев на землю, ворушилися там як живі. Не ставало сил. «Треба бігти, але куди? Куди — в міліцію». Йі розумів, що там його тривоги не приймуть: ну, пішла з дому жінка, ну, затрималась, жінки, вони такі — вернеться. Співав і вже замовк вечірній шпак. Над садом креслили чорно-синє небо кажани. Враз він схопився, пронизаний думкою: треба їхати в гуртожиток, до дівчат, з якими жила Діна. Може, вони щось знають.

Сів у десятій трамвай і там сотав трагічні думки. Була одинадцята. Прорвався крізь чергову, підбіг до кімнати. Застукотів кулаками. В кімнаті — вже спали. Двері прочинила й стала в них, тримаючи поли халатика, Дуся — дівка тлуста, дебела, негарна з лица, старша од всіх дівчат — до інституту вона вже працювала муляром. Бориса чомусь не любила. Йі він не знав чому. Мабуть, Борисів вигляд сказав їй багато про що. А тут ще Борис залопотів: «Їі немає, вона загинула, я зараз побіжу в міліцію». Дуся подивилася на нього примруженими очима:

— Біжи додому. Вона прийде.

— Де вона?

— Ну, прийде, приїхав знайомий, — на це слово натисла, — з Молдавії.

Борис пішов по сходах, як ошпарений пес. Двоє почуттів змагалось в ньому: одне — якоїсь полегкості, що Діна жива, а друге — несосвітної кривди, лютої ревності, злості.

Діна була вдома. Переглядала щось у шафі.

— Де ти була?! — з порога закричав Борис, намагаючись не зірватись на вереск.

— У... п... подруги... зат...трималась.

— У подруги в штанях! З Молдавії.

Далі він пам'ятав погано. Кричав, кидався найдошкульнішими словами, які тільки знав, погрожував кулаками й нарешті вирік:

— Все. Розводимось. Завтра. — Й твердо далі: — Завтра розводимось, завтра.

Діна плакала. А тоді впала на коліна й обняла його за ноги...

— Я... вже вагітна од тебе. Ой...

— Звідки я знаю, що од мене.

— Ой... Він по-дурному закохався в мене. Він — пацан. Приїхав, я його не кликала. Ходили по Володимирській гірці. Він плакав...

Гіркота була страшена: вона зустрічалася з хлопцем там, у Молдавії, після того, як вона з Борисом вирішила одружитися. Це зрада. Страшна зрада. Цинічно майнуло в думці латинське прислів'я: «Цнотлива та, якої ніхто не домагається». Розсердився на себе за цинізм. За все.

— Розходимось. Завтра... заяву.

Діна ридала.

— Мама... Це вб'є маму. Вона не вийде.

Ці слова і вирішили... Він не міг стати причиною смерті Параски Юхимівни.

В ліжку Діна знову припала до нього. І він брав її жаско, грубо, майже люто. А тоді лежав з розплющеними очима й думав: мабуть, правий Фройд, що людиною володіє секс. І думав: як тепер житиме. Як любитиме Діну. І чи ще любить її. Й чи є взагалі в світі любов. Справжня, велика. В друзів її не бачив. Та й не можна побачити. Можна. І згадав... у них у селі... Він тоді ходив у п'ятий чи шостий клас. Все село говорило. Була дівчина Валя. Кажали — гарна, він не пам'ятає та й по-справжньому не знав її. І хлопець, Микола, який вчився в технікумі механізації. Він кохав Валю. Вона не відповідала на його кохання, нехтувала ним прилюдно, втікала з клубу, щоб її не проводив. Й одного разу він пробрався до неї в садок, було літо, вікно було відчинене, Валя стояла навпроти дзеркала й чи то зачісувалася, чи то милувалася собою. Тоді в селі було багато зброї, лишилася після фронту, й він вистрілив у неї з гвинтівки. А тоді і в себе, тут же під її вікном.

Борису здалося, що він заздрить Миколі.

Перші дні Борис почувався кепсько: було кривдно й соромно за свою слабкість і за ту майже істеріку перших митей, втікав то на роботу, то в книги. Діна ж малася стримано, спокійно, як і раніше. Стояла біля вікна, він дивився на її різьблений, аж величавий профіль, і туманів від того, хотілося щось зробити, сказати щось різке, й розумів, що це ні до чого.

Й думав про неї, що мав її не за ту, якою вона була. Мав її за мрійливу, екзальтовану, такою хотів її бачити й такою вона йому здавалася. А вона була зовсім іншою. Спокійною, врівноваженою, впевненою в собі, в своїй красі, холодною. І як же швидко він побачив, що помилився.

Так, вона не була його Джульеттою, його Беатріче. То він видумав її такою.

Та й чи є вони в реальному світі, оті Беатріче? І що ж тепер робити? А нічого — жити.

Дні були гарячі, сухі, а ночі грозняні. Грім то буркотів глухо, по-дідівськи, то бив різко. Коротко — яскравий білий спалах блискавки й одразу удар, сухий і короткий тріск, відтак злива, шурхіт віття, шум води, скигління вітру.

Осінь.

Осінь завжди тисла Борисові на душу. Ніби відпливав кудись із чорнобривцями, золотим дощиком, лаплагами, навіть у погожі дні шумить, але кожного дня на півтона нижче. А листя з дерев облітало то поодинокими листочками, то просто роями, оголювало віти й оголювало душу.

Туск, безпричинна печаль. Ні, не безпричинна.

В серці все вигоріло, там — самі головешки.

І в редакції туск.

Зняли — зарізали в повному розумінні — статтю Лози, їхнього постійного автора, розумного, талановитого, дещо прямолінійного Олега Лози. Прямолінійність навіть у зовнішності. Круте, ніби сокирою тесане підборіддя, круті вилиці. Великий ніс, широкі волохаті брови (коректорка, коли побачила його перший раз, сказала: ну й брови у вас, тільки дітей лякають, але Олег лише ніяково, ніби аж вибачально усміхнувся), тільки губи тонкі й завжди міцно стулені — ніж не пролізе. Статтю зняли не в першій, не в другій верстці, а вже коли увесь номер був видрукований — сорок п'ять тисяч примірників — статтю вирізували — була в кінці номера — друкарі їм поробили ножі-скіски, схожі на шевські, працювала вся редакція: один одкривав журнал, другий підкладав цинкову пластинку, третій різав, четвертий чорною печаточкою забивав прізвище автора в змісті.

Працювали два тижні. Навіть технічні працівники. Борис розумів: вони думають про нього кепсько — який ти редактор, якщо друкуєш таке, котре знімають, і в нас ніколи немає ні прогресивки, ні премій.

...Сиділи в кімнаті, хлопці курили, Дробот пахкав своєю люлькою. Борис дивився на малюнок на стіні, козак верхи в степу і підпис: «Оглянься, чи немає за тобою погоні».

Борис думав про те, що погоня є і вона все ближче й ближче.

Говорили про статтю Олега Лози, він був тут, здебільшого говорив Максим Зоц — з дівочими рум'янцями й дівочою сором'язливістю і крицевою непохитністю.

Стаття, як вважали в редакції, була про інтернаціоналізм, про братній вплив російських соціал-демократів Герцена, Чернишевського на українських. Але попереду розповідалося, як раніше, в часи Богдана Хмельницького, в Москві панувала темрява, не було книжок і навіть Біблію, переписану од руки кілька разів, не тільки не розуміли миряни, а й сам піп не знав, що він читає. І тоді з Київської Могиллянської академії приїхав Єліфаній Славинецький з тридцятьма академістами, й переклали Біблію, Псалтир і ряд світських книг. Відтак з Могилянки приїхав Симеон Полоцький і привіз силаботонічну систему віршування — московіти віршувати не вміли, а вже Феофан Прокопович — драму, й був вихователем царевича, а інший українець Стефан Яворський — блюстителем патріаршого престолу. Україна була міцно зв'язана з Європою, звідти брала культурні досягнення й експортувала їх у Москву. А також і свої власні. Музика — насамперед при царському дворі — була вся українська: хор, капела бандуристів, композитори Бортнянський і Березовський, яких пізніше проголосили російськими.

— Дуже ти різко написав про Петра I, — сказав Якимець.

Лоза випнув підборіддя, торкнув по ньому рукою:

— А як про нього можна писати? Катюга. Вбивця. Світом правлять люди ниці, захланні. Що він зробив з Україною...

— Наша історія, — впав у розмову колишній зек Юхим Петрович Голубченко, — це плачі та страждання: скількох посадили на палі, скільки запродалося, скільки хотіло та не встигли. Ми самі... — перейшов на спомини, він таки жив ними. — В мене був приятель, нас разом арештували, він заклав свого вчителя. І коли я став йому казати, він: а що я міг робити, коли він вже визнав сам...

— Чому ж тільки ниці... Скільки борців за народну справу заплатили життям, — не

погодився Лоза.

— А якщо ж перемагали — ставало ще гірше, — це вже Зоц.

— Ну, не можна дивитися на життя так похмуро, — втрутився Борис. Розмова ставала небезпечною, а він же редактор, він завжди боявся влади, хоч думав, що вона його.

— Люди кажуть, що прориваються кудись, а вони тільки дужче застряють самі в собі.

— Чого ж, вони стають мудріші, тонші, — сказав Василь Якимець.

Якимець ішов угору. Минулого місяця він їздив до себе на Сумщину, де ставили помпезний пам'ятник партизанам, і йому, яко землякові, надали слово, й він виступив блискуче, а там був і секретар ЦК КПУ з ідеології, і Якимець йому сподобався, й вже просмокталася чутка, оскільки заступник редактора йде на пенсію, на його місце сяде Якимець.

— Стають все тонші й опускаються морально, — чомусь почервонів Зоц, може, від власної сміливості.

— Сама витонченість дає можливість обдурювати, — набив люльку Дробот. — Гуманізм великих ідей проголошують хитрі дрібні люди. Особливо в наш час. Та й сам прогрес, про який ви триндите, в чому він? У кількості ракет, націлених на Захід? Пудів видобутого вугілля на душу населення? А сама душа? Про неї хтось думає? Виховуємо в табуні. Я оце слухав по гадючнику. (Так називали закордонні передачі, коли хотіли повідомити щось цікаве, а самому «відмазатись», мовляв, слухав брехню). — Скільки української інтелігенції було посаджено...

— Битва за оновлення світу закінчилася, — перебив Борис і зрозумів, що сказав невлад. Це можна було зрозуміти, що в нас оновлення світу закінчилося, все прекрасно, а можна й інакше.

— Я оце довідався, — ні сіло ні впало сказав Лоза, — що знову скоротили програму з вивчення української мови та літератури.

— Я вже й не знаю, де та Україна, — тихо сказав Зоц.

— Вона там, де селяни копають картоплю, — пустив клуб диму Дробот.

— Де вирощують хліб, — Борис.

— Та в нас і хліба того. Всього гарних колосків, що на гербі, — Дробот.

Борис захвилювався. Такі розмови точаться в редакції щодня. Хлопці підхльостують один одного. Це вже зайшло досить далеко. Але погамувати не міг, адже сам думав у такому ключі.

— Хлопці, поговоріть краще, що поставити в центр на наступний номер, — офіційним тоном прорік Борис і вийшов з кімнати. Не хотів виглядати перестраховальником і водночас боявся. Бо й було чого. Згадав про перевірку столів, про Сільченка. Сільченко був не зловредний, не сперечливий, виріс в українському селі, він підтримував хлопців у їхніх розмовах, хоч і рідко впадав у них. Тоді він через півгодини після їхньої розмови про перевірку столів зайшов до Бориса.

— Може, ти думаєш, що я стукач... Я — парторг редакції, через те мені й запропонували. А що я міг?

— Міг тихенько попередити мене, а я заздалегідь порився б у столах. Тоді попередив працівників на літучці, що нині по Києву ходить багато самвидаву, але він, редактор, вимагає, щоб у редакції його не було й щоб менше теліпали язиками.

Борис жодного разу не нагадав Діні про той пекельний вечір, коли розпачливо чекав її, а вона, бачачи його великодушність, намагалася бути ласкавою, готувала йому смачні млинці та голубці.

Їхав у село, сам, без Діни: зима, холод. З вокзалу до центру районного містечка доїхав

розхитаним автобусом, базар був порожній, нікого з села не було. Повагавшись, рушив пішки. За містом — ножавий вітер, текли білі змії поземки. Дорогу перегородив гострий замет. Перебрів. Другий, третій, перекидав валізу з плеча на плече. Відчував, що знесилюється. «Можу замерзнути». І враз почув за спиною якийсь шурхіт. Оглянувся — їхала підвода, буланій кінь, сани глабці. В санях лежав якийсь чоловік. Побачивши Бориса, притримав коня. Впізнав.

— А, чоботар, сідай. Тобі повезло.

Шустер — по-німецьки чоботар, так їх прозивали в селі.

Справді пощастило. Це їхав колгоспний лісник (колгосп має шмат лісу) Федот Голубенко — гіркий п'яниця. Він і зараз був п'яний. Всі знають, що Федот — бузовір і бовкало, через те, либонь, йому все минало.

«Федоте, ти ото бродив по лісу без рушниці й не боявся вовків? Вони тобі стрічалися?» — «Ще й як часто. Бувало, обсядуть». — «І що ти тоді робиш?» — «Виймаю блокнот і олівець, вони думають, що я їх записую в колгосп, і — врозтіч».

...Горобине поле, тут збирав колоски, той самий об'їждчик ганяв їх за наших і за німців, колишній аеродром, його орали після війни, воли приставали в борозні, Ковбикова саджалка — тут ловили дрібних карасиків. Усе знайоме, все рідне, навіть приметене снігом, все тисло на душу. Голубенко тягнув його до себе додому: «Є такий самогон», але Борис відчепився. Ось і знайомий рідний провулок, сусідка тітка Горпина відкидає сніг, в неї руки до колін — свинарка, повідтягувала баняками; колодязь із журавлем у дворі — він для нього дорожчий, ніж вся водопровідна система міста.

Батько, мати. Мати втерла сльозу, батько поважно потиснув руку — пишається перед сусідами вченим сином. Він сам од роду з поліщуківських смолокурів, смолою й живицею весь вік пахтів його рід, материні ще з часів Милуші мочили коноплі в Тереховому болоті й тіпали їх на терниці. Батько був майстровий чоловік — тесля, пічник — мали сякий-такий достаток, організовувався колгосп, він все зрозумів і першим написав заяву, і все (коня, реманент) оддав у колгосп. А тоді був у повіті, в чайній, і один знайомий (робив багатом то хлів, то хату, то піч) шепонув йому на вухо: «Тебе на розкуркулення, в Сибір». — «Мене? Я ж все здав». — «Однаково, є в списку». Він мав голову, не став чекати, покидав на коламашку дещо з начиння, посадовив дітей, запрягся в неї і покотив їх, куди очі бачать.

Жінка підпирала. Зупинився верст за п'ятдесят, там будували аеродром, найнявся — робочі руки були потрібні, навпроти аеродрому через дорогу покинутий клінкерний завод, жили в одній з печей. А заодно будував у сусідньому селі людям хати, клав печі, й вдалося там залишитись, і збудував і собі хату, оце вона.

Наступного дня був у Діниної матері — Параски Юхимівни. Те ж ліжко, ті ж подушки за спиною, той же марний погляд, ті ж погаслі очі, які ледь-ледь засвітилися при Борисовій з'яві. На гостинці — сухий торт і лимони — ледь подивилася, а Борисові зраділа й раптом заплакала.

— Чого ви, Параско Юхимівно, з нами, з Діною все гаразд, вона отримала вільний диплом, от-от знайдемо роботу. Ми купили їй шубу, не щось там — каракулева, але нічого, гріє.

У Параски Юхимівни забриніли безживні губи.

— Я плачу, що ти в мене такий хороший. Боря, я тебе молю, — не покинь Діну.

Борис зрозумів, що Діна розказала їй про свою молдавську епопею.

— Не покинь, Боря, обіцяєш?

Борис мовчав.

— Я не кажу про якісь особливі обставини.

— Не покину, обіцяю.

— І за Толею пригляньте, я хочу, щоб він учився.

— Посприяю, я його піджену й посприяю.

А за парканом, біля якого обіймався з Діною, стояв незрубаний аскетичний соняшник і на ньому шурхотіло незірване квасолиння.

Вертався в сутіні. Десь на Зеленьківці дівчата верескливо виспівували про попову дочку:

...Їхала співала, на хлопців моргала, їха-їха-ха!

А після того:

Ой Сімйоновна, да ти мні ндравішся, Поцелуй міня, да не отравішся.

Що тільки вони не співають. Їздять повсюди, нахапалися тих пісень, що од них може знудити.

Загидили, засмітили нашу мову, нашу пісню, запаскудили все наше життя.

Пішов до школи. Розмовляв з учителькою історії Клавдією Корніївною.

— Скоротили програму з української літератури. Це ж у нас всім учителям-україністам і годин не вистачає, — сказала сумовито, хоч це її й не стосувалося, — їм і так... Русистам платять на п'ятнадцять відсотків більше. А історія... В підручнику з історії українського — тільки Богдан Хмельницький.

Борис задумався: а що він знає з української історії? Також небагато. Того ж Богдана Хмельницького, забріханого і забрьоханого московським брудом. Його сина Юрія не знає. Виговського теж, тільки те з підручника, що був ворогом. «Який же я історик».

«Йде наступ вже й на село», — подумав. Мое село розмовляє українською, з чернігівським діалектом, тих, хто повернувся з армії або з якогось будівництва і вже «не розуміє», — висміюють, чіпляють прізвиська: Відіш, Нукак, щоправда, висміюють не стільки через те, що розмовляє по-російськи, а через те — «що не по-нашому».

В Києві на нього чекала приємна новина: дали квартиру. Дві кімнатки вагончиками, — двоє сусідів і в коридорі, на кухні, в туалеті — по три лампочки, але ж — квартира своя. Знайшов вантажівку, перевіз такі-сякі бебехи; ходили з Діною по магазинах, купляли меблі: ліжко, шафу для одягу і білизни, стіл. Вибірали, роздивлялися — це їх сімейно зблизило, Діна поралась запопадливо, вимивала, вичищала нове житло. Одна кімната — спальня, друга — вітальня, їдальня і його кабінет.

Ось перший вечір, перша ніч у новій квартирі. Він стояв за столом, Діна лаштувалася спати. Стояла в нічній сорочці перед дзеркалом, розглядала себе. «Ніс непоганий, а губи так просто гарні, цілуватись не соромно, але він тепер їх майже не цілує».

Йй засмутилася, й чомусь пригадала себе дівчинкою: весь час чекала чуда. Якогось чуда. Підріси — стрічі. Отієї золотої стрічі.

Борис зайшов до кімнати. Діна вже була в ліжку.

— Діно, я прийшов до тебе з добрими намірами.

— Тобто?

— Є такий анекдот: тітка репетує на базарі: «Гроші вкрали, гроші вкрали!». Підбіг міліціонер: «А де вони у вас були?» — «Та отут за ліфчиком». — «Чого ж ви не кричали, як він туди ліз?» — «Я ж думала, що він з добрими намірами».

Діна посміхнулася:

— Якщо ти з добрими намірами, то йди.

Квартиру отримав і Зоц. Входи́ни гуля́ли разом, у Зоца. Були всі свої та ще двоє якихось нестрижених хлопців у сорочках з папугами. Хлюсти сиділи за столом навпроти Бориса з Діною, перемовлялися з нею, по-російському, а на його адресу проїжджались драним тарантасом — недвозначними натяками: який він незугарний і яка в нього красуня жінка, це ж, мовляв, несправедливо. Діна хихотіла. Заграла музика, всі пішли до сусідньої кімнати на танці, Борис також, хоч він і не танцював. За столом лишилися хлюсти та Дробот, той не пропускав нагоди поїсти і випити. Цідив горілку поволі, крізь стиснуті губи: «Я колись муху проковтнув». Борис постояв біля вікна. Але звідти тягнуло, відійшов до дверей, став у порозі. З-за столу до нього долітав голос Дробота:

— Ви троглодити, дебіли, та ви не варті кінчика нігтя на його нозі. Ось дивіться: я воював, маю нагороди, кандидат наук, видав дві книги, а я в нього тільки завідуючий відділу, а він — головний редактор. Хіба поставлять головним будь-кого!

Було й приємно й гірко.

— Діно, чого ти їм відповідала?

— А що мені було їм у очі плювати?

— Та ще по-російськи.

— А вони так зверталися.

— В нас з тобою є своя мова.

Й не був упевнений, чи «в нас».

Вирішив усерйоз поговорити вдома. Але вона підійшла впритул: «Ну чого ти так береш все до серця. Ну нащо вони мені, ті придурки». Її халатик був розстібнутий, її очі кликали, й Бориса почав пройма́ти звичний дроз. Усе й закінчилося в ліжку.

Облітало листя з дуба-нелиня в дворі редакції. Облітали дні, як те листя.

На початку березня Діна народила дівчинку. Написала з лікарні записку, що купити для виписки: тепле одяля́це, байкові пелюшки...

З лікарні йшли пішки — близько, Діна несла дитину, Борис — речі.

Дитина мала, а клопотів, клопотів. Вона часто плакала, їй болів животик. Діна нервувалася, не висипалася, теж плакала. Борис клав Яринку (так назвав, і Діна не суперечила) голівкою собі на плече, притискав тендітне тільце до себе й так ходив по кімнаті. Яринка затихала, засинала, він клав її до лозового ліжечка, купленого в комісійній крамниці. І так кілька разів за ніч. Маля линуло до нього ще несвідомою ласкою, простягало рученята, усміхалося. Було так щемно на душі, так сонячно, так гарно, що він усміхався й собі і навіть склав коліскову:

Спить лисичка у норі, Хвостик мерзне надворі: Лінувалось працювати — Глибше нірку прокопати... Буде спати Яриночка, Бо вона дитиночка. З темних сутінних борів Довго сон лісами брів. Чуєш — стукає до нас. Чуєш — каже: «Спати час». Буде спати Яриночка — Гарная дитиночка.

Діна також засинала під ту пісеньку.

Викликали на політбюро. Так високо! Це — вперше.

Замлоїло в серці, в животі — холодна грудка страху. Забіг у відділ запитати, чи не знають, нащо викликають. Ніхто не знав.

Перед дверима залу засідань — два майори КДБ перевіряють документи. Борис поліз до кишені по партквиток, один з майорів сухо сказав:

— Не нужно. Проходите.

Борис зрозумів, що його фотокарточка побувала у них напередодні.

Зайшов. Зал маленький, всі місця зайняті. А вже заходить політбюро. Сів у першому ряду. Перший секретар — низенький, глухий, в окулярах, перекладав перед собою якісь папери.

До Борисового плеча хтось доторкнувся:

— Передайте, — і подав папірця.

Борис поніс і подав у руки першому. Той дещо зацікавлено глипнув на незнайому йому людину, мабуть, думав: якийсь новий порученець, але чого я його не знаю. Відтак записки посипались одна за одною. Спершу перший брав їх мовчки, а тоді почав казати: «Дякую», «Дякую». Розкрив папку. Почав читати доповідь. По сільському господарству. Читав монотонно, хилило в сон. Але який там сон: оглянувся по залу — жодного знайомого обличчя, потім дізнався, що то були тільки секретарі обкомів, Борис знав, що звідси часто виходять без партквитка, а то — кінець. Секретар читав рівним голосом, і враз — вище на ноту: «В той час, як радянський народ підносить колгоспне господарство, журнал (назвав журнал) друкує ідейно хибну статтю, у якій в завуальованій формі проводиться думка, що самі колгоспи непотрібні».

— Є тут редактор?

Борис став струнко. Перший посунув окуляри на кінчик носа, довго дивився понад них на Бориса.

— Будуть якісь запитання до редактора?

Одутлий член політбюро поруч першого сказав:

— Пусть выдаст сообщников.

Борис отерп. Яких сообщников? Це було сакраментальне запитання секретаря Кози, воно в ньому засіло з тридцять сьомого року.

Перший пожував товстими губами, мовив:

— На це запитання можете не відповідати, — і махнув долонею, мовляв, сідайте. Борис сів. Стілець був мулький і гарячий. Оголосили перерву, всі заторохтіли стільцями й пішли до сусідньої кімнати. Побачивши, що лишився сам, пішов за ними. Там була перекуска: чорна і червона ікра, сосиски і ще щось у маленьких, схожих на кавники посудинках, Борис почув, що його називають жульєн. Цю «собаку», дуже смачну, теж з'їв, хоч йому все гірчило.

На тому гарячому стільці досидів до вечора й пішов. І нічого йому не було. Він подумав: через те, що не було ніяких нижчих чинів, бо ж коли навіть інструктор відділу зробить якесь зауваження — з них знімають шкіру, а тут поїв ікри та жульєну й пішов додому. Вже через роки розповів про це одному високому функціонеру й висловив думку, через що йому нічого не було, але той категорично мовив: «Е ні. Так не буває. Пожалів вас перший, чимось ви йому сподобалися, то він у тексті олівчиком написав: „Обмежитися зауваженням“».

«Що в мене до неї? Була любов. А зараз? І зараз... Вона гарна, красива. Але це не любов. А що це? Звичка, я вже звик до її образу, до її мови, до її тіла. До того — найдужче. Подружнє життя — це і є звичка. Кажуть, любов завжди минає. Вона — до року подружнього життя. Зустрічаючись, ми бачимо одне одного в хорошій одежі, ми безпечні, молоді, дотепні. Тоді... кальсони і труси, те сьорбає, те хропе. Але треба вміти все те не бачити, треба вміти прощати, тільки тоді буде злагода».

«Як холодно і раціоналістично я розмірковую. Інакше я не вмію».

«І що це зі мною? Намагаюсь міркувати отак холодно. Чому? Мабуть, і досі кохаю. Кохаю. Хай йому грець».

ЧАСТИНА ДРУГА

Яринку віддали до дитячого садочка. Водив її туди майже завжди Борис — Діна влаштувалася на роботу, в Інститут отруйних речовин. Почувши про той інститут, Борис злякався за дружину, хоч і зіскоморошив: «Пузирки в кармані носиш — отруїть хотіш мене».

Діна розсміялася:

— Ти думаєш, що там роблять отрути на чоловіків. Здебільшого ж на шкідників і усіяких жучків-довгоносиків. І є відділ стимуляторів росту рослин. Я — саме там.

Борис веде Яринку до садочка, вона тримається за його великий палець, вередує, пхикає, втирається (не виспалася), а він тягне, й тоді вона:

— Не тягни, укусю за палець.

— Це ти вмієш. А вмитись не вмієш, брудніша за цуню.

— Що, тату, цуня така чиста, як ти?

А вже весна. Сонячний промінь упав на лутку вікна. Яринка дивиться у вікно:

— Сонечко, сонечко, йди до мене, будем гятися.

...Діна каже:

— Я піду до перукарні підстрижуся.

Перукарня у їхньому будинку на першому поверсі. Вони водять туди підстригатися Яринку, й вона кожного разу репетує з усієї сили впродовж тієї процедури. Боїться ножиць, боїться машинки.

Діна пішла. Тоді Яринка:

— Тату, ходімо послухаємо, як мама кичить.

Борис сміється. Яринка змиває з душі редакційний накип. Він десь прочитав, що треба вміти насолоджуватись малими дітьми, й подумав, що до цього не здогадувався, що це таке. А як уміти? Любити і любити на всю силу серця? Він так і любить, й це відчуває Яринка, недарма вона вимовила першим словом не мама, а тато.

Ці два останні роки були трохи спокійніші, декого з непокірних посадили — перша хвиля в основному з Західної України, зі Львова, інші пригасили, злякалися, інші перечікують, і начальство трохи заспокоїлось. Але Борис відчуває, що це не надовго: прокидається, пробуджується молода сила і йде валом. Напирає, вимагає. І старі — Лоза, Зоц, інші — не примирилися. То правду сказано: щоб боротися за свободу, треба мати хоч трохи свободи. А вони вже вдихнули її.

«А я? Я її вдихнув?» Тільки недавно почав думати про це. А раніше жив, як усі. В табуні. Прописними істинами. Інших не знав. Вірив у все те, в що вірили всі. Щоправда, він давно не любив Сталіна. Ще відтоді, як наші відступали: солдати підпирали в баюрах гармати (з дерев'яними колесами), які тягнули сухоребрі коненята, а тоді вибивалися із сил, падали під скиртою, витирали обличчя сухою соломною і кидали зі спечених вуст: «Ти казав малою кров'ю, на вражій землі». Вони боролися в оточенні, в безвиході. А вгорі хрести тільки німецьких літаків. Борис почувався в страхіві й через те приймав просто в серце їхні слова. І після війни, на косовиці, біля молотарки: казан води, в ній жменя висівок або борошна, дядько несе в полив'яній мисочці ту затірку й каже: «Спасибі товаришу Сталіну за щасливе життя». Й ніхто не доносив: усі були голодні й подавлені. В газетах статті про щастя жити в Країні Рад, і портрети, портрети, портрети Сталіна. Борис мав його за особистого неприятеля. Тільки. А все решта було правильно. Тобто було як було, іншого не знали. І він гасав з хлопцями з драбиною, відром з фарбою

і квачем; тітки перед Паскою (а вона майже завжди збігається з Першим травня) побілять хати понад шляхом, а вони на них пишуть: «До нових висот...» та «Хай живе великий вождь...», заляпують стіни, жінки в сінях проклинають їх (на вулиці бояться), а вони регочуть. Мабуть, людина більшу частину свого життя буває дурною, а не розумною.

Неділя.

— Борю, давай сходимо в ресторан, пообідаємо.

— А Яринка?

— І Яринку візьмемо. Ходімо, Боречка.

«Так приємно звучить це „Боречка“. Он як вона дивиться на мене».

В ресторані Яринка розревлася на весь зал над повною тарілкою борщу.

— Я стільки не з'їм.

За сусіднім столом регочуть. Борису трохи соромно, а Діна посміхається, каже Яринці:

— Скільки з'їси. Не сором таточка. Таточко у нас хороший.

Поперед мене дивиться старий. Старий сам, старе драпове потерте пальто, старі черевики, старий кашкет. Дивиться важко, похитуючись, мабуть, пережив інсульт. У нього в руці пучечок тюльпанів, пов'ялих, наче ганчірочки. Куди він іде? Повертає на цвинтар. Йду за ним з цікавістю. Повертає на бічну алею, повертає ще раз. Другий ряд могил. Могилка без огорожі, тільки хрест із залізної труби. Стає на коліна: земля ж ще холодна, ледь відмерзла. «Пробач мені, прошу, пробач. Я б усе віддав... Все-все... скажи слово. Я не можу жити без тебе...»

Отже, була на світі любов і ще є. На цьому світ і стоїть.

Озираюся довкола: пам'ятники, хрести й написи на них, всі по-російському. Вперше помічаю, які в нас зросійщені цвинтарі. Й чому, для чого? Ось Ксенія, а певне ж, була Оксеня, ось Гавриїл, а був Гаврило, Ємельян — певно, жінка й сусіди звали Омельком, і він сам ніколи не думав, що лежатиме під хрестом Ємельяном. Ці зросійщені в могилах стрясають український мазок, але й живі: спортсмени на стадіонах, солдати — у війську також.

Чомусь болить серце.

Ключ повертається з тихим виском, гайки закручують.

Зняли статтю Лози — Борису друга догана. Голубко Юхим Полікарпович, колишній зек, підписав Гельсінські угоди, він не чекав звільнення з роботи, подав заяву, звільнився сам. Добрий, тихий поступливий Юхим Полікарпович, запеклий курій і авторитетний оповідач про Сибір.

Борис сидить подавлений, занурений у свої думки. З тяжкої задуми виводить далекий грім — на Дніпрі лунають вибухи — рвуть лід перед мостом. Дніпро збунтувався. Вчора з горбів бачив, як він несе великі крижини — на одній біліла коза — як над затопленим Трухановим островом метляються верхівки дерев. А по вулицях, попід бровками, срібно дзюркотять струмки, несуть недопалки, сміття, якісь папірці. Світ як жив, так і живе. Он, хилитаючись, іде п'яний чоловік — усміхається до всіх. Отже, на світі ще є усмішки.

Бориса, його заступника Якимця і Сільченка викликали «на килим». Довго сварили, соромили, погрожували, тоді підняли Бориса, він крутився як в'юн, Якимець каявся, а Сільченко, який один з них прочитав проект рішення й побачив там назву матеріалу і цитату, не в них опубліковані, щоб урятувати начальство від казусу-халепи, підніс руку:

— Дозвольте.

Головуючий, вже надратований, кинув:

— Сидіть!

— Дозвольте! — і вдарив закаблуками по підлозі — колишній армійський політрук. І ще раз: — Дозвольте!

Головуючий сказився:

— Сядьте, я вам сказав!

За кілька днів принесли рішення. Сільченко, який підміняв відповідального секретаря (той у відпустці), шилом розкубрював п'ять сургучевих печаток на скріпках пакета: «Цілком таємно. Літер „А“». Пакет приніс кур'єр з пістолетом на боці. Сільченко розкубрював пакет, читає рішення, блідне, блідне, плечі його опускаються. Борис підійшов і через його плече прочитав: «Шустер і Якимець помилки визнали, а Сільченко намагався зірвати обговорення. Звільнити з роботи».

Яринка підходить до Бориса, показує порожні долоньки.

— Подивись, як багато я з'їла хліба і ковбаси. І понюхай мою голову, я з'їла цукелку і тепел дуже гално пахну.

— Сідай до столу, будемо вчитися. — Яринці скоро до школи, й Борис хоче її підготувати.

Яринка розв'язує задачку, з натуги висунула кінчик язика:

«Мама дала Олі одну цукелку, — загинає на лівій руці пальчика. — А тоді дала ще одну, — загинає другого пальчика. — А тоді плийшов тато і дав одлазу дві. Скільки цукелок отлимала Оля?»

Яринка загинає ще два пальці й триумфуюче дивиться на Бориса:

— Я виїшила — чотиї.

Борис, аби більше її заохотити, каже:

— Задачки вирішують і дітки, і дорослі дяді. Вони їх і складають, от був такий дядя, на прізвище Ферма, він склав задачку. Його вже немає. Він склав задачку і поклав у банк два мільйони фунтів стерлінгів. Це дуже великі гроші, на них можна купити скільки хочеш ляльок, машинок, цукерок. От він заповів: хто вирішає цю задачку, одержить ці гроші.

Яринка дивиться ясними очима на батька:

— А можна я її на пальчиках лозв'язу?

Борис сміється:

— Можна, тільки вже двісті п'ятдесят років дяді на пальчиках і на розумних машинах не можуть її розв'язати. «Свята дитяча наївність. Як вона рятує од жорстокості світу. Од усього... У ній спасіння від несправедливості, від дикості».

В цю мить з грюкотом розчиняються двері. В кімнату влітає — саме влітає — Діна, очі її палають палом, на щоках — рум'янці, і просто з порогу:

— Оце твої хохли, твої хохли-українці, а ти кажеш...

— А чого не твої?

— Ну, нехай і мої. Але ж хохли, хохли!

— ?

— Треба було здати звіт лабораторії, українською мовою. Завлаб написав по-російському, він — Седов, а перекласти нікому. В лабораторії самі українці, хохли, і ніхто не вміє. — В її голосі з'являється триумфуюча нотка: — Переклала я, гарно переклала. Слова так і

низалися одне до одного. В українській мові є багато прекрасних слів. У російській стільки немає.

Борис говорить рівним голосом, а в грудях грає музика:

— Ти ж у мене розумниця.

Сакральна пауза.

— Я в тебе?

— Так.

— Ну, тоді і ти в мене.

— Не інакше.

На дев'яте травня — на день Перемоги — у видавничому залі зібрали три редакції. Після нудної доповіді учасники війни розповідали про війну. Здебільшого це були штабні офіцери, розповідали загально про операції, маневри військ. Жінки вимагали від Дробота, щоб виступив він. Той довго відмагався, врешті викульгав на трибуну. Озирнувся ніяково.

— Ну що я розкажу. Що я пам'ятаю? Вночі кудись женуть, на світанку окопуємося, а ранком пішли німецькі танки і піхота. А перед цим — огняний вал на наші окопи. Падаєш на дно окопу, накриваєш куфайкою голову і автомат — щоб не забило піском — лежиш, а воно гримить, земля гойдається під тобою. Скінчився наліт, встав, дивишся, скільки нас залишилося з роти.

— Скільки чоловік рота?

— Сотня.

— Ну і скільки залишилось?

— Коли як. Половина. А то пам'ятаю три рази поспіль: сім, дев'ять і одинадцять. Якщо позаду залишалась наша артилерія і б'є по танках, то ми відсікаємо піхоту від танків, а якщо її немає — ноги на плечі і драла. Ще якось загаявся, і танк вискочив з виярка поруч. Жме за мною. Я спочатку кинув автомат, далі поскидав на бігу з ніг валянки, а за плечима — речовий мішок, мотузочком спереду лямки зв'язані. Ледве згадав про фінку, брейонув, і його разом з кухвайкою кинув. А танк жме, реве позаду, не стріляє — хоче живого намотати на гусениці. Й страх мене обійняв такий, що аж штани горять ззаду. Шкіра на потилиці і спині брижами взялася. А тут канава з водою, я — стриб, вхопився за гілку і в кущі. Танк гур-р-р з кулемета. Прибіг до своїх, сів на поваленій сосні, хтось скрутив мені цигарку і всунув у зуби. А хлопці дивляться на мене, пальцями показують і регочуть. Я тоді зирк униз, а там матні немає — кулі виїли. І все зверху. Так, ви не думайте... тільки матні. А все інше ціле, у мене двоє дітей, обоє на мене схожі.

— Якийсь епізод героїчний розкажіть. Ви ж морський піхотинець. Як покидали Севастополь?

— Севастополя я не покидав. А брати брав.

— Розкажіть.

— Ну що там. Біжу я вулицею, до мене приклеївся якийсь салага, а тоді змився. Тут снаряди — торох, торох, дивлюсь — відчинений підвал, я туди. Очі на лоба полізли: в підвалі більше взвода німців. Побачили мене — зізду на моїй шапці — і всі підняли руки. Я бачу — на всіх годинники, й видно — добрячі, а в хлопців у нашому взводі майже ні в кого годинників немає. Я тоді зайшов з одного краю та й познімав усі в шапку. Штовхнув двері ногою — «виході», вони вийшли на вулицю, акуратно вишикувались. Йдемо. А тут, знов снаряди: грюк, грюк. Я через паркан та ходу, думаю, хай вам риба і коші.

— Ви щось про воду, зв'язок з водою, ви ж моряк.

— Воду я п'ю, а краще водку, — пожартував і зрозумів, що невдало. — Який я там моряк.

Ну, так от... — Обличчя розгублене, майже дитяче. — Це було вже на Дунаї. Сиджу я на пенькові, рубаю з казанка кашу, а тут біжить якийсь старлей: «Хто знає німецьку мову?». Ну я, дуралей, так ніколи й не порозумнішав. «Я». — «Пошли со мной». Привів до штабної землянки, над водою. Там човен, два весла і палиця, до неї прив'язано півпростині. Кажуть: на острові засів полк есесівців і не здаються. Поїдеш парламентом. Отуди к хрінам. Ну я вже не зовсім у потилицю битий, кажу: «Хто зі мною, солдатом, буде розмовлять». Вони довго гиркались між собою і випхали капітана. Сів я на весла. Острів — зеленою стіною, кущі — над самою водою. Страх Божий — кожен кущ розстрілює. Гребу — пітний увесь, більше зі страху. Вилізли. Попереду мілке болітце осокою поросло. Бредемо, я — попереду, несучи над собою флаг той. А рука втомлюється, важчає, важчає — я не помічаю — опускається. А він: «Вище флаг, застрелю». Ні, думаю, пістолета в тебе немає. Й кажу про те, а він: «Вернемося — застрелю». Бредемо. А страх за всіх боків. «Вище флаг». І чую, вже од нього повонює. Не знаю, як я теж не наклав у штани. Попереду — галявина суха, на ній консервні банки, папірці, недопалки — полк змився вночі. Вернулися, й капітан одразу напився до безпам'ятства. Правда, й мені дали стакан казьянки.

Борис трохи подосадував: не про те мав би розказати Дробот, піднімати свій авторитет. Бориса вже більше року тисли зі всіх боків, щоб звільнити з роботи непоступливого, огурного, крамольного Федора Дробота. Але Борис з усіх сил одбивався (дав собі обіцянку: швидше піде сам, ніж звільнить Дробота): кидав найсильніші аргументи: як звільнити — інвалід війни, тричі поранений, має два ордени Бойового Червоного прапора — солдат, увінчаний такими нагородами, он про нього в «Комсомольской правде» писав генерал: «Был у нас в полку солдат легендарной храбрости, Дробот Федор. Где ты сейчас, солдат, отзовись», — і од Бориса одставали.

А назавтра Бориса покликав високий начальник. Посадив не за приставного столика, а на диван, підсунув столика журнального, секретарка внесла дві чашечки кави, печиво і цукерки у вазочці. Олександр Олександрович сів поруч, поклав руку Борисові на плече. Ой і важка ця «дружня» рука і ця «дружня» бесіда.

— Борисе, я вас не завжди розумію, ви ж наш. Наш, ви ж не Голубченко, не Лоза й навіть не Дробот. От у останньому номері матеріал про Велику французьку революцію, назустріч даті. І про що ж там? Не про те, як французький народ виступив проти буржуазії, як були повалені Бурбони, а про те, як Дантона вбивають з наказу Робесп'єра, а потім вбивають Робесп'єра. Основна думка — революція пожирає своїх дітей. І так прозоро, такі натяки на післяжовтня. Це ж неприпустимо.

Яка важка рука на плечі... І як важко слухати Олександра Олександровича, доброго і щирого Олександра Олександровича, ще важче, ніж коли на тебе кричать, грюкають кулаками — тоді ти зіщулюєшся в маленьку грудочку, а тут... Наче завинив особисто перед Олександром Олександровичем, завдав йому прикрості.

— Я вас розумію, така нині автура і ваші співробітники... Але ж... Он у вашій власній статті натяк на голод тридцять третього. Я вас розумію, але дехто може не зрозуміти. — Це вже натяк.

Борис зважується:

— А хіба, Олександр Олександровичу, не було?

Олександр Олександрович схоплюється, нервово крокує по кабінету (пізніше Борис зрозуміє, що ця нервовість була удаваною):

— Та було, було, ще й не таке було, якби я вам все розповів... Але ж ми, розумієте, вперше в історії будемо справедливу державу, державу робітників і селян. Вперше! Через те й промахи, помилки. Ми — у ворожому оточенні, оточенні імперіалістів, буржуазії. Й не можна давати їм приводів. Ось послухайте, — бере, розкриває якусь папку, — це місце вони передрукували в своїй газеті й ось що пишуть: «В совіцькому Союзі вже немає тієї віри до партії і її керівників, як раніше. Як бачите, редактор совіцького журналу, певно ж комуніст і совіцький патріот, вже не хоче мислити так, як вимагає партія».

На мить запала лукава тиша. І знову рука лягає на плече. Така важка, «дружня» рука. І як милько на душі. Й нічого не розкажеш у редакції. Дробот ще й висміє.

— І радив би я вам від декого звільнитися в редакції. Ви знаєте, від кого. Це — наостанок.

На проводи їздили в село. Вони їздять туди кожного року, відтоді як поховали Параску Юхимівну. Борис пам'ятає той похорон: задушлива ніч, вони з Діною біля покійної в хаті, знічена, сплакана Діна, вечір, невеличкий гурт людей за труною, він тримає Діну під руку, праворуч іде Анатолій, Дінин брат, десятикласник — високий джанджуристий парубок, з кладовища він пішов не за поминальний стіл, а з хльоркою, потіпахою Зінькою до неї додому, це, мабуть, дужче вдарило Діну, ніж сама смерть матері.

...Проминули річечку, Діна попросила зупинитися. Попереду зеленіло поле.

— Що це?

— Льон. Недавно посіяний.

І заспівав: «Йон мій пригорів-пригорів, йон мій прикрутів-прикрутів» — так співала Діна, поставлена в хор, коли вони приїхали з Росії. Замість «льон» — їй чулося «йон» і «при горі, при горі, при крутій, при крутій», — «пригорів-пригорів, прикрутів-прикрутів». Діна засміялася, засміявся й Борис.

Дивилася на рутвяно-зелене поле, на росохаті верби над шляхом — вони там одвіку з одного вербового покоління до іншого — туманець над ними, а їй здавалося, що бачить це вперше. Світ для неї мовби оновився, покращав. Бо дивилася на нього Борисовими очима.

— Я оце згадала, хочу й тобі розповісти. Оцією дорогою — тепер тут асфальт — я йшла зі станції, возила в район якусь довідку — уточнити пенсію. Тоді тут була вузька доріжка, а з обох боків жито в мій зріст. Йду я, і раптом попереду з жита виходить пес, великий, рудий — вівчарка, став і стоїть, мені нікуди діватись, обходжу боком, виймаю з-за пазухи краєць хліба, простягаю — не бере, кинула йому до ніг — понюхав і не їсть, я рушила далі, і він за мною, так аж до села, а біля села дід пас корову на налігачі, я йому розказала про пса, а він і каже: «То не собака, то — вовк. У нас у селі і в записі немає овчарок. Він не тронув — наївся жирних перепелів».

— Так що міг би з'їсти Червону Шапочку.

— Тобі на радість.

— Дурна ти в мене. Хоч і хоробра.

— Яка я там хоробра, якби ти знав, як я злякалася після того, як дід сказав, що то вовк.

А саму гріли Борисові слова: «Ти в мене».

А Борис згадав, як цією дорогою везли од молотарки зерно з дядьком Тихоном. Коли в'їхали в село, дядько й каже:

— Отам біля затильника опалок з житом, занеси в двір до своєї тітки. А тоді поділимо.

Сутеніло. Борис послухався, може, через те, що вдома не було хліба. А коли увійшов у двір, трохи не зіткнувся з головою сільради. Кинув мішок, і ходу. Голова кричав: «Стій, стрілятиму!» Втік на кладовище й пролежав там дві доби. Була гроза, тріщало й гуркотіло, й було неймовірно страшно. А ще згадав, як цією самою дорогою йшов до станції, щоб їхати поступати до університету. В руці — диктова валіза, а у валізі запечений півник. І все. Неприємно згадувати про убозтво. Й через те сказав:

— А я на цьому самому полі колись косив колгоспний ячмінь. Низенький, пожовклий, поклялися: викосимо скрізь, а перепели з усього поля позбігаються в трав'яну долинку. І там їх — гибіль. А отамо була криниця.

Й оповив душу смутком: вже не нап'ється з криниці, просто з цебра, не ляже спати під дикою грушкою, не вигорить на сонці чуб. Не заспіває йому біля полукупка сусідка Оля, граючи очима:

Не стій під дверима, В мене мати Марина, У коморі ночує, Розговори почує.

Мабуть, я призначений для села, для поля. Тоді не знав би оцього туску, оцих терзань, жив би... як жайвір, як трава, як... предки жили. Вони були інші: чистіші духом і міцніші тілом.

На цвинтарі знову звернув увагу: всі написи — російською мовою. У них у селі! Тільки на пам'ятнику Параски Юхимівни — по-українському, Параска Юхимівна, а не Єфимівна. Напис на пам'ятник замовляла Діна. У Бориса затепліло в серці.

В селі забрав у батьківській коморі важкий мідний безмін — на пам'ять, фунти на безміні якісь чужинські, німецькі чи голландські, але скільки на ньому переважає збіжжя, скільки людських доль.

Бусол приніс Борисові подарунок — сина. Борис хотів назвати на честь свого батька — Василем, але Діна попросила назвати іменем свого загиблого на фронті батька — Ларіоном. Борис погодився: нехай буде Ларіончик. І знову радість до радості: дали квартиру. На Оболоні. Трикімнатну. Кімнатки маленькі, ванна і санвузол суміщені, кухня на чотири метри — але своя, ізольована, своя!

Зоц поклав перед Борисом папку.

— Прочитай. Візьми додому.

Борис читав цілий вечір: «Інтернаціоналізм та націоналізм». Праця неймовірно потужна: історія питання, як виростав російський шовінізм, як розростався, яких форм набув за радянської влади: скільки українських шкіл (разом і по роках) закрито, переведено на російську мову (й звідки такі цифри!), в яких інститутах закриті українські кафедри, скільки інтелігенції винищено. Української. Але не тільки. Ось мелітопольські греки, вони зберегли мову, якою розмовляли Есхіл і Перікл, — чудуватись би тільки, пишатись перед всім світом. Мали свої школи, свої газети, свій журнал, передачі по радіо, своїх письменників; у тридцять сьомому школи закрили, всіх письменників розстріляли, закрили газети і журнал, шрифт вивезли в море і втопили. І знову ж: скільки було українських часописів після революції, і скільки лишилося, і куди поділися їх автори та редактори. Праця фундаментальна, надзвичайно переконлива. І все це оперто на Леніна, на його роботи: «Треба розрізнати націоналізм нації пануючої і націоналізм нації пригнобленої, останню можна зрозуміти». Але й Борис уже знав, що Ленін був такий шаман, такий фокусник, у якого відповіді можна знайти на обидва боки. А насправді тримався одного боку — шовіністичного, великодержавницького.

— І ти сподіваєшся це опублікувати? — запитав Борис.

Зоц покрутив головою, почервонів: він завжди червонів як дівчинка.

— Ні, я хочу, щоб всі знали. Я виконав свій національний обов'язок. Тільки етнічний національний соціалізм врятує нас. Розішлю по журналах, пошлю наверх...

Його погляд був прямий, чистий. Він пішов. А Борис задумався. Отак ми будували світле майбутнє. На брехні та кривдах. На біді для цілого народу. Будували всі. Не можна було не брати участі в цьому будівництві. Брав і я. Нікчемне й безтямне існування. Але ж... Але... Державна машина, якщо хтось не виконує її приписів, перемелює його в порошок. А коли та машина складена хибно? Одвічне боріння душі.

І одразу по тому розігралася весела комедія. До редакції зайшов відвідувач. Хлопці курили в кутку біля входу. Відвідувач бровастий, з великим вислим носом, з вусами.

— Де тут редактор?

— Отам у кінці приймальня і його кабінет.

Відвідувач ступає повільно, зупинився біля дошки оголошень, щось читає. А Зоца осіняє думка. Він минає вусаня, заходить до Борисового кабінету й каже:

— Там до вас відвідувач, але він глухий як тетеря, то ти кричи.

А тоді підходить до відвідувача, який все ще біля дошки, й каже:

— Я забув вам сказати: наш редактор глухуватий, то ви кричіть.

Вусань заходить до кабінету:

— Здра-стуй-те-е!

Борис прикладає долоні руркою до рота:

— Добро-го здо-ров'я-а-а!

Хлопці стовпилися в приймальні.

— Я прийшов до ва-а-с!..

— Ка-а-жіть чо-го-о!

Хлопці беруться за животи.

А ті звели ревисько, аж вуха закладає.

Врешті Борис щось зрозумів.

— Чого ви гримите?!

— А ви чого? Привикли тут на людей кричать!

Розпочалась сварка.

Розігрування, анекдоти, підколювання широко впроваджені в будні. Життя як життя. Після здачі номера йдуть у кафе, на свята, на іменини збираються в когось вдома. І чарка, і карти, і весела пісня.

Суворо й весело плинуть в одному потоці. Життя, воно неспинне.

Діна сказала:

— Сьогодні у метро двоє молодих людей, хлопець і дівчина, передавали одне одному твій журнал, щось читали і перешіптувалися.

Борис відчував маленькі гордоці і великий страх.

Приспів час Яринці йти до школи. Записали її в українську школу, яка стояла за два будинки від них. Триповерхову гарну школу, батьки її хвалили. Борис сказав Діні, що запише дочку в українську школу: «У дворі з нею діти розмовляють по-російському, в садочку — теж, нехай хоч у школі... щоб могла порозмовляти з дідом і бабою, і з твоїми — своїми прадідом і прабабою». Діна не заперечила. Записав. А коли першого вересня привів Яринку на навчання, виявилось, що школа — вже російська, за цей час перевели на російську мову. Довелося шукати іншу школу, поблизу були ще дві, але теж російські, й одна — російсько-українська, на уроках в українських класах вчителі (і то не всі) розмовляли з дітьми українською мовою, на перерві — російською. Але що там дивуватися, він вже не дивується, а тільки болить серце... Їм в українську редакцію також почали надходити папери російською мовою. Новий перший секретар ЦК зібрав апарат і сказав: «К нам із Москви приїжджають товариші і удівляються, що ми между собой говорім по-українські. С етого дня все будут говорить і писать только по-русски».

Її полетіли папери в області російською мовою, а ті — в райони.

Знайшов іншу школу. Школа в далекому завулку, доводилося туди возити дитину через кілька прохідних дворів, через дві вулиці. Школа стара, якщо в тій, триповерховій, і спортзал, і реліквія усіякий спортивний, то тут навіть глобус довоєнний, на ньому в Африці кілька білих плям — ще не були відкриті ті краї, і мікроскоп з тріснутим скельцем.

...Минуло півроку. А потім одного ранку Діна прибігла додому (вона повела Яринку) нажахана, очі повилазили з орбіт, тягла за руку зарюмсану дитину.

— Школа завалилася!

— Як завалилася?

— А так... Вона двоповерхова, впало перекриття, добре, що вночі, а не вдень, вбило тільки сторожуху.

Діна розпасіювалася, рознервувалася: «Оці українські школи тільки для старців». І було незрозуміло, хто винуватий, Борис чи хтось інший. Довелося возити Яринку тролейбусом у сусідній район, кілометрів за чотири. Зате школа — чудова. Одна з найкращих у Києві. Тут і вчителі особливі, двоє навіть з кандидатськими дипломами, велика бібліотека, всілякі олімпіади, змагання, ігри — і все українською мовою. І враз нагла чутка: школу розформовують. Батьки кинулися в райвно, райраду — скрізь з ними не хочуть говорити, скрізь мовчання і натяки: гніздо націоналізму, адже все — українською. Й тоді гурт матерів зібрався йти у міськком партії; батьки остереглися, знали, що це загрожує звільненням з роботи.

Пішла й Діна.

В приймальні — нікого, і вони зайшли до кабінету. Сталося так, що Діна зайшла першою й опинилася перед секретарем — тлустим, животатим, з великою головою і маленьким кирпатим — дірочками вгору — носом.

Діна ще не встигла виповісти мету їхнього приходу, як той налився буряковим соком: щоки, шия, навіть ніс і лоб, і закричав:

— Ти што, Сібіру захотела, так будет тебе Сібір, сволочная украинская буржуазная націоналістка!

У Діни в грудях піднялася крута, гаряча хвиля, й вона вихопила із сумочки паспорта, розкрила й тицьнула майже в червону пику: «русская».

Обличчя секретаря пішло плямами.

— Єще хуже. Предательніца — предаєш свой великій народ, сволочь. Своіх отца і мать.

— Мій батько загинув на фронті, а ти, паскудна морда, явно ж ховався по тилах. Сам ти сволота і дурак.

Вона вже не пам'ятала, що говорила далі. А прийшла додому, розплакалася, з нею сталася істерика, Борис заспокоював і гладив її по голові, як маленьку.

А ввечері їй прийшов лист від брата. Анатолій в інститут не захотів пробувати поступати, та й він би не склав іспити, Борис влаштував його в гірничий технікум, знайшов чоловіка, знайомого з директором, і, брідуючи собою, кілька днів напував у ресторані. Але через півроку Анатолій покинув технікум, поїхав на Донбас, де шахтарям платили, як прокурорам.

Діна розкрила листа, почала читати й подерла.

— Він що, не міг мені по-людському написати. Він же вчився в українській школі з першого класу.

Хто може змалювати ніч редактора?! Він приніс додому верстку, він знає майже напам'ять кожну сторінку, кожен абзац. Оцей маленький розділок на півсторінки може викликати великий шторм. Якщо не зніме, не зворохобиться цензор — там усе завуальовано, — то обов'язково розлузають ідеологічні пастухи. Й будуть трясти, а може бути й гірше. І всю ніч йде змагання захисника і звинувача.

Перший каже:

«Та не мучся ти, викресли й лягай спати. Завідділу, коли подавав матеріал, то м'явся: „Подивіться оцей розділок уважно. Тут... теє, онее“. Ну, пред'явить претензії автор, скажеш: „Викреслила цензура“. Для цензури автора немає, вона для нього недосяжна.

Та й самої цензури в нас немає. Є головліт».

Тут вступає другий:

«Але ж ти вважаєш себе порядним. Вважаєш захисником правди. А це ж — правда». Отак всю ніч. А на ранок — залишу, нехай буде, як буде.

Блохи можуть заїсти вовкодава, а миші слона.

Бориса викликав куратор у «велику хату». Сухий, аскетичний, з вузьким лицем, з лисиною на всю голову. Дав Борису невеликий вузьенький папірець, на ньому з десяток прізвищ.

— Прочитайте уважно.

— Прочитав.

— Цих авторів ви не повинні друкувати.

— Чому?

— Заборонено.

Рвалосся на язик «ким?», але ж зрозуміло: цією самою хатою.

— Ви нікому не показуйте цього папірця. Й не кажіть про нього. Захуйте пильно. А краще: вивчіть і спаліть.

Бориса всього обсіпало приском. Це ж найкращі, найграмотніші автори, а до того ж це — пастка: він сам має різати авторів. А що скаже співробітникам, товаришам, адже в них давно склалося так, що вони однодумці, співники. Що вони подумують про нього? Але склалося інакше. Через два дні увесь Київ, усі друковані органи знали про ці списки, й знали поза редакціями.

Дробот приніс Борису матеріал Лози, поклав на стіл, а Борис похитав головою.

— Все ясно як Божий день. — Дробот мовчки забрав матеріал і покульгав з кабінету, дужче, ніж завжди, грюкаючи палицею.

Зоцова робота ходить по Києву. Її передрукують, про неї розказують один одному, вона вже потрапила і в інші міста.

Діна зайшла до кімнати спокійна, тільки її великі очі блищали.

— Мене звільнили з роботи, — якимсь буденно сказала вона.

— За що?

— Колись запізнилася на роботу, колись пішла раніше.

— А інші?

— І інші так. Але їм нічого.

— Зрозуміло.

— Та вже ж. Але я не вельми переживаю, я вже майже влаштувалася на роботу на завод хімічних добрив. У однієї моєї приятельки там подруга — начальником цеху. Я вже заповнила анкету.

— А я зварив борщ і зробив бефстроганов.

Бефстроганов — його фірменне блюдо, він уміє його готувати, а Діна — ні. Всі в сім'ї люблять цю його страву.

— Ти ж у мене талант.

Бориса покликали до «великої хати», поклали перед ним листа, щоб підписав: лист проти

Зоца, проти його роботи. Там уже було кілька підписів. Борис вертівся, як в'юн на пательні: сказав, що він роботи не читав; вони йому дали її прочитати, тоді Борис говорив, що, мовляв, Зоц — його приятель і з його боку це буде підло, і, врешті, стиснувши серце в кам'яну грудочку, рішуче мовив: «Не підпишу». Йшов по сходах і думав: «Осудний лист, а самого Зоца не чіпають».

Борис стоїть біля будинку. Пізній вечір. Угорі — зорі. Засвічувалися Стожари. Є великі білі зорі. Є червоні карлики, є нейтронні... А є — чорні дірки неба. Де я зараз? Де моя зірка? А може — моя чорна дірка неба? Схоже, що так. Як же жить... в отакому. Ті зорі — душі предків. У синьому-синьому небі, українському, українські зорі. Тільки в нас таке небо, тільки в нас такі зорі, тільки в нас такий соловейко. Хто не бачить цих зір, не чує соловейка — той не українець. А як бути справжнім українцем? Страшно ним бути. А іншого немає.

Діна ніби щось відчула. Вийшла. Стала. Обняла.

Дивилася при блідому с'яві зір на змарніле обличчя чоловіка. В сутіні різко малювався тепер уже такий знайомий профіль.

Так, не любила вона його, як виходила за нього заміж, може, й зараз не зовсім любить, але підкорив він її добротою своєю, чесністю, любов'ю до дітей. Ні, таки хороший у неї чоловік, дуже хороший. Спасибі матері, що розгадала його...

— Що ти, Бориску?

— Нічого, дивлюся на зорі. Наші зорі. Ото твоя, а ото поруч — моя.

— Вони дуже близько.

— Справді так.

Борис читав статтю. Йому здавалося, що він її вже бачив, лише першу сторінку. Та й стиль вгадувався. Хоч прізвище автора було незнайоме — Дудка. Захар Дудка. Й коли Дробот прийшов по статтю, запитав:

— Хто цей Дудка? Чия це стаття?

Дробот нахилив лобату голову:

— Тобі краще не знати.

— А тобі?

— Та й мені б... Якби можна. Але мені доводиться.

Борис зрозумів, що це — псевдонім.

Дивився на малюнок за спиною Дробота. Йому здавалося, чує тупіт копит. Копит погоні. Вона все наближалася.

Викликав куратор з «великої хати». Не привітався, не запросив сідати, а одразу почав кричати:

— Знову, знову козаки і чумаки! Ви де живете, в якому суспільстві? Замість того, щоб вславляти працю радянських людей... Де ті гетьмани, де ті осавули? Все. Все! Кінець. Розганяємо всю редакцію. Всіх! Всіх! — Вхопив верстку журналу й пожбурих її на підлогу.

З якогось часу, окрім цензора, стала вимагати примірник верстки «велика хата», читали, робили зауваження. Оця верстка, яку він пожбурих, була принесена близько трьох тижнів суди. Але вони мовчали, а виробничий процес тривав, журнал рухався до виходу в світ.

— Досить, все, я подаю доповідну. Розігнати всю редакцію. Всіх до одного. Йдіть! Геть!

Борис вийшов на вулицю. Ще якийсь час постояв на ганку. Спустився вниз і, майже не тямлячи, що робить, сів у тролейбус, поїхав на Анрі Барбюса, в друкарню.

Біля цеху, в якому друкувався журнал, стояв гурток хлопців — молодих друкарів.

— Що з нашим журналом? — запитав.

Один із них показав рукою в цех:

— Два перші аркуші пройшли перший прогон.

В цеху від цементової підлоги до стелі стояли два стоси аркушів. Аркуш — шістнадцять сторінок, перший прогон — надруковано вісім сторінок, вісім інших — порожні білі, їх надрукують за другим прогоном.

Борис взяв аркуші з другого стоса. Якийсь час розглядав їх.

— Хлопці, а що було б, якби я тут дещо поправив? — ці слова, мабуть, вирвалися несамохіть. Майнуло в душі: «Все одно розганяють. То, може, нехай тільки мене, а не всіх». Після печатки цензора він не має права поправити жодного слова, це — кримінал.

— Було б три пляшки столичної, — відказав плечистий хлопець з темним лицем.

— Хлопці, буде чотири.

Борис заходився читати і правити історичний нарис. Читав. «А козаки йдуть, йдуть, над ними мають корогви, а степ лежить без кінця-краю». Після «А козаки йдуть, йдуть» Борис все подальше викреслює і вгорі пише: «А тепер там трактори гудуть, гудуть...» В інших місцях співали дроти високовольтної передачі, і скрекотали комбайни, і дзвеніла радісна колгоспна пісня. Борис ще раз прочитав свої правки-додатки, хлопці заматрицювали, він купив чотири пляшки «Столичної».

Коли надійшов сигнальний примірник журналу, він узяв його й пішов до куратора.

— Петре Трохимовичу, ну що такого ви тут знайшли, — розгорнув журнал. — Я вас дуже прошу: подивіться ще раз.

Той пробіг очима одну сторінку, другу, третю.

— Тут все в порядку. Але ж...

— Це ж, Петре Трохимовичу, виробничий процес. Ми над матеріалом ще працювали.

— Чого ж ви мені не сказали?

— Та ви так на мене кричали, що я злякався й вибіг надвір.

Однак ще тижнів два Борис спав погано. А що, коли цензор прочитає сторінки? Як правило, після другої верстки він їх не читав. Не читав і цього разу.

Стояв на своєму улюбленому місці над урвищем, над Дніпром. Колись йому здавалося, що він злітає звідси вгору, вище й вище. З буслами, з журавлями вслід за їхнім клекотом. А зараз?! Ніби зривається і падає вниз. Із задуми вивела пісня. Вона зринула десь внизу, старовинна козацька пісня, яка колись на орлиних крилах летіла над степом, на лебединих — над Дніпром; це була пісня волі, з нею запорожці ходили через море на Царгород, ковиловим степом на Крим, курними шляхами на Варшаву та Відень...

Ой гук, мати, гук, де козаки йдуть, І веселая та доріженька, куди вони йдуть. Та куди вони йдуть, то луги гудуть...

І як же вона контрастувала з тим, що діялось нині, коли стали нащадки тих звияжців у цьому місті і скрізь на цих землях. В нього аж сльози виступили на очах, і крізь них бачив великий човен і біле вітрило на Дніпрі, в ньому хлопці вели пісню. Вели дружно,

дзвінкий, чистий тенор підносив її високо-високо, й вона летіла на невидимих крилах понад Дніпром, куди летіли журавлі і лебеді. Й він враз подумав: а може, вона ще набере сили, а може, ще полетить над всім краєм і люди, співаючи її, вільно розправлять плечі та груди. Але коли? Як?

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Йшов у Лавру, в історичну бібліотеку. По обидва боки входу до лаври — старці. Роздав дрібні, які були в кишені, жінці з дитиною поклав на розіслану чорну хустку карбованця, й діду без ноги також. Зайшов у закритий дворик. Там, неподалік від входу до бібліотеки, — капличка, під нею сидів чоловік з більмом на оці, біля нього кашкет, чоловік, з усього видно, ще не звик жебрати, побачивши Бориса, опустив голову, відвернувся. Зазвичай старці дивляться просто в очі, тиснуть на душу. Та й сидів він у неприбутковому місці: хто сюди ходить? Студенти, один-два науковці. Борис вже минув його, ступив на перший східець, як щось ворухнулося у пам'яті... Ніс з горбинкою, зрослі брови, ямка на підборідді. І очі. Ну, одне з більмом. Тоді більма не було. Ступив назад, приглядався. Підійшов.

— Здрастуйте, дядьку Терешку.

Терешко тіпнувся. Мовчав.

— Ви ж — Терешко? Ну, напевне. А пригадайте село Рожни, хату і сад, велика яблуня антонівка майже в кінці, а за садом окопи, і в тих окопах червоноармійці. Один з петеером — приклад ватою обкладений і бинтами обмотаний, щоб менша була віддача в плече. А на яровому полі — два підбиті німецькі танки. Я просив у вас прицілитися з тієї — протитанкової рушниці. Носив вам їсти: мати варила картоплю і давала кисляк у глечик, хліб, огірки. І трусив антонівки.

Ціле крапчасте око заблимало повікою:

— Боря?!

— А то хто ж. Вставайте, підемо.

— Куди?

— Як куди, до мене. Вставайте, вставайте. Що вас сюди привело?

І Терешко розповів, що приїхав добиватись пенсії, пенсія в нього дуже мала, бо у війну попав у полон, а полон, відтак і всю війну, у стаж не зараховують.

— Я й по найму у військовій частині працював, всіякий мусор вантажили на машини й вивозили. Опромінився.

— Тож вам повинна бути надбавка на пенсію.

— Яка там надбавка... Нам дали дозиметри, які показували не більше дванадцяти мілірентген. На дванадцяти зупинялися. І справок нам ніяких не дали. А тепер кажуть: у вас було тільки дванадцять мілірентген. Ну от я приїхав сюди... Ходжу по кабінетах, за тиждень стратився.

— А де ви ночуєте?

Терешко зам'явся:

— На вокзалі або в бур'яні за вокзалом.

Але до Бориса довго йти не хотів. Урешті Борис таки привів його. Й дуже зрадив, що Діна не надулася, не сердилася, а сказала:

— Веди його до ванни. Дай свою піжаму, а все те я виперу.

Пили на кухні чай, Терешко розповідав про своє життя, згадували війну. Борис згадав, як рвав і носив червоноармійцям яблука антонівки — великі, пахучі, трохі кислуваті.

І ще згадалася та яблуня, вже в час німецької окупації. В сорок третьому. Під яблунею стояла німецька зенітна гармата, німці сиділи в дворі на купі колод майже голі — в самих трусах — і грали в карти, коли в небі з'явився срібний хрестик — совіцький літак — вони

одягали каски й бігли до гармати, гармата різко ляскала. З яблуні падали яблука, а з патронника вилітали блискучі чи то мідні, чи то латунні гільзи, й одного разу Борис вхопив гільзу, яка тільки-но вилетіла, й попик долоні. Мати мазала їх олією, а німці реготілися. Щоправда, вони були не дуже лихими, навіть не порізали курей, а тільки підбирали в гніздах яйця. А одного разу знайшли в лопухах повне яєць гніздо, ото була в них радість. Іншого разу забрали яйця з-під квочки, й мати таки їх з лементом одняла. Ці німці не були страшні. Страшних німців він зустрів у лісі восени сорок третього: село палало, й люди втікали в ліс, і він також, і там загубився, заблукав. Стояла темна, як вічність, ніч, він біг по дорозі, й раптом в обличчя вдарив сніп світла від фар:

— Малшік, ком гір.

Вони були неголені, чорні. Злі, очі у них попровалювалися. Кілька днів блукали лісами. Розіслали на крилі машини карту, тичуть пальцями й показують на дорогу.

— Малшік, где Нежин?

А він сам не знає, де він і куди веде ця дорога. «Уб'ють», — подумав. А тоді: «Будь що буде». З обох боків дороги стіна лісу, він рвонув у кущі. Чекав автоматної черги в спину, але її не було.

Наступного дня пішли з Терешком у міністерство соціального забезпечення, ходили з кабінету в кабінет. То таки правда, що добрі люди є скрізь; маленька, сухенька, з дрібним обличчям жінка сказала, щоб вони посиділи в її кабінеті, а сама побігла кудись, вернувшись, мовила:

— Йдіть у двадцять восьмий кабінет, там чоловік, ви не дивіться, що він дуже хмурий і чуб у нього дибки стоїть, розкажіть йому все, як розказали мені.

Чоловік з непомірним, скуйовдженим чубом вислухав Бориса дуже уважно (за когось іншого, не за себе, просити завжди легше) й пошкріб пальцями нечисто виголене підборіддя.

— Гаразд, я постараюся допомогти, тобто — допоможу. Беріть папір, — і підсунув Борисові чистий аркуш паперу, — і записуйте, які документи треба зібрати, а яких не треба. — Й почав диктувати. А в кінці: — Ви їх або перешліть мені по пошті, ось адреса, а краще привезіть і дайте мені в руки.

...Через два місяці Терешко написав Борисові, що він нормальну пенсію отримує.

Бориса десь протягло, він лежав з ангіною. Ангіна — його кара, вона часто бере його в свої лабети, іноді температура сягає критичної позначки, а зо два рази він навіть втрачав свідомість.

Він лежав у ліжку, читав Беля, Діна — на роботі, Ларіончик у садочку, Яринка в школі — ту школу таки закрили, й тепер вона їздить тролейбусом в іншу, вони водять її до тролейбуса.

Пролунав деркотливий дзвінок, Діна давно каже, щоб замінив його, але в нього все не вистачає часу — такий він препоганий господар. Накинув халат, побіг, відсунув засувку й одразу знову в ліжку. В коридорчику застукотіло, загупало — до кімнати зайшов Дробот.

— Ну, ти ще не загнувся? — отак привітався.

— Тобі на досаду, ще ні.

Дробот сів на стілець. В руці тримав клейончату сумку. Вийняв з неї й поклав на ослінець біля ліжка два лимони, пачку печива, поставив баночку варення.

— Пий чай з варенням. Кизилівим, дуже помагає проти ангіни. І їж лимони, одужуй.

— А тобі що від того? — запитав грубувато, в лад Дроботу.

— Та, знаєш, щоб не загнувся. Бо тоді пришлють іншу заразу, гіршу, ми до тебе вже

звикли.

— Може, й пришлють.

— Може, — погодився Дробот. — Бо ж... жмуть. Знаєш анекдот: стоїть сільський дядько в місті на площі перед газетною вітриною і читає: «Сдадим государству досрочно...». «Выполним и перевыполним». А тоді й каже: «Ох і жмуть, ох і жмуть». А тут, де не візьмись, міліціонер за спиною: «Хто жме?» — «Та чоботи». — «Ти ж босий», — «Через те й босий, що жмуть».

— Народ скаже, він мудрий.

— Який він в хріна мудрий, — не погодився Дробот. — Колись, може, він і був. Запорожці у вутлих човнах перепливали море. Наші предки були чистіші духом і міцніші тілом. Та ж їх розсмикали ляхи і Москва. А нині... Ми звикли молитися на народ, і що він нині — розбобтане море. Нікому його було направити, інтелігенції немає, кращих забрали в ґулаґи або постріляли, інші прикусили язика і мисль. Не знає він волі, не повірив у неї, не осмислив її. Обдурили народ. Ленінська гвардія першою принесла ківш лиха. Гуманізм великих ідей проголошують дрібні люди. От хоч би й Ленін... Один чоловік не може замінити Христа...

Борис знітився.

— Ти чого, думаєш, тебе підслуховують? Не доріс до того. Думали: зберемся гуртом, буде рай на землі. А тоді стає над всіма один — а це лихо. Проголошує — демократію. Там, у віках, чи це буде Шурик, чи Володя...

— Який Шурик?

— Та Македонський. Ну, а Володя — зрозуміло. Збудували інфернальний рай. І всі жили в тому раю й голосували за...

— Тільки за?

— Тільки. Чи вивезти хліб, чи стріляти «ворогів народу». Нація, яка ніколи не мала волі, спить у рабстві. Приспана, пригусла мисль, приспані чуття. «Мы рождены, чтоб сказку сделать былью». «Наш паровоз, вперьод леті...» І ось вже майже прилетіли.

— Мені здається, що ми прокинемося на тій самій станції, з якої відїхали, — обережно вставив Борис.

— А, це таки думка. Мабуть, так воно й буде. Ти дещо мислиш.

— Федоре, ти був у комсомолі?

— Я був у комсомолі. В партію вступив на фронті. А з комсомолу виперли на першому курсі, перед війною. Не пішов на першотравневу демонстрацію, поїхав до матері садити картоплю. Я вчився вже після війни. Хотіли і з партії: «За несогласіє с советской налоговой политикой». Матір обклали податками.

Борис помітив, що у Федора погляд прямиий, як лезо ножа.

— Я бачив, як добро стає злом, як зраджують давні друзі. Це, здається, Езра Паунд. А живемо ми за волею і примхами начальства.

— Ну, ми живемо за примхами дезоксирибонуклеїнової кислоти, за дурістю сусідів, які вміють робити зло, а не вміють робити добро... «Колись я у все вірив, і було гарно, — в думці».

— А не за Богом. І навіть не за великими умами... Сократ, Гегель — все десь там, або затюкане, або... ніби приїлося. Чи не навмисне йде оглуплення людей, щоб були покірні.

Борис зрадив, що дорога сковзнула з крутої стежки. Врешті, він вже й сам давно думав так, як Дробот, а все ж... Та й боявся за роботу, дуже вже він ішов напрямці. Взагалі, розбалакались люди у «відлигу», попустили супоню, а її вже знов затягують.

— Так, нині нові орієнтири, нові кумири. Тих позабували. Або самі зійшли з путі. Скільки великих людей розпочинало дорогу славно, а кінчали як... Якщо та дорога обривалася для них рано, не встигли проявити себе вповні, то їх і славлять. Але я хотів сказати про інше: яка недосконала людина перед травою і жайворонком, чому світом володіють люди, такі жорстокі, такі захланні, а не солов'ї чи бодай сороки.

— Бо люди розвинули розум. А він — зло. І вони роблять зло. Одні іншим. Нашим людям його за віки зроблено найбільше. Нація, яка ніколи не знала волі, спить у рабстві. Для неї все ясно. Для людей, у яких немає питань, все ясно з підручників. Учителі це вдовбують у голови учням, бо самі такі. От ти кажеш про зло. Хто мені яке зробив добро? Я зло тільки й пам'ятаю. І я був таким: наші діди й прадіди йшли «За царя і отечество», а я «За Родіну, за Сталіна». І йшов щиро. Поки не почав дещо кумекать.

— А кажеш: розум — зло. А все-таки, наостанок у мене є до тебе запитання: де справжня країна, тут, де асфальт, де скрізь гасла, шипуча вода з сиропом, чи там, де копають картоплю?

— Не знаю, — знизав плечима Борис.

— Ні там, ні там. Ну, бувай... Таки одужуй, ти ще треба родіне.

Збурих думки Дробот, таки збурих. Немає з ким ними поділитися, немає кому їх розвіяти. Та я й не з тих, які люблять виливати душу. За конфігурацією душі я спостерігач, а не діяч, хоч і вклучений в терпкий час, в діяння. І живу я не в свій час, я виріс на творах Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Васильченка, думкою ще й зараз живу в селі, ношу хмиз із лісу, сапаю город, кошу сіно в Липовому. Мабуть, я не боєць... Мураха, навіть побачивши себе у збільшувальне скло, знає, що вона мураха. Я несподівано сягнув висоти, посади, але знаю... Нічого я не знаю. І не бачу виходу. Шугнути б у якусь шпарину в паркані й так сидіти. Древні казали: найкраще жити над річкою, біля пасіки, читати мудрі книжки і думати. Але яка річка, яка пасіка! В колгоспі, де жене матюками на роботу бригадир. Немає в нас у паркані таких шпарин. Бо й не паркан у нас, а колючка. А ще ж... сам собі не зізнаюся... Хочеться бути на висоті. Досягнути чогось. Реалізувати себе. Перед рідними, дружиною, знайомими. Марнославство веде нас. Бо інакше: чого я, чого прийшов у цей світ? Людина слабка... Завжди себе виправдовує.

Несподівано заснув, і приснився сон: степ, ковила, в блакитному небі лазурові хмарки. Кінь під сідлом розгнуданий пасеться. А я лежу в ковилі. Зоддалік, од горизонту, наростає гул, він все дужчає, дужчає, набирає сили. Гул від кінських копит. Половці, татари? Треба мерщій утікати. На коня й гатала, навскач. А я не можу підвестися, щось мене тримає, прив'язало до землі, і не можу поворухнутися.

...Мене врятував дзвінок. Знову хтось дзвонить у двері. Відчинив. Увійшов Романчик — однокурсник... «ласкавий і тихий, — за Плужником, — як сосновий у безвітря ліс». Він і справді був ласковий і тихий, ніяковий, червонів як дівчинка, не ходив з нами після одержання стипендії до пивниці, я ніколи не бачив його з дівчиною й був упевнений, що він не одружиться. А він раптом на п'ятому курсі одружився з старшою від себе на десять років аспіранткою і вищою на цілу голову.

А дивина в тому, що Романчик був під добрим хмелем. Здебільшого отакі люди, незвичні до горілки, випивши, дурникувато посміхаються, а Романчик був темний як ніч.

— У тебе є випить? — вперся він п'яними очима в мене.

— Тобі вже досить...

— Тобі що, жалко, жалко для товариша... Може, в мене... мене...

Мусив поступитися.

— Отам на кухні вгорі перша шафовка від дверей. Відчини праву стулку.

Роман двері до кухні не зачинив, я бачив, як узяв пляшку, налив більш як півсклянки і випив. Його одразу розвезло.

— Чого це ти, Романе?

— Чого, чого... мені... мені не можна жити. Я не мушу жити...

Злякався: мабуть, у Романа якась фатальна хвороба, й він дізнався про неї.

— Не маю права жити. Я негідник. Я падлюка...

— Що, що з тобою, брате?

— А те... — Й він важко опустився на стілець... — От я... поїхав до себе додому, у Вінницю, і здуру повіз із собою роботу Зоца. Й дав почитати одному знайомому, викладачеві педінституту Борщу. А нас одразу прищипнули.

— Хто?

— КДБ. Ти ж знаєш, вони за нею полюють. Мене притисли, і я злякався. Й сказав, у кого взяв і кому дав... розкався. Ну, мені у нас на закритому засіданні райкому — сувору догану. На закритому, навіть у мене на роботі, в інституті, у парткомі нічого не знають. А Борщ затявся: каже, мені її підкинули в поштову скриньку. І ні руш. Підкинули, і все. Тоді йому сказали, хто її йому дав. І виключили Борща з партії. І звільнили з роботи. В нього троє дітей і хвора мати.

Роман заплакав.

— І це я, я... Падлюка я, падлюка.

— Та заспокойся ти, Романе. Вони, напевне, й так знали.

Я знав, що всіх, у чиїх руках побувала та робота, взяли в шори, в основному це були молоді люди, їх було багато, вони йшли за тією першою хвилиною щільною стіною. Всіх їх порозсилали по районах, де секретар райкому — як Іван Грозний, а начальник КДБ у п'ять разів крутіший за Бенкендорфа. Й вони садять картоплю, годують кабанчиків і викладають мову та літературу, в основному російську. Трох-чотирьох посадили. А Роман... Роман законослухняний, виконує всі приписи, активіст... Ще згодиться.

Роман пішов схлипуючи. А я міцно задумався: цих садять, а Зоц як працював у мене в журналі, так і працює.

На каштанах листя порижіло, опадало, дуби стояли таємничі, язичницькі, здавалося, он з-під тих віт зараз вийде Див, або Сварог, або Велес, між дерев бродили тіні, про щось шелестіли. З-за Дніпра долинали сумні запахи осені, місто пахло древністю, спокоєм. А на землю вже лягали тіні. А в блакитному небі осarina була така біла, аж здавалася срібною. Довкола — тиша. Сакральна тиша. Й чомусь небезпека. Її відчував. Вона — скрізь. Млість у природі, ні шурхоту, ні звуку. Тремтить душа. Борис вертався з бібліотеки горбами — своїми улюбленими місцями. Між цих дерев, між цих віт ще таїлися його давні переживання. Його любов. Біля сходів на Хрещатик трохи не наштовхнувся на свого викладача, керівника дисертації Руслана Герасимовича Шкурбу. Той обняв його, доторкнувся до щоки — таку має звичку, всіх обціловувати. Потім Борис назве цей поцілунок поцілунком скорпіона. Руслан Герасимович — Борисів викладач, але він не старий, старший літ на п'ятнадцять-двадцять, він з тих, хто прийшов з війни, і, збагнувши, що нині потрібна вища освіта, швидко покінчали університети та інститути, а потім і аспірантури. Ще якийсь час ходили у швейотових гімнастерках, підперезаних офіцерськими ременями, в кітелях, вони посіли кафедри, посади секретарів партбюро, членів парткому. Вони були дуже дружні, їх боявся декан, — могли протягнути на партзбори ребрами по сухоземлі, — і боялися старі викладачі, щоправда, тих викладачів залишилось мало: одних репресували в тридцяті, позвільняли, а хто залишився, доживав на уламках науки, читав античну історію та історію середньовіччя, а ці — марксизм-ленінізм, діалектичний та історичний матеріалізм. Для цього достатньо було добре проштудіювати четверту главу історії партії (що не вкладалося до голови — визубрити), трохи розрізняти суб'єктивний та об'єктивний ідеалізм і лаяти їх однаково, трохи не матерними словами. Чим дужче, тим краще, тим ти ідейніший. Таким був і Шкурба. Борис, лояльний до всіх за натурою, ладив зі Шкурбою, на випускному банкеті виголосив перший тост за свого вчителя, й тепер, коли стрічалися, приязно перекидалися словом-другим. Але цього разу Шкурба взяв Бориса за гудзика на піджаці й відвів трохи в

сторону. Примруживши очі, сказав:

— Борисе, я стежу за вашим журналом. Вболіваю за вас, відповідаю за вас. У вас з'явилося багато псевдонімів.

— Щось я не помітив, — пробурмотів Борис.

— Киньте, редактор знає свій часопис ліпше, ніж свою кишеню. Багато псевдонімів. Ви що, не розумієте, що це — тюрма?

Гурт мурахів пробіг у Бориса за спиною.

— От і останній номер, там стаття Лариси Ткаченко, хіба ж не зрозуміло, що та Лариса в штанях.

— Я... не...

— Я старший за вас і застерігаю по-дружньому, можна сказати по-батьківськи.

— Я... я буду... дивитися... Дякую вам, Руслане Герасимовичу. Дуже дякую.

— Отож. Я по-батьківськи.

Далі Борис ступав по хіднику так, наче от-от міг провалитися у вовчу яму. У голові шершні звили гніздо й гуділи там. Гуділи.

А назавтра його викликав куратор. Він дивився на Бориса, як сова з дупла. Покликав не до приставного столика, а до довгого блискучого столу засідань. Там, трохи не на всю довжину, були розкладені розкриті журнали.

— Хто це? — тицьнув пальцем у статтю Лариси Ткаченко. Борис зрозумів, що тільки на цьому він може зіграти, якщо вдасться.

— Лариса Ткаченко.

— Це Лариса в штанях. Хто це?

Отже, Шкурба вже продав його. Найбільше зла люди роблять не з ненависті, а з користі. Ось, він вислужився.

— Не скажу.

Кістлява рука ляпає долонею по столу.

— Скажете. Ви знаєте...

— Не скажу, радянські закони дозволяють псевдоніми.

— Ми вам покажем радянські закони! — тепер уже гупає кулаком.

Битва горобця з коршаком тривала довго. Врешті горобець здався. Як казали в ті часи — роззбрівся:

— Це можна легко взнати, хто.

— Як?

— Подзвонити в бухгалтерію, хто отримав гонорар.

— Дзвоніть.

Борис набрав номер, попросив бухгалтера подивитись у гонорарну розмітку, й дав слухавку Петру Трохимовичу.

У слухавці пролунало так голосно, що почув і Борис: «Валентина Гураль». Борис триумфуюче подивився на куратора: Валентина Гураль була працівниця ЦК, з шкільного

відділу. Вона писала гострі статті, але боялася своїх і тому сховалася за псевдонімом. У статті крамоли не було.

— От бачите, — мовив Борис. — І вам незручно, й мені.

Гостре обличчя куратора відм'якло, адже той потерпав, що раніше не поцікавився псевдонімами, продивився.

— А це? — вже не так енергійно тицьнув пальцем в інший журнал.

Тут Борис теж був спокійний. Статтю написав автор крамольний, дисидент, але за нього підписав інший чоловік.

— Це автор з інституту педагогіки. Він там трохи критикує інститутське начальство й сховався за псевдонімом.

Обличчя куратора набрало розгубленого вигляду, він не знав, досадувати йому чи радіти.

— Йдіть, — тільки й сказав.

Борис вийшов мокрий як хлющ.

Плавати в меду неможливо. Але в смолі... Працювати стало нестерпно. Надто сидіти на ідеологічних нарадах, де інші, благополучні, редактори переморгуються, показують один одному на нього очима. Трохи поймали гордощі. А більше — страх. Звичайно, важко не всім. Деякі журнали навіть процвітали. Зайшов до них редактор науково-популярного журналу — вальяжний, веселий, сипав анекдотами, підкепковував над Борисом.

«Солодко дивитися на бій, коли самому нічого не загрожує», — процитував Борис у думці з древніх. А в них... найневинніші речі викликали шквали вогню. Якось один автор у статті про досягнення радянської демократії навів слова із Конституції СРСР про безмежність радянської демократії, ось, мовляв, у конституції записано, що будь-яка радянська республіка має право на самовизначення аж до відокремлення. Це було страктовано так, що журнал закликає до виходу з Союзу, до відокремлення, до самостійництва. Й зовсім перемінився цензор. Спокійний, доброзичливий Іван Харитонович став причепливим, дратівливим цербером, він уже не казав Борисові «одинадцять» чи «п'ятнадцять», які той мав узяти на заміну знятих, а посилав вилучені сторінки з суворою доповідною «нагору». Одного разу він сказився сам і довів до сказу Бориса. В статті про Громадянську війну тицьав, розриваючи папір, олівцем у слова, з якими гетьман Павло Скоропадський звертався до народу: «Ми принесли вам волю, ми принесли вам щастя». З натовпу лунало: «брехня», «неправда». Цензор вимагав замінити слова Скоропадського іншими, він пирскав слиною й тупотів ногами:

— Не повинен, не повинен цих слів казати Скоропадський!

Тоді Борис у трансі викреслив ці слова й написав інші: «Ми принесли вам канчуки, ми принесли вам зашморги». Цензор вирячився на Бориса й прошипів: «Ви що, маєте мене за дурня?»

В думці: «А за кого ж». І ще подумав, що за людина цензор, що у нього в голові? Тільки приписи, неухильне виконання цензурних пунктів. Але ж там неправда й немало глупоти. І ще подумав: великий Дон Кіхот бачив у млинах велетнів, а малий Санчо Пансо дошки та полотно. Оцей Іван Харитонович і є Санчо Панса. Й скільки їх.

Іншого разу цензор забракував обкладинку. На ній була вміщена реклама одеколону з втомленим ключем журавлів на малюнку й словами з пісні: «Висушила крила чужина далека». Цензор сказав: «А звідки летять журавлі, з Півночі, з Москви, отже, Москва — чужина». Текст журналу ще не був опублікований, а обкладинка вже. Її доводилось пускати під ніж, а це — колосальний збиток, штрафи. Борис кинувся у «велику хату» — «подзвоніть цензору, нехай оддасть обкладинку», всі сміялися з тупості цензора, але дзвонити ніхто не хотів. Олександр Олександрович Бориса не приймав. А тоді один інструктор — Панасик, земляк — вивів його у коридор, одвів у самий кінець і тихо сказав:

— Не ходіть, не бігайте, ніхто не подзвонить. Бо цензор тоді подасть її «нагору» з своєю доповідною. Там її будуть розглядати поміж інших питань півхвилини. Мене там на засіданні не буде, і я не знаю, як це подасть той, хто доповідатиме. Це триватиме,

повторюю, півхвилини: «А хто подзвонив?». — «Такий-то». — «Виключить з партії і гнать з роботи к такій матері». — «Скільки, кажете, збитків? Двадцять тисяч? А що мені до них, не з моєї кишені, й, до речі, не з вашої».

І ще раз він врятував Бориса од страшної халепи. Подзвонив у редакцію й викликав Бориса надвір.

— Готується пленум з ідеології. Там у доповіді першого — дві сторінки про ваш журнал — страшні. Журнал веде ворожу політику. Це... ви розумієте. Писав їх Петро Трохимович. Ваш куратор. А я знаю, що він двічі подавав вам свої опуси й обидва рази ви їх відхиляли. Ви добийтесь до секретаря ЦК з ідеології і скажіть, що це особиста помста. Тільки ж, ви розумієте. Навіть під страхом смертної кари не називайте моє прізвище. Знаю — і все.

Борис добився. Й оцінку журналу в доповіді було пом'якшено.

Скрізь є порядні люди.

А стукіт копит погоні вже за самою спиною.

Він прийшов до редакції, і йому одразу вкинули у вуха новину: посадили Олега Лозу, їхнього найактивнішого автора. В кімнатах редакції стояла сутінь.

Наступного ранку Борису подзвонила дружина Максима Зоца й сказала, що вночі забрали Максима, обшук тривав вісім годин. Вона плакала й просила, щоб захистили чоловіка. А як його захистити?! Щоправда, пробився до Олександра Олександровича. Але той зустрів його суворо і, дивлячись йому в перенісся, процідив:

— Я вас попереджав, застерігав. Радив вам звільнитися від декого в редакції, але ви до моїх слів не прислухались.

Але не всіх похила несла вниз. Декого — його заступника, Василя Якимця — вгору і вгору. Оце, що «колись ви всі будете в мене в кулаці», збувалося. Сором'язливий, простецький, але тільки з вигляду. Ще на початку минулого року він виступив на нараді республіканського активу. На з'їздах, пленумах доповідь робить перша особа — перший секретар. А далі всі її обговорюють, а на активах виступають ті, хто запланований. А перший в кінці підсумовує. І ось надали слово Якимцю. Після загальних слів про широкий крок поступу радянського суспільства, яке під мудрим керівництвом партії йде до нових висот, він сказав:

— Йдуть, та не всі. В нас ще багато на дорозі каміння і хмизу, і ми самі їх накидаємо. От їду я додому до матері і бачу на станціях еверести міндобрив. А на полях їх немає. Чому? Невже міністр сільського господарства не їздить залізницею?

В залі дехто повтягував голови в плечі. Диви, куди заїхав молодик. Як не боїться наживати таких могутніх ворогів.

— Або їду я додому. А з обох боків вулиці бачу млинці, наляпані млинці і ящики, хіба це будови комунізму? Чим займається наше архітектурне управління?

Перший, коли підсумовував, то послався майже скрізь на Василя.

— Здесь товарищ Якімец уже говоріл о теріконах мінудобрений. І разве только ето. А как у нас проводитца орошеніе? А гербіциди? Гнать нужно такого міністра.

Всі в залі поглядали на Василя: оце провидець, оце прозорець, оце голова!

Тільки Дробот, почувши те, сказав у редакції Борису:

— Секрет полішинеля. Василів корешок працює помічником першого, саме по написанню доповідей. Виступ першого вже за тиждень побував у руках Василя.

А в органах інформації і в коридорах ЦК джмелиний гул: «От виріс чоловік, от буде головний редактор».

Понад Хрещатиком, понад Печерськом летіло вороння. Такими густими тучами, що застило все небо. Воно летіло й сідало на Дніпрову кригу, й здавалося, що вона геть

вкрита антрацитом. Чого воно туди летіло, чого збиралося? Чи в них якийсь з'їзд, чи нарада, симпозіум, чи учта? Та й що вони їдять? Там же немає нічого.

Борис повернувся спиною до річки й пішов. Не знав, куди йде. Його звільнили з роботи, звільнили якось буденно, не сварили, не погрожували, просто зачитали довге-предовге рішення, де: не забезпечив належний ідейний рівень, послабив керівництво журналом і ще багато іншого, цілий оберемок ізмін, між яких на першому місці «український буржуазний націоналізм».

Йти додому не хотілося, в редакцію також, туди треба буде навідатися забрати з шухляд столу свої речі, але те пізніше, якось надвечір, коли там нікого не буде. В серці став якийсь гострий пруг, про який раніше ніколи не підозрював, навіть був радий, що записали «український буржуазний», бо він таки «український», проте не «буржуазний». Сказав і усміхнувся, згадавши, як на бюро міськкому сварили одного працівника газети за «український буржуазний», а він тоді встав і запитав: «Поясніть мені. Чому я націоналіст буржуазний, може, через те, що я в дитинстві старців водив?» Він справді був у дитинстві поводитирем сліпих старців.

Вирішив піти до Дробота, він сьогодні вдома — у нього відгул.

Дробот справді був удома. На Борисове повідомлення про звільнення з роботи не сказав нічого, — не втішав, не лаявся — мовчки дістав з буфета пляшку горілки, дві великі сині пузаті чарки, пучечок зеленої парникової цибулі, чвертку сала та хліба, мовчки налив, і мовчки, не цокаючись, випили. Налив знову, й знову випили. Бориса гнітила мовчанка, й він мовив:

— Не знаю, звідки в них все. І псевдоніми, і розмови в редакції... Хтось це все фіксував, хтось доносить.

— А ти що, не знав, що скрізь є дятел-стукач?

— У нас, мабуть, Сільченко.

— Ти такий наївний. Сільченко — комашка. Бери вище.

— То хто?

— Не здогадуєшся?

— Ні.

— Зоц!

Борис трохи не впав з стільця.

— Олег Зоц?! Але ж його арештували... Але ж він «Інтернаціоналізм і націоналізм». Вбивча робота. Це ж бомба під нашу ідеологію.

Дробот вмочив у сіль цибулину.

— Ти знаєш, хто був Азеф?

— Ну... агент охранки.

— Насамперед найбільший революціонер. Найбільше терактів. Молоді революціонери молилися на нього. Кумир. А йому охранкою було дозволено вбити великого князя — рідного брата царя, якщо буде потрібно вийти на тих, хто планує вбити вінценосця. — Захрупотів цибулею і докінчив: — Для великих діл треба жертвувати великим.

— Для яких це великих діл у даному випадку?

— Ну, а хіба не через «інтернаціоналізм і націоналізм» загребли всіх тих безвусих? Всіх одним волоком. Виявили і загребли.

Він відрізав ще сала, покрав на дрібні шматочки й сказав:

— Хочеш, я тобі розкажу казку про хорошого хлопчика? То слухай. Хороший хлопчик був

у сільській школі відмінником. І зразковим піонером. А тоді — зразковим комсомольцем, активістом, навіть лектором райкому комсомолу. А потім хороший хлопчик поступає у вуз. Смачно говорить по-московськи, але серед нас, хохлів, таких багато. Там він перший. І стає секретарем комітету комсомолу. Я надивився на них... ходить отакий, а круг нього гурт соратників, ходять, вишукують крамолу — на тому ростуть. І от їм почало здаватися, що інститутське начальство — ректорат, партком — недостатньо ведуть роботу з ворожою ідеологією, насамперед з українським буржуазним націоналізмом. І вирішують дати бій начальству, виступити на вузівській комсомольській конференції. Але вони зарвалися. І стукачі є з обох боків. Начальство вирішило покінчити одним махом: виключити із інституту к такій матері. А далі — тиша. На точці замерзання, на нулі. Ці не виступають, а ті не виключають. Зрозуміло: втрутилася третя сила. А яка — відомо. Вона сказала тим: не виключайте, а цим: ви хороші хлопці, але кожен повинен займатися своєю справою. Пильуйте й доповідайте. З того все почалося. У хлопчика уже спереду штани тріщать, він кінчає інститут. Після закінчення кожен повинен відпрацювати два роки, це обов'язково. Інакше — судили. — Дробот прокульгав і взяв ще пляшку. — А наш хлопчик поїхав вступати до аспірантури. Всі екзамени складав російською мовою. Навіть українську літературу. І став виступати, і став дисидентом, і став вождем дисидентів. І написав «Інтернаціоналізм та націоналізм». Там у тій роботі такі дані... Де тільки їх можна взяти. Та й чи одному під силу написати. Й пішов твір по руках, переписують і передрукують. А перший передрук зробив його давній товариш Гора. Я не знаю, скільки там було примірників, але один примірник з першої закладки повіз у Польщу такий Хлопицький, він співробітничав з нашим інститутом права й завжди вільно їздив туди-сюди. А цього разу його перестріли на кордоні, зробили шмон, знайшли й забрали машинопис, його відправили в Польщу, але вже не викладати в інституті, а пасти телята.

— Звідки ти це знаєш? — переборюючи хвилювання, запитав Борис.

— Та вже знаю. І візьми до уваги, що це версія, тільки версія. Всієї правди ми не дізнаємось ніколи, навіть архів охранки часів Миколи Першого — Бенкендорфа не розкритий.

— Чому?

— Ну, розкриють попередників, то це ніби заклик розкрити і їхні архіви. Так от, скажи мені, хіба не можна було погасити цей рукопис на самому початку? В один день. Автор — відомий, поїхати до нього, забрати решту примірників, забрати оригінал, а тоді поїхати до того, хто передруковував — усі машинки на обліку, — перевірити, чи не залишив примірника, ще й накатякати. І — крапка. А «Інтернаціоналізм та націоналізм» ходив по руках три роки. Для чого? А Зоца потримають трохи, він напише покаяння, й випустять.

Борис сидів приголомшений. Пригадував Зоца, такого уважного, такого поштивого, гарного працівника. Не вкладалося в голову. Земля оберталася вспак.

— А ти не бери собі до голови, — лив у чарки Дробот, ніби вгадавши його думки. — Світ, він падлючий, і падлюк не менше, ніж порядних. Бог розподіляє їх порівну.

В його голосі були якісь непевні нотки, Борисові здавалося, Дробот трохи тратиться перед ним, адже найперше він підштовхував його до того, що сталося.

— Не брати я не можу. Але я не шкодую. Ми стояли, як ото в революційній пісні співається: «за правое дело», ну, діло було маленьке, але — що могли.

— Так і я думаю.

Дробота новий редактор Василь Якимець звільнив з роботи через два тижні.

Коли Борис прийшов додому, Діна вже знала все.

— Не побивайся, — сказала, — якось проживемо. Добре, що не посадили.

— А те ще невідомо.

Борис влаштувався у школу вчителем. Викладав античну літературу, історію Середніх віків — вище його не допустили. Годин було мало — півставки, платня маленька. Й

підробити, знав, йому не дадуть, його не публікуватимуть. Але як вийти з цих темних сутінок? Йому ніхто не допоможе... Тільки сам.

Він був слабкий чоловік, за кожної невдачі нервував. А то й панікував, але при тому міцно тримався за лину життя, борюкався, боровся. То вже селянська закваска. Й цього разу вирішив написати книжку-нариса про свого земляка Семена Прокоповича Лисицю з «Арсеналу». У них у поліському селі половина прізвищ з фауни: Борсуки, Вовки, Зайці, Лисиці, Бобри, Ворони. Він з ним добре знайомий, Семен Лисиця — лауреат Державної премії, депутат Верховної Ради СРСР, двічі герой Соціалістичної праці, книжку про нього не зможуть не надрукувати. Пішов до Лисиці, той його приязно прийняв, охоче погодився на книжку про себе. Пішов і приніс Борисові перепустку на завод.

З того дня у вільний час (а його було хоч відбавляй) Борис ходив на «Арсенал». Розмовляв з колегами Семена Прокоповича, але здебільшого сидів у прикомірку біля кабінету Семена Прокоповича — начальника цеху, колись той був токарем. В кабінеті йому з ним розмовляти майже не доводилося: до Лисиці увесь час забігали люди, то він сам ішов у цех, давав якісь розпорядження. А то й, коли якийсь станок виходив з ладу і наладчик не міг дати ради, ставав до станка, ворожив, і станок знову починав гудіти.

— Нам, Семене Прокоповичу, треба багато говорити з вами, ґрунтовно.

Семен Прокопович затягнувся цигаркою, задумався.

— А знаєш що? В мене незабаром відпустка, поїдем разом у будинок відпочинку, наприклад, у Ворзель.

— Ну... а путівка?

— Там наш будинок. Путівку я дістану.

Ходили по лісу. Берізки над їхніми головами тріпотіли листочками весело, дуби статечно-поважно; зупинилися перед дивом: два столітні могутні дуби стояли мертві. Ще недавно вони були живі; листя не посохло, не облетіло, а, ще зелене, вмерло, висіло безживно. Що їх убило, яке нещастя впало на них?

— Так буває і в людей, — мовив Семен Прокопович. — Людина ще ніби жива, а всередині мертва.

«Це наче про мене, — подумав Борис. — Але ні, я листя не опушу. Я не дамся».

Книжку він написав швидко. Семену Прокоповичу вона дуже сподобалася: «Ти обійшовся без сюсюкання, без непотрібних грімких слів».

Подав книжку до видавництва. Там її зустріли кисло. І редакційний висновок був кисло-солодкий, більше кислий: письмо добре, хороший стиль, хороша мова. Але не показана як слід депутатська, партійна діяльність Лисиці, не показано, який він патріот радянської вітчизни, не підняв образ Героя на потрібну висоту. Борис показав редвисновок Семену Прокоповичу, той пішов до директора видавництва: «Книжка добра, а загальних слів не треба, а якщо ви її не опублікуєте, я піду куди треба, і, вибачайте, вам і ще декому не поздоровиться».

Борис не сказав Діні, що пише книжку. Коли він приніс додому купу подарунків дітям, а їй золоті сережки, вона одягла їх, підійшла до дзеркала і раптом заплакала.

— Будемо жити, — сказав Борис. — Тепер я пробив шлях у друк.

У пресі опублікували покаяння Зоца. Воно було нехороше: всі заарештовані на слідстві і в суді казали, що вони не вели антирадянської агітації (за це можна було отримати й «вишку»), а боролися за відновлення лєнінських норм у державі. Зоц же писав, що вони вели антирадянську агітацію і антирадянську роботу. Його незабаром випустили, він не вернувся в редакцію журналу, а працював в архіві.

Наближалися вибори до Верховної Ради УРСР. По їхньому округу кандидатом у депутати висували Василя Якимця. По квартирах ходили агітатори, заповняли анкети. Зайшло і до них двоє — хлопець і дівчина. Заповнили анкету на Бориса, а тоді запитали Діну:

— Прізвище, ім'я, по-батькові. Рік і день народження, національність?

На останнє запитання Діна відповіла:

— Українка.

Борис здивовано глянув на неї. А коли пішли агітатори, сказав:

— Ти ж росіянка.

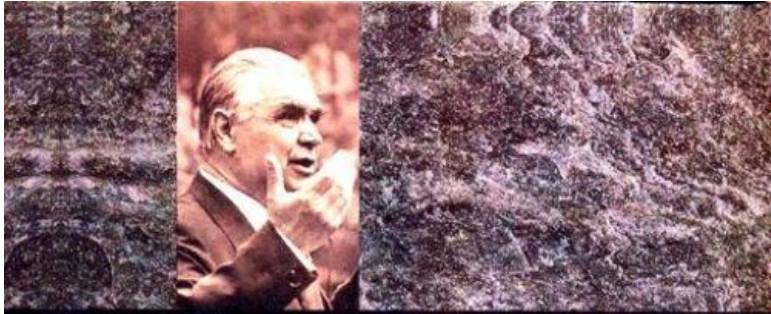
Діна підійшла до шухляди столу, дістала свій паспорт, розгорнула його. Там у графі «національність» стояло — українка.

— А як це?

— Коли міняли паспорти, я поставила свою справжню національність. Національність душі.

Борис вийшов на балкон. Над його головою в сірому небі трохи в стороні, над Дніпром, лунав срібний передзвін — то летів журавлиний ключ і, може, той самий, з порізаних обкладинок.

Юрій Мушкетик (нар. 1929 р.) — відомий майстер сучасної українська прози, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка, автор багатьох повістей та романів, присвячених історії нашої країни. У видавництві «Фоліо» вийшли друком його книжки: «На брата брата», «Яса», «Плацдарм. Жорстоке милосердя».

Юрій Мушкетик (нар. 1929 р.) — відомий майстер сучасної української прози, лауреат державної премії ім. Т. Шевченка, автор багатьох повістей та романів, присвячених історії нашої країни. У видавництві «Фоліо» вийшли друком його книжки: «На брата брата», «Яса», «Плацдарм. Жорстоке милосердя». Нова книжка письменника вміщує дві повісті. У першій, що й дала назву книжці, розповідається про часи, які у вітчизняній історії називають Руїною, про роки підступів і тиску сусідів на Українську державу, про руйнівну боротьбу зверхників за гетьманську булаву, про те, як наступник Богдана Хмельницького, Юрій Хмельницький, так і залишився тільки слабким сином славетного батька. Повість «Оглянься, за тобою погоня!» присвячена шістдесятникам. У ній ідеться про пору «відлиги» і страшну реакцію, яка за нею настала, коли в Україні намагалися придушити все українське, коли партія і КДБ контролювали все і всіх.

